

11 КИЇВ-1984

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Реалізація соціальної програми пертії — в центрі уваги Рад народних депутатів республіки
- Діяльність КПРС по вдосконаленню механізму господарювання і управління в агропромисловому комплексі
- Друга світова війна, антикомунізм і фальсифікатори історії
- Прискорення технічного прогресу в сільському господарстві УРСР на початку етапу розвиненого соціалізму

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Наукові редактори

доктор істор. наук М. В. Коваль, канд. істор. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори Т. М. Шендерович, О. В. Дивуля

Коректор З. І. Соколинська

Здано до набору 08.10.84. Підп. до друку 20.11.84. БФ 39672. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0 Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,13. Тираж 3265 пр. Зам. 6-119.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 11 (289), ноябрь, 1984. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР. Інститут історії партії при ЦК Компартії України. Філіяла Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПРС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (284)

ЛИСТОПАД

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Шевченко В. С. Реалізація соціальної програми партії — в центрі уваги Рад народних депутатів республіки 5
- Плисюк В. П. (Львів). Діяльність КПРС по вдосконаленню механізму господарювання і управління в агропромисловому комплексі 18

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Кондуфор Ю. Ю., Мартиненко А. К. Друга світова війна, антикомунізм і фальсифікатори історії 27

* * *

- Панченко П. П. Прискорення технічного прогресу в сільському господарстві УРСР на початку етапу розвинутого соціалізму 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

- Валько В. В. Висвітлення пресою Української РСР ролі трудових колективів у зміцненні соціалістичної дисципліни праці 54
- Гончаренко Л. Г. Діяльність парторганізацій Донбасу по підвищенню ролі культурно-освітніх закладів у вихованні трудящих (1966—1970 рр.) . . . 61

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Литвинова В. П. (Харків), Шейко В. М. (Харків). Великий Жовтень і залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в Українській СРР (1917—1925 рр.) 67
- Малик Я. П. (Львів). До питання про організацію та діяльність повітових, волосних та сільських військово-революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 р. — березень 1918 р.) 78

* * *

- Іванова Р. П. П. В. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст. 87
- Хижиак І. А. Імперіалістична політика правлячих кіл США у галузі ідеології та культури в сучасний період 95

ЗАМІТКИ

Шараєва Н. І. (<i>Миколаїв</i>). До питання про роль трудових колективів у розвитку соціалістичної демократії	108
---	-----

Трибуна молодого автора

Чернецька Л. І. (<i>Тернопіль</i>). Підвищення ролі комсомольсько-молодіжних колективів у сільськогосподарському виробництві (1966—1970 рр.) . . .	112
--	-----

На допомогу викладачу історії

Пономаренко Г. Я. (<i>Донецьк</i>), Кузнецов В. О. (<i>Донецьк</i>), Жеребченко І. П. (<i>Донецьк</i>). З досвіду діяльності опорної кафедри історії КПРС по координації науково-дослідної роботи в Донецькому вузівському регіоні	118
--	-----

Документи та матеріали

Завершальні бої за визволення території Української РСР (Підготували Коваль М. В., Кузьменко В. В.) (Закінчення)	123
--	-----

Документальні розповіді

Бречак І. М. Сторінки партизанського подвигу (Продовження)	131
--	-----

Наш календар

Сидоренко В. П. До 60-річчя II з'їзду профспілок України	136
Овсій І. О. Д. С. Коротченко (До 90-річчя з дня народження)	139
Франко О. О. Академік АН УРСР П. П. Єфименко (До 100-річчя з дня народження)	143
Стецюк К. І. Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження)	145

Критика та бібліографія

Кравець М. М. (<i>Вінниця</i>), Шморгун П. М. Досягнення і завдання істориків республіки	151
Дзюба О. М. Походження і розвиток букваря	153

Хроніка та інформація

Кічий І. В. (<i>Луцьк</i>). Всесоюзна науково-практична конференція «Шляхи удосконалення навчально-виховного процесу і підвищення якості підготовки вчителів історії»	155
Кулинич І. М. Наукова конференція, присвячена 35-й річниці Німецької Демократичної Республіки	156
Терентьева Н. О. Радянсько-грецька зустріч вчених-істориків	156
Румянцева В. В. Вшанування члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, доктора істор. наук І. М. Кулинича, доктора істор. наук, проф. А. В. Санцевича у зв'язку з їх ювілеями	157
<u>Супруненко Микола Іванович</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Шевченко В. С. Реализация социальной программы партии — в центре внимания Советов народных депутатов республики 5
- Плисюк В. П. (Львов). Деятельность КПСС по совершенствованию механизма хозяйствования и управления в агропромышленном комплексе . 18

Против буржуазной фальсификации истории

- Кондуфор Ю. Ю., Мартыненко А. К. Вторая мировая война, антикоммунизм и фальсификаторы истории 27

* * *

- Панченко П. П. Ускорение технического прогресса в сельском хозяйстве СССР в начале этапа развитого социализма 44

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования развитого социализма в СССР

- Валько В. В. Освещение прессой Украинской ССР роли трудовых коллективов в укреплении социалистической дисциплины труда 54
- Гончаренко Л. Г. Деятельность парторганизаций Донбасса по повышению роли культурно-просветительных заведений в воспитании трудящихся (1966—1970 гг.) 61

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

- Литвинова В. П. (Харьков), Шейко В. Н. (Харьков). Великий Октябрь и привлечение старой технической интеллигенции к социалистическому строительству в Украинской ССР (1917—1925 гг.) 67
- Малик Я. И. (Львов). К вопросу об организации и деятельности уездных, волостных и сельских военно-революционных комитетов на Украине (октябрь 1917 г. — март 1918 г.) 78

* * *

- Иванова Р. П. П. В. Павлов в общественно-политическом движении на Украине в 60-х гг. XIX ст. 87
- Хижняк И. А. Империалистическая политика правящих кругов США в области идеологии и культуры в современный период 95

ЗАМЕТКИ

- Шараева Н. И. (Николаев). К вопросу о роли трудовых коллективов в развитии социалистической демократии 108

Трибуна молодого автора

- Чернецкая Л. И. (Тернополь). Повышение роли комсомольско-молодежных коллективов в сельскохозяйственном производстве (1966—1970 гг.) . 112

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Пономаренко Г. Я. (Донецк), Кузнецов В. А. (Донецк), Жеребченко И. П. (Донецк). Из опыта деятельности опорной кафедры истории КПСС по координации научно-исследовательской работы в Донецком вузовском регионе 118

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Завершающие бои за освобождение территории Украинской ССР (Подготовили Коваль М. В., Кузьменко В. В.) (Окончание) 123

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Бречак И. М. Страницы партизанского подвига (Продолжение) . . . 131

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сидоренко В. П. К 60-летию II съезда профсоюзов Украины . . . 136

Овсий И. А. Д. С. Коротченко (К 90-летию со дня рождения)	139
Франко О. Е. Академик АН УССР П. П. Ефименко (К 100-летию со дня рождения)	143
Стецюк Е. И. Украинский советский историк Н. Н. Петровский (К 90-летию со дня рождения)	145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кравец Н. Н. (Винница), Шморгун П. М. Достижения и задачи историков республики	151
Дзюба Е. Н. Происхождение и развитие букваря	153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Кичий И. В. (Луцк). Всесоюзная научно-практическая конференция «Пути совершенствования учебно-воспитательного процесса и повышение качества подготовки учителей истории»	155
Кулинич И. М. Научная конференция, посвященная 35-й годовщине Германской Демократической Республики	156
Терентьева Н. А. Советско-греческая встреча ученых-историков	156
Румянцева В. В. Чествование члена-корреспондента АН УССР Ф. П. Шевченко, доктора истор. наук И. М. Кулиннича, доктора истор. наук, проф. А. В. Санцевича в связи с их юбилеями	157
<u>Супруненко Николай Иванович</u>	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. С. ШЕВЧЕНКО,
заступник Голови Президії Верховної Ради Української РСР

РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ — В ЦЕНТРІ УВАГИ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ РЕСПУБЛІКИ

Віками мріяло людство про суспільство соціальної справедливості. Не одне покоління революціонерів мужньо і самовіддано боролось за наближення його торжества. Вожді світового пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін дали глибокий аналіз закономірностей суспільного розвитку, довели неминучість соціалістичної революції, визначили шлях до перемоги. Здійснена робітниками і селянами Росії під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним, Велика Жовтнева соціалістична революція стала втіленням на практиці ідей марксистсько-ленінського вчення. «Великий Жовтень, — наголошує Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш К. У. Черненко, — знищив соціальні й духовні кайдани, які століттями душили творчі сили людей праці. Революція поставила робітничий клас у центр сучасної епохи, вивільнила велетенську творчу енергію трудового народу»¹. Вона створила реальні передумови для здійснення в нашій країні масштабних програм економічного і соціального розвитку, для будівництва нового суспільства.

Через кілька місяців після перемоги революції В. І. Ленін у доповіді Раднаркому на V Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів підкреслював: «Минули і для Росії, я певен, безповоротно минули, ті часи, коли спорили про соціалістичні програми з книжок. Тепер про соціалізм можна говорити тільки з досвіду»². Нині історичний досвід Країни Рад налічує майже сім десятиріч. В результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, в Радянському Союзі побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, основні риси якого закріплені в Конституції СРСР і конституціях братніх республік³.

Всі свої звершення на шляху будівництва нового суспільства наш народ пов'язує з діяльністю Комуністичної партії Радянського Союзу — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій. КПРС існує для народу і служить народові⁴. Визначаючи генеральну перспективу розвитку суспільства, партія на всіх етапах історії приділяє велику увагу втіленню в життя законів соціальної справедливості, закладених у самій основі радянського ладу.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 26.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 470.

³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1979, с. 3; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1979, с. 3.

⁴ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 6.

Вже в партійній Програмі, прийнятій VIII з'їздом РКП(б) в 1919 р. в обстановці громадянської війни й економічної розрухи, ставилося завдання: забезпечити добробут і всебічний розвиток усіх членів суспільства. В рішеннях наступних з'їздів партії, Пленумів її Центрального Комітету, сесій Верховної Ради Союзу РСР, у постановах ЦК КПРС і Радянського уряду послідовно розвивається програмна партійна вимога — все в ім'я людини, все для блага людини.

На етапі зрілого соціалізму Комуністична партія й соціалістична загальнонародна Радянська держава успішно розв'язують такі важливі і складні соціальні завдання, як стирання класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, забезпечення всебічного розвитку та зближення всіх націй і народностей СРСР, неухильного підвищення народного добробуту, освіти й культури трудящих, поліпшення умов їх праці і відпочинку. Вони ставлять собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи.

Як відомо, XXVI з'їзд партії визначив головним завданням одинадцятої п'ятирічки забезпечення дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи⁵.

В рішеннях лютого і квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС підтверджена незмінність політичного курсу партії, послідовно продовжена лінія на вдосконалення всіх сторін економічного, соціально-політичного і духовного життя суспільства розвинутого соціалізму. Зокрема, в галузі соціальної політики зусилля партії й держави будуть і далі спрямовуватися на підвищення матеріального та культурного рівня і якості життя народу, забезпечення всебічного, гармонійного розвитку особи. Цьому підпорядковані Продовольча програма СРСР і Довгочасна програма меліорації земель, розроблювана комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання і системи послуг, здійснювані заходи для забезпечення населення впорядкованим житлом, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури і мистецтва, поліпшення охорони навколишнього середовища тощо.

Говорячи словами нашого Основного Закону, соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку⁶. При цьому джерелом зростання добробуту народу, кожного громадянина Країни Рад є праця і тільки праця радянських людей. Тобто, щоб краще жити, треба краще працювати, щоб успішно просуватися вперед у здійсненні соціальних програм, потрібно забезпечити динамічне зростання економіки і насамперед — її ефективності.

Для цього, підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, необхідно розвивати позитивні зрушення, досягнуті після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, забезпечити успішне виконання і перевиконання планів, якнайшвидше переведення суспільного виробництва на шлях інтенсифікації. Потрібно також і надалі в усіх ланках зміцнювати дисципліну, організованість, діловитість і відповідальність, удосконалювати управління, весь механізм господарювання⁷.

⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 45.

⁶ Див.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 13.

⁷ Див.: Рад. Україна, 1984, 27 квіт.

Важлива роль у розв'язанні політичних і соціально-економічних завдань належить Радам народних депутатів, які відповідно до конституційних положень безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва. Вони приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя⁸. Саме через Ради КПРС вирішує господарські й соціально-культурні завдання, залучає маси до управління державою, до комуністичного будівництва.

Завдяки постійній увазі партії ця роль Рад народних депутатів непинно зростає. Вироблені на з'їздах партії і Пленумах ЦК КПРС програмні положення з питань радянського будівництва втілені в Конституції СРСР, у законах про Ради та інших нормативних актах, що стосуються різних аспектів їх діяльності. Новим виявом піклування партії про підвищення ролі та авторитету органів народовладдя стали рішення квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. В цих документах, у промовах товариша К. У. Черненко всебічно проаналізовано діяльність Рад усіх ланок, виділено її вузлові проблеми, виявлено недоліки і упущення, визначено шляхи їх усунення.

Сила Рад народних депутатів — у партійному керівництві. При постійній підтримці, повсякденній допомозі ЦК КПРС, ЦК Компартії України, партійних комітетів на місцях органи народовладдя республіки — від Верховної Ради до сільських і селищних Рад — посилюють організаторську роботу, тримають в центрі уваги основні питання розвитку економіки, підвищення життєвого рівня людей, поліпшення політико-виховної роботи в трудових колективах і за місцем проживання громадян.

Так, Верховна Рада Української РСР, поєднуючи законодавство, управління і контроль, активно впливає на розв'язання в республіці кардинальних питань державного життя, спрямовує роботу Ради Міністрів, міністерств і відомств, місцевих Рад на виконання накреслень партії у господарському й соціально-культурному будівництві. На сесіях Верховної Ради, засіданнях її Президії, у постійних комісіях обговорюються найважливіші соціально-економічні проблеми, питання діяльності підзвітних органів, роботи місцевих Рад, неухильного додержання законодавства. Це — і прискорення розвитку економіки, і приведення в дію резервів у всіх галузях народного господарства та раціональне використання матеріальних і трудових ресурсів, і підвищення особистої відповідальності керівників галузей, органів влади, підприємств та установ за доручену справу. Наприклад, на сесіях Верховної Ради Української РСР нинішнього скликання обговорено завдання Рад у виконанні рішень XXVI з'їзду КПРС, квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, Продовольчої програми, в поліпшенні будівництва житла, об'єктів комунально-побутового й соціально-культурного призначення та ін.

На засіданні Президії Верховної Ради УРСР минулого року за поданням постійних комісій були заслухані звіти: Мінвуглепрому республіки і Донецької залізниці — про організаторську роботу щодо поліпшення використання вагонів на підприємствах вугільної промисловості та зменшення втрат палива при його транспортуванні; Мінавтотрансу та Мінжилкомунгоспу УРСР — про виконання планових завдань по дальшому розвитку й поліпшенню роботи міського пасажирського транспорту; Мінзв'язку УРСР — про те, як усуваються причини, що породжують заяви і скарги на недоліки в обслуговуванні населення засобами зв'язку, та ін. У поточному році Президія Верхов-

⁸ Див.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. с. 24.

ної Ради розглядала, зокрема, питання про роботу Рад народних депутатів Запорізької області (у справі забезпечення комплексного економічного й соціального розвитку на підпорядкованій їй території), м. Одеси (щодо зміцнення державної і трудової дисципліни), про хід виконання Мінсільбудом республіки постанови Верховної Ради Української РСР від 9 липня 1982 р., спрямованої на розвиток житлового і соціально-культурного будівництва на селі, про стан кооперативного житлового будівництва в республіці тощо.

Широке коло питань, пов'язаних з практичною реалізацією економічної й соціальної програми партії, розглядають постійні комісії Верховної Ради УРСР. Забезпечуючи безперервність у її діяльності, вони здійснюють повсякденний контроль за роботою органів державного управління, виконанням планів одинадцятої п'ятирічки, дотриманням вимог чинного законодавства, своєчасною реалізацією постанов Верховної Ради республіки, її Президії, власних рекомендацій.

Основну увагу постійні комісії зосереджують на вирішенні завдань, пов'язаних з підвищенням ефективності і якості роботи всіх ланок господарського механізму, посиленням економії та раціональним використанням паливно-енергетичних, матеріальних і трудових ресурсів, зміцненням планової, трудової і виконавської дисципліни. Комісії спрямовують свої зусилля на пошук резервів, особливо в галузях, що здійснюють випуск товарів народного споживання, на використання місцевої та вторинної сировини, поліпшення роботи сфери обслуговування. Зокрема, щороку напередодні зимових сесій, на яких розглядаються і затверджуються державні плани економічного й соціального розвитку, державний бюджет республіки, Планово-бюджетна та інші постійні комісії Верховної Ради УРСР за участю спеціалістів і науковців глибоко аналізують стан справ у всіх галузях народного господарства і готують висновки та рекомендації, спрямовані на кращу збалансованість плану і бюджету, підвищення ефективності виробництва.

Значна увага при цьому приділяється соціальним питанням, шляхам їх розв'язання. Скажімо, при попередньому розгляді проектів Державного плану економічного й соціального розвитку та Державного бюджету республіки на 1984 р. комісії з огляду на те, що в деяких галузях резерви збільшення випуску товарів народного споживання використовуються ще не повною мірою, а також враховуючи зрослі потреби населення в них, визнали за доцільне встановити міністерствам, відомствам, місцевим Радам народних депутатів додаткові завдання по виробництву таких товарів. Розглянувши проект Державного бюджету на 1984 р., вони знайшли можливим збільшити його доходну частину на 11 млн. крб. і направити їх на благоустрій селищ міського типу та додаткове обладнання лікарень, що знаходяться на території сільських і селищних Рад народних депутатів.

Економіка і виробництво, культура й охорона здоров'я, благоустрій, торговельне і побутове обслуговування, освіта і виховання підрастаючого покоління — ці та інші питання завжди перебувають у полі зору постійних комісій. Нині вони наполегливо працюють над удосконаленням стилю своєї роботи, прагнуть, не дублюючи відповідні галузеві міністерства й відомства, глибше аналізувати стан справ, особливо на «стику галузей», де вирішуються питання комплексного розвитку економіки, здійснювати дійовий контроль за втіленням у життя прийнятих рішень, відстоювати загальнодержавні інтереси.

Важливу роль у реалізації соціальної програми партії відіграють місцеві органи влади, провідним напрямом діяльності яких є забезпечення комплексного економічного й соціального розвитку підвідомчих територій. Місцеві Ради народних депутатів (в Українській РСР їх налічується 10,4 тис., до них обрано більш як півмільйона депутатів) приділяють багато уваги діяльності розташованих на їх території під-

приемств і господарств, глибоко вникають і, в межах своєї компетенції, активно впливають на їх роботу. Підвищення продуктивності праці, технічне переозброєння і налагодження чіткої організації виробництва, поліпшення умов та охорона праці, скорочення частки важкої фізичної праці на основі комплексної механізації й автоматизації — всі ці та багато інших питань постійно перебувають у полі зору Рад.

Велике значення для діяльності місцевих органів влади має постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР від 19 березня 1981 р. «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві»⁹ та прийнята в березні 1983 р. постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про роботу Рад народних депутатів Української РСР по контролю за діяльністю підзвітних органів»¹⁰.

У світлі цих документів Ради народних депутатів останнім часом підвищили вимоги до органів управління та господарників за виконання планів економічного й соціального розвитку. Вони стали більше уваги приділяти перевірці виконання і поданню практичної допомоги безпосередньо на місцях. На сесіях, засіданнях виконкомів, постійних комісій депутати суворо питають з тих, хто допускає безгосподарність, не забезпечує виконання планів виробництва і реалізації продукції, підвищення продуктивності праці, економії всіх видів ресурсів. Адже тільки виконання та перевиконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань відкриває шляхи до повнішого використання можливостей у розв'язанні соціальних питань: збільшення житлового й соціально-культурного будівництва, кращого благоустрою населених пунктів, поліпшення обслуговування трудящих. У свою чергу, там, де дбають про умови праці та побуту трудівників, і виробничі показники значно вищі. Наприклад, на донецькій шахті ім. О. Ф. Засядька протягом ряду років планомірно здійснюється ціла система заходів, спрямованих на створення для трудящих належних виробничих і соціально-побутових умов. На підприємстві широко застосовуються автоматизовані комплекси та нова високопродуктивна техніка, поліпшуються умови праці. Тут добре налагоджено побутове і торговельне обслуговування шахтарів. За рахунок підсобного господарства шахти її трудівники в достатній кількості забезпечуються м'ясними та молочними продуктами, свіжими овочами, медом. Поліпшуються житлові умови шахтарських сімей, підвищується забезпеченість дитячими дошкольними закладами. В одинадцятій п'ятирічці тільки господарським способом побудовано і введено близько 300 квартир. Діють чотири дитсадки і сім диткомбінатів на 1360 місць. Щороку майже 300 трудівників лікуються в санаторіях, 2 тисячі відпочивають у будинках відпочинку, в тому числі 1400 — у шахтному пансіонаті.

Піклування адміністрації, партійної та профспілкової організацій, народних обранців про створення належних умов праці і побуту сприяли зміцненню дисципліни на всіх ділянках, значному скороченню втрат робочого часу, зокрема через прогули, зменшенню плинності кадрів. У кінцевому підсумку все це дало можливість колективу шахти ім. О. Ф. Засядька за три з половиною роки п'ятирічки видобути понад план більше мільйона тонн вугілля, вийти в передові серед підприємств галузі по всіх виробничих показниках.

Можна навести чимало прикладів, коли місцеві Ради народних депутатів правильно поєднують галузеві і територіальні засади в управлінні, об'єднують ресурси підприємств різної підпорядкованості в ім'я загальнодержавних інтересів та потреб міст і районів і, як наслідок, досягають вагомих результатів у розвитку економіки і розв'язанні соціальних завдань. Так, у Білій Церкві Київської області питання

⁹ Відомості Верховної Ради СРСР, 1981, № 13, ст. 436.

¹⁰ Там же, 1983, № 12, ст. 172.

комплексного розвитку міста, участі в цій справі підприємств і організацій систематично обговорюються на сесіях міської Ради, засіданнях виконкому, постійних комісій. Щороку при узгодженні планів економічного й соціального розвитку підприємств і організацій, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, міськвиконком вносить свої пропозиції щодо збільшення ними виробництва товарів народного споживання, участі у будівництві житла, дитячих дошкільних установ, природоохоронних та інших об'єктів. Особлива увага приділяється максимальному освоєнню капіталовкладень і кооперативних коштів, виділених на їх спорудження. З метою забезпечення контролю за виконанням планів міськвиконком закріплює за будівельними об'єктами відповідальних працівників, а на особливо важливих і пускових — міська Рада створює депутатські пости. Минулого року такі пости діяли на будівництві лікарняного комплексу виробничого об'єднання шин і гумоазбестових виробів ім. XXV з'їзду КПРС, універмагу та ін.

В результаті цієї роботи, здійснюваної під керівництвом міськкому партії, у Білій Церкві за три роки п'ятирічки збудовано 310 тис. кв. м житла, 2 дитячі садки, 2 загальноосвітні школи, 4 поліклініки, профілакторій та ряд інших об'єктів, прокладено 5 км тролейбусної лінії.

Вміло розв'язують народногосподарські й соціально-культурні завдання Ради міст Києва і Кривого Рога, Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Черкаської, а також Львівської, Ровенської та інших областей. Однак окремі Ради народних депутатів ще не домоглися повної реалізації своїх прав і можливостей у комплексному розвитку територій, не завжди їм вдається подолати прояви вузько-відомчого підходу з боку керівників деяких підприємств і організацій.

Ще минулого року Мінлегпром УРСР ввів в експлуатацію Баранівський завод первинної переробки льону (Житомирська область). Тим часом плани будівництва житла, соціально-культурних об'єктів тут не були виконані. А виконком Баранівської районної Ради народних депутатів не виявив належної вимогливості ні до міністерства — у виділенні для цього необхідних коштів, ні до керівників будівельних організацій — за виконання планів. В результаті штати на заводі були укомплектовані трохи більш як наполовину. І справа, звичайно, не лише в цьому. Адже в кінцевому підсумку виробництво повинно розвиватися для підвищення добробуту трудящих. На дев'ятій сесії Верховної Ради республіки, де наводився цей факт, знову наголошувалося, що Радам народних депутатів належить взяти за правило більш вимогливо оцінювати роботу підприємств, господарських керівників усіх рівнів не тільки за виробничими показниками, а й за реальними зусиллями, спрямованими на поліпшення умов праці та побуту людей, за виконанням завдань у соціальній галузі. Слід домогтися, щоб підприємства й організації союзного та республіканського підпорядкування повсюдно погоджували з місцевими органами державної влади свої плани в частині, що стосується будівництва, використання трудових ресурсів, удосконалення соціально-культурного, побутового та інших видів обслуговування населення. Кожна Рада народних депутатів має для цього всі права і повноваження.

Повною мірою це стосується й ролі Рад у здійсненні соціальних змін на селі: перетворенні сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, розширенні в сільській місцевості мережі установ і закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства, перетворенні сіл у впорядковані селища.

В нашій республіці розроблена і схвалена ЦК Компартії України та Радою Міністрів УРСР комплексна програма соціально-культурного розвитку сіл до 1990 р. Хід її практичного здійснення розглядався на п'ятій сесії Верховної Ради Української РСР, де з урахуванням

досвіду, набутого в Кримській та Черкаській областях, було узагальнено роботу місцевих Рад народних депутатів по розширенню житлового й соціально-культурного будівництва в сільській місцевості. Аналіз показує, що вищих результатів добиваються там, де Ради народних депутатів, здійснюючи свої конституційні повноваження, ефективніше використовують наявні можливості для прискорення благоустрою сіл, краще координують і контролюють діяльність розміщених на їх територіях підприємств та організацій у будівництві житла і об'єктів соціально-культурного побуту.

Більшість Рад народних депутатів і господарських органів Донецької, Харківської, Львівської, Ворошиловградської, а також інших областей обов'язково включають передбачені обсяги будівельних робіт у сільській місцевості в плани економічного й соціального розвитку областей і районів. На Дніпропетровщині Ради при складанні програми комплексної забудови й перебудови сіл подбали про зміцнення матеріальної бази сільського будівництва, розширили потужності по виробництву будматеріалів, налагодили забезпечення села типовими проектами будинків, впорядкували матеріально-технічне постачання сільських новобудов та індивідуальних забудовників. Як результат, у Дніпропетровській області обсяги введення в дію житла у розрахунку на тисячу чоловік населення у місті і на селі майже зрівнялися.

В загальному обсязі спорудження житла на селі зростає питома вага індивідуального будівництва. Це дає можливість спрямовувати більше коштів, виділених державою і господарствами, на спорудження шляхів з твердим покриттям, благоустрій сіл, їх газифікацію і водопостачання.

Як зазначає член Політбюро ЦК Компартії України, Голова Президії Верховної Ради Української РСР товариш О. Ф. Ватченко, оновлення сіл у республіці в більшості випадків стало своєрідним мірилом бойовитості Рад, організаторської роботи їх виконкомів, депутатських формувань, активу¹¹. Це, зокрема, засвідчує діяльність Рад Чорнобаївського, Золотоніського та ряду інших районів Черкаської області, де останнім часом практикується спорудження для трудівників села будинків присадибного типу за рахунок колгоспів з наступним погашенням кредиту протягом десяти років. На Івано-Франківщині з ініціативи органів влади розгорнуто рух за створення в усіх населених пунктах, де мешкають більш як 300 жителів, комплексних приймальних пунктів сфери послуг. На Київщині багато робиться для забезпечення житлом сільських учителів і медичних працівників.

За три роки нинішньої п'ятирічки в селах республіки збудовано 11,4 млн. кв. м житла, шкіл більш як на 185 тис. учнівських місць, дитячих садків і ясел на 62 тис. місць, багато будинків культури, лікарень, магазинів, побутових майстерень, шляхів з твердим покриттям. Це вагомий внесок у розв'язання одного з ключових соціальних завдань — подолання істотних соціально-економічних і культурних відмінностей між містом і селом.

31 серпня цього року Президія Верховної Ради Союзу РСР на своєму засіданні глибоко і всебічно проаналізувала досвід роботи Зорянської сільської Ради народних депутатів Ровенського району Ровенської області. Ця сільська Рада, голова її виконкому М. І. Степанюк спільно з правлінням колгоспу «Зоря комунізму», яке очолює Герой Соціалістичної Праці, член Президії Верховної Ради Української РСР В. А. Плютинський, докладають чимало зусиль для виконання комплексного плану економічного й соціального розвитку, розробленого до 1990 р. Колгосп стабільно виконує плани виробництва і продажу державі сільгосппродукції. Середньорічний рівень рентабельності виробництва тут становить 49%. В одинадцятій п'ятирічці господарство одержало понад 20 млн. крб. чистого прибутку. Зрозуміло, що це дає

¹¹ Див.: Сільські вісті, 1984, 9 черв.

можливість у великих обсягах вести житлове і соціально-культурне будівництво.

З початку поточної п'ятирічки тільки в с. Зоря побудовано більше ста індивідуальних і шість багатоповерхових будинків на 148 квартир, Палац культури, нова середня школа, плавальний басейн, поліклініка. На території сільради діє розгалужена мережа підприємств торгівлі і громадського харчування, побуту, фельдшерсько-акушерські пункти, комунгосп. На основних виробничих дільницях колгоспу працюють столи замовлень, приймальні пункти побутових послуг, медичні кабінети тощо. Тут немає проблеми кадрів: у господарстві працюють 280 спеціалістів, щороку трудовий колектив поповнюють випускники місцевих шкіл. Середній вік трудівників колгоспу — 36 років. Наведений приклад, а також досвід інших сільських Рад: Придніпровської Нікопольського району Дніпропетровської області, Восходненської — Красногвардійської Кримської, Джулинської — Бершадського Вінницької, Лісоводської — Городоцького району Хмельницької області, які в тісному контакті з правліннями колгоспів імені крейсера «Аврора», «Росія», імені Котовського, імені Леніна багато працюють у цьому напрямі, переконливо показує: комплексне розв'язання соціально-культурних і побутових питань веде не тільки до припинення відпливу людей, а й до активного притоку кадрів, особливо молоді, на село. Це — необхідна передумова створення у колгоспах і радгоспах стабільних трудових колективів, без чого, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, не можна «...ефективно використовувати виробничий потенціал, створений на селі, в інтересах успішного виконання продовольчої програми»¹² — важливої складової соціальної програми партії.

Як відомо, поняття народного добробуту вбирає в себе широкий спектр матеріальних і духовних благ, характеризується багатьма показниками. Візьмемо, наприклад, такий з них, як реальні доходи трудящих. Відповідно до Основного Закону Радянська держава неухильно здійснює курс на їх підвищення¹³. Скажімо, реальні доходи в розрахунку на душу населення по Українській РСР зросли в 1983 р. порівняно з 1965 р. у два рази, в тому числі реальні доходи робітників і службовців — в 1,7, а колгоспників — у 2,4 раза.

Зростають також виплати і пільги, одержувані населенням із суспільних фондів споживання, які створюються для повнішого задоволення потреб радянських людей. Так, якщо в 1965 р. вони становили 7,4 млрд. крб., то в 1983 р. — вже 23,7 млрд., або зросли в розрахунку на душу населення із 164 до 471 крб. Вже в першому півріччі 1984 р. населення республіки одержало з суспільних фондів споживання виплат і пільг на суму понад 12 млрд. крб., або на 0,4 млрд. крб. більше, ніж за відповідний період минулого року. Із суспільних фондів споживання забезпечується безплатне медичне обслуговування, освіта і підвищення кваліфікації, різного роду допомоги, пенсії, стипендії учням, оплата щорічних відпусток, безплатні й пільгові путівки в санаторії та будинки відпочинку, утримання дітей у дошкільних закладах та ряд інших виплат і пільг. З урахуванням їх заробітна плата робітників і службовців УРСР у першому півріччі 1984 р. становила 235 крб. на місяць. Порівняно з відповідним періодом минулого року на 7% зросла оплата праці колгоспників. У цілому загальні витрати держави на централізовані заходи по підвищенню добробуту населення за перші три роки одинадцятої п'ятирічки становили майже мільярд карбованців.

Зрозуміло, що піднесення життєвого рівня трудящих не зводиться тільки до зростання грошових доходів. Радянські люди стали заможніше жити, відповідно — більше споживати продовольчих і непродоволь-

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

¹³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 12.

чих товарів (наприклад, роздрібний товарооборот у республіці зріс порівняно з 1940 р. майже в 11 разів), ширше користуватися сферою послуг (лише в 1983 р. обсяг реалізації побутових послуг перевищував рівень 1975 р. більш як на 700 млн. крб.). Тому, як вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, завдання, яке висувається на перший план, полягає в тому, щоб поліпшити постачання населенню продовольства та промислових товарів широкого вжитку, активніше розвивати сферу послуг¹⁴.

В нашій республіці чимало робиться для збільшення виробництва та підвищення якості товарів народного споживання, розширення обсягів і видів послуг населенню. Лише в 1983 р. виробництво предметів споживання збільшилося на 4,4%. Роздрібний товарооборот зріс на 2,8% і досяг майже 52 млрд. крб., а обсяг реалізації побутових послуг — на 6,6% і становить нині 1,77 млрд. крб. Вагомий вклад у цю справу вносять і органи народовладдя. Координуючи й контролюючи на своїй території діяльність усіх підприємств, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, Ради наполегливо добиваються збільшення виробництва необхідних товарів, у тому числі — з місцевої сировини, дбають про розширення їх асортименту та підвищення якості. Під контролем Рад на зручний для населення графік роботи переведено підприємства сфери послуг і торгівлі, розширено їх мережу в містах і селах, запроваджуються нові, прогресивні форми обслуговування населення.

І все ж діяльність підприємств побуту, торгівлі, громадського харчування ще не відповідає рівню сучасних вимог. Так, план товарообороту першого півріччя поточного року недовиконано, попит населення на деякі продовольчі і промислові товари, що дедалі зростає, та купівельні спроможності людей задовольняються не повністю. Недовиконано й піврічний план обсягу побутових послуг населенню. Відповідальність за такий стан справ повною мірою поділяють і місцеві Ради, які подекуди ще не виявляють у цих питаннях належної діловитості, вимогливості.

Надзвичайно важливе місце у здійсненні соціальної програми належить будівництву житла, дошкільних закладів, розширенню мережі лікарень і поліклінік. Зокрема, в країні багато зроблено і робиться для розв'язання житлової проблеми. Тільки в нашій республіці за період з 1918 по 1983 р. було введено в дію житлових будинків загальною корисною площею понад 710 млн. кв. м¹⁵. Нині на Україні налічується 418 міст і 906 селищ міського типу. Понад півтори сотні з них вирости в післявоєнні роки.

Протягом трьох останніх п'ятирічок у республіці переселилися в нові квартири або поліпшили житлові умови 26,6 млн. громадян — більш як половина всього її населення; за три роки поточної п'ятирічки введено в дію понад 54 млн. кв. м житла, а всього в 1981—1985 рр. заплановано побудувати квартир загальною площею 80,7 млн. кв. м. Ради народних депутатів дбають про повне використання коштів, виділених для цієї мети, забезпечують об'єктивний підхід до розподілу житла, неухильне додержання Житлового кодексу Української РСР.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС у республіці проводиться певна робота по дальшому розвитку житлово-будівельної кооперації, активнішому використанню трудових заощаджень громадян для поліпшення їх житлово-побутових умов. Нині Ради народних депутатів стали сміливіше йти на розширення кооперативних засад у спорудженні житла та індивідуального будівництва. Це питання, зокрема, глибоко вивчалось Комісією Верховної Ради Української РСР по будівництву і промисловості будівельних

¹⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 53, 57.

¹⁵ Українська РСР у цифрах у 1983 році.— К., 1984, с. 91.

матеріалів, розглядалося на засіданні Президії Верховної Ради республіки¹⁶. Були намічені конкретні заходи, якими передбачено значне поліпшення організації кооперативного будівництва, підвищення відповідальності будівельних організацій за додержання планової дисципліни.

Нашу республіку, як і всю країну, часто образно порівнюють з величезним будівельним майданчиком. І справді, нині неможливо уявити будь-який населений пункт без новобудов. Досить сказати, що приблизно за три робочі дні на Україні зводиться стільки житла, скільки його необхідно для міста з майже десятитисячним населенням. Проте потреба в житлі задовольняється ще не повністю.

Для розв'язання цієї проблеми потрібно не тільки нарощувати обсяги нового будівництва, а й забезпечувати раціональне використання та схоронність існуючого житлового фонду. Йдеться насамперед про об'єктивний підхід до розподілу житла, неухильне додержання при цьому правил і норм, закріплених діючими законами, а також про суворий контроль за правильною його експлуатацією. Громадяни нашої країни мають конституційне право на житло. держава гарантує його і забезпечує реалізацію цього права. Водночас, як відомо, принциповою рисою радянської соціалістичної демократії є поєднання прав та інтересів громадян із суспільними інтересами, що відображено в категорії громадянських обов'язків. Відповідно до Житлового кодексу Української РСР громадяни зобов'язані забезпечувати схоронність жилих приміщень, дбайливо ставитися до санітарно-технічного та іншого обладнання, до об'єктів благоустрою, додержувати правил утримання будинку і придомової території, підтримувати належний порядок у місцях загального користування тощо¹⁷. Треба бути вимогливим до виконання людьми своїх прямих обов'язків. І це — справа не лише Рад. За цим повинна стежити насамперед громадськість: домові, квартальні та вуличні комітети, депутати у своїх виборчих округах.

При безпосередній участі та під контролем Рад у республіці, як і по всій країні, зводилися і зводяться нові лікарні, поліклініки, санаторії тощо. Нині в Українській РСР кількість лікарняних ліжок становить майже 653 тис., проти 157 тис. у 1940 р., чисельність жіночих консультацій, дитячих поліклінік і амбулаторій зросла з 1800 у 1940 р. до 5200 у 1983 р. За перше півріччя 1984 р. вже здано в експлуатацію кілька лікарень, амбулаторно-поліклінічних закладів на 4,8 тис. відвідань на зміну. Безперервно розширюється мережа санаторіїв, удосконалюється лікування в них.

Отже, зроблено і робиться в цьому напрямі немало: створено міцну матеріальну базу установ охорони здоров'я, вони добре забезпечені кадрами. Нині в республіці працює понад 200 тис. лікарів. Це в розрахунку на 10 тис. чол. населення становить майже 40, в той самий час як у США — 23, ФРН — 26, у Франції і Японії — по 17 лікарів. Тому є всі підстави підвищувати вимогливість до органів охорони здоров'я за якість медичного обслуговування, поліпшення організації лікувально-діагностичного процесу на основі впровадження сучасних досягнень науки та передової практики, ефективнішого здійснення профілактичних заходів (зокрема, диспансеризації населення), підвищення кваліфікації медичних працівників.

Ці питання обговорюються у Комісіях Верховної Ради Української РСР, на сесіях місцевих Рад (скажімо, минулого року на них було розглянуто 3404 питання охорони здоров'я і соціального забезпечення), засіданнях їх виконкомів, постійних комісій. Народних обранців непокоїть, що саме «людський фактор» — кваліфікація медперсоналу, його

¹⁶ Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984, № 32, с. 639.

¹⁷ Див.: Додаток до «Відомостей Верховної Ради Української РСР», 1983, 12 лп., № 28, с. 6, 51.

відповідальність за доручену справу, ставлення до тих, хто потребує допомоги, лікування, нині ще не задовольняє повною мірою зрослих вимог. А це в ряді випадків призводить до справедливих нарікань, породжує скарги громадян. Ради народних депутатів вживають заходів до поліпшення якості роботи лікувальних закладів, вимагають від кожного медичного працівника сумлінного виконання своїх обов'язків. Ці питання і надалі залишатимуться в центрі їх уваги.

Безперечно, добробут, підвищення життєвого рівня людей не можна трактувати спрощено, маючи на увазі лише зростання доходів населення і виробництва предметів споживання, надання різних видів послуг. В умовах розвинутого соціалізму ці поняття означають нову якість життя трудящих мас, яка не зводиться лише до матеріального комфорту, а вбирає в себе весь спектр людського буття: зростання свідомості, виробничої дисципліни, громадського порядку, культури побуту і спілкування, повноцінне з морально-етичної точки зору використання вільного часу. Трудящі у своїй переважній більшості по праву і розумно користуються різноманітними благами, які надає їм суспільство, бережуть загальнонародне добро, сумлінно, творчою, високопродуктивною працею примножують його. Ми багато чого добилися у здійсненні мети, якої ніхто, крім комуністів, ніколи й не ставив,— формуванні ідейно переконаної, гармонійно розвинутої, духовно багатой особистості, яка будує життя за законами соціальної справедливості й розуму, добра і краси,— вказувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Але підстав для самозаспокоєння немає. Бо в міру нашого просування вперед постійно зростають не тільки можливості для всебічного розвитку особи, але й вимоги до неї з боку суспільства¹⁸.

Виховання нової людини — це насамперед виховання в ній потреби в сумлінній праці, чіткого усвідомлення її необхідності для загального блага. Справжньою школою свідомого, творчого ставлення до праці стало соціалістичне змагання. Активну участь у ньому беруть народні обранці, переважна більшість яких показує зразки трудового героїзму, виступає ініціаторами багатьох цінних починань. У республіці добре відомі схвалена ЦК Компартії України ініціатива трудових колективів Києва і Донецької області — забезпечити надпланове збільшення продуктивності праці на один процент і зниження собівартості продукції на півпроцента, патріотичні починання народних обранців Кривбасу — достроково завершити одинадцяті п'ятирічку, черкаських цукровиків — посилити режим економії електроенергії, сировини, палива на кожному робочому місці та ін.

З ініціативою гідно зустріти 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні виступили Корсунь-Шевченківська районна Рада Черкаської області, міські Ради міст Марганця і Овруча, ряд сільських і селищних Рад народних депутатів. Вона була схвалена виконкомом обласних Рад, підтримана Президією Верховної Ради республіки.

Ці та багато інших прикладів яскраво й переконливо свідчать про велику громадянську і трудову активність радянських людей, їх свідоме ставлення до праці, прагнення вагомими трудовими звершеннями відповісти на піклування партії, конкретними справами підтримувати її ленінську внутрішню і зовнішню політику.

Разом з тим серед незначної частини населення все ще мають місце окремі прояви споживацької психології. Дехто хотів би якомога більше взяти від держави, від суспільства, а працювати — якомога менше. Ще не скрізь відповідає сучасним вимогам рівень трудового виховання молоді тощо. Тому Радам народних депутатів належить завжди і всюди наполегливо і неухильно забезпечувати втілення в життя соціа-

¹⁸ Див.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14—15 червня 1983 р., с. 34.

лістичного принципу розподілу за працею, конституційного положення про те, що тільки праця та її результати визначають становище людини в нашому суспільстві, вимогливіше здійснювати контроль за мірою праці і споживання.

Важливі завдання постають перед органами народовладдя у справі виховання підростаючого покоління. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді», рішення вересневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України Ради народних депутатів республіки, їх виконавчі та розпорядчі органи спрямовують свою організаторську і політико-виховну роботу на всемірне зростання ролі молоді в державному, господарському і соціально-культурному будівництві, на формування в юнаків і дівчат високих громадянських якостей, комуністичної свідомості, ідейної переконаності, почуття гордості за Радянську Батьківщину.

Значні повноваження і права надають Радам Закон про трудові колективи, інші законодавчі акти. Це відкриває перед ними широкі можливості для здійснення в трудових колективах і за місцем проживання цілого комплексу виховних заходів. Ради активно використовують значний потенціал культурно-освітніх установ, закладів освіти, спорту, діють у тісному взаємозв'язку з профспілками і комсомолом, постійно залучають до проведення виховної роботи органи громадської самодіяльності населення.

Як відомо, відповідно до рішень XXVI з'їзду Компартії України Ради народних депутатів республіки працюють над створенням в усіх районах культурно-спортивних комплексів. Організація таких комплексів була підтримана на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Їх особливість полягає в тому, що вони дають можливість Радам народних депутатів об'єднувати зусилля кадрів і матеріальну базу установ культури, народної освіти, спортивних колективів незалежно від їх відомчої підпорядкованості, координувати їх діяльність. Скажімо, координаційна рада Яготинського районного культурно-спортивного комплексу на Київщині спрямовує діяльність усіх клубних, бібліотечних та позашкільних закладів, історичного музею, школи мистецтв, кіно-театрів, книжкового магазину, парку культури, спортивних організацій і добровільних товариств. Районна та сільські Ради народних депутатів, їх виконкоми, постійні комісії приділяють повсякденну увагу різним ланкам комплексу. Як результат, у районі значно збільшилася кількість гуртків художньої самодіяльності, спортивних секцій, підліткових клубів, активно впроваджуються в життя нові радянські свята й обряди, зросла громадська активність сільської інтелігенції, ветеранів війни та праці, молоді. В цілому в республіці такі об'єднання діють більш як у половині районів і майже в 650 селах. У Дніпропетровській, Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Сумській областях вони створені в більшості районних центрів. Їх досвід переконливо свідчить про правильність обраного шляху.

Могутнім знаряддям формування нової людини є наша радянська школа, яка не тільки забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, а й служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці та громадської діяльності.

Як відзначалося на дев'ятій сесії Верховної Ради Української РСР десятого скликання, Ради народних депутатів республіки мають значний досвід керівництва народною освітою. Верховна Рада УРСР, її Президія, постійні комісії по освіті й науці та у справах молоді систематично аналізують, глибоко вивчають і неухильно контролюють виконання в республіці законодавства Союзу РСР і Української РСР у цій галузі.

Питання, пов'язані з навчанням і комуністичним вихованням молоді, дальшим удосконаленням системи народної освіти, створенням і зміцненням матеріальної бази шкіл, дошкільних та позашкільних установ, підготовкою педагогічних кадрів, повсякденним піклуванням про них, проведенням виховної роботи в навчальних закладах, у трудових колективах і за місцем проживання, систематично обговорюються на сесіях, засіданнях виконкомів і постійних комісій місцевих Рад. Тільки в 1983 р. на сесіях усіх місцевих Рад розглянуто 8710 питань, що стосуються дальшого розвитку народної освіти і культури. Серед них — проблеми підвищення якості навчання, трудового й морального виховання учнів, підготовки їх до праці, раціонального використання педагогічних кадрів, підвищення їх кваліфікації, поліпшення житлово-побутових умов учителів. Уважно аналізуються накази виборців, в яких порушуються проблеми будівництва й реконструкції шкільних приміщень, дитячих садків, організації гарячого харчування та підвезення учнів до школи, праці, побуту і відпочинку педагогів, а також хід виконання цих наказів.

Спираючись на набутий досвід, максимально використовуючи його в нових умовах, Ради всіх ланок працюють над тим, щоб виконати напружені та складні завдання, пов'язані з реалізацією Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи.

Чим далі просувається вперед шляхом Великого Жовтня наше суспільство, чим складніші й масштабніші завдання економічного і соціального розвитку воно розв'язує, тим більше створюється передумов для найповнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей, неухильного розвитку соціалістичної демократії.

Забезпечуючи на ділі основні права і свободи особи, соціалізм переконливо демонструє перед усім світом свої незаперечні переваги над капіталізмом, який виявився неспроможним за сотні років розв'язати до кінця хоча б одну значну соціальну проблему.

67 років переможно майорить над світом прапор Великого Жовтня. Під цим прапором керовані лєнінською Комуністичною партією трудящі Країни Рад за історично короткий строк здійснили вражаючі політичні, економічні і соціальні перетворення і продовжують впевнено будувати нове суспільство.

Ми вступили в надзвичайно відповідальний період: розпочалась безпосередня підготовка до XXVII з'їзду КПРС. На початку наступного року відбудуться вибори до місцевих Рад народних депутатів і Верховної Ради республіки. Нині особливо важливо, спираючись на те, що зроблено, цілеспрямовано йти вперед, до нових, вищих рубежів. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК партії, Ради спрямовують свою роботу на безумовне виконання планів 1984 р. і п'ятирічки в цілому. Підсумки її трьох років, те, що зроблено в нинішньому році в економічній і соціальній сферах, переконливо підтверджують, що все намічене партією буде втілене в життя.

В. С. Шевченко

РЕАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ПАРТИИ — В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ СОВЕТОВ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье заместителя Председателя Президиума Верховного Совета Украинской ССР В. С. Шевченко на широком фактическом материале раскрыты основные направления деятельности Советов народных депутатов республики по претворению в жизнь социальной программы партии, определенной XXVI съездом КПСС и последующими пленумами ее ЦК, реализации указаний Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища К. У. Черненко по этим вопросам.

ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ МЕХАНІЗМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ І УПРАВЛІННЯ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ

В. П. ПЛИСЮК (Львів)

XXVI з'їзд партії, травневий (1982 р.) та наступні пленуми ЦК КПРС важливу роль приділили дальшому вдосконаленню господарського механізму і системи управління агропромисловим комплексом, який партія розглядає як необхідну умову зростання суспільного виробництва, підвищення його ефективності. Як відзначив травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, в процесі переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу, поглиблення концентрації і спеціалізації, розвитку міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції виникла широка мережа підприємств і організацій по обслуговуванню колгоспів і радгоспів. Їх поява розширила міжгосподарські зв'язки і пред'явила «...нові вимоги до кадрів усіх галузей агропромислового комплексу в справі вдосконалення планування, управління, матеріально-технічного забезпечення сільського господарства»¹.

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС було зроблено чимало, щоб перевести економічні відносини, що склалися між державою з одного боку і колгоспами та радгоспами з другого, на твердий ґрунт економічних законів розвитку соціалістичного виробництва, дотримуватись принципів матеріальної заінтересованості господарств, поєднання громадських та особистих інтересів трудівників села. Однак, ця робота, спрямована на вдосконалення і перебудову господарського механізму, форм і методів управління, відстала від вимог, що їх ставить досягнутий рівень матеріально-технічного, соціального, духовного розвитку радянського суспільства.

Щоб виправити становище, що склалося, успішно реалізувати продовольчу програму, XXVI з'їзд КПРС поставив перед партійними, радянськими і господарськими органами завдання: забезпечити єдине планування, пропорціональний і збалансований розвиток агропромислового комплексу, значно зміцнити його матеріально-технічну базу, вдосконалити економічні зв'язки між галузями, організувати чітку їх взаємодію по нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшенню її збереження, транспортування, переробки і доведення до споживача².

З метою перебудови системи дії господарського механізму, травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС схвалив постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцнення економіки колгоспів і радгоспів», «Про заходи по посиленню матеріальної заінтересованості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищення її якості» та інші³. Травневий Пленум виділив агропромисловий комплекс в самостійний об'єкт планування і управління, що дозволило об'єднати в одне ціле роботу як самого сільського господарства, так і галузей промисловості, транспорту, торгівлі, які обслуговують його, підпорядкувати всю їх діяльність загальній кінцевій меті — виробництву високоякісних продуктів харчування і доведенню їх до споживача. Згідно рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС у районах, краях, областях і автономних республіках було створено агропромислові об'єднання, а в союзних

¹ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982, с. 25.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 194.

³ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року..., с. 74—107.

республіках і в центрі — агропромислові комісії, на які покладалося завдання координації роботи всіх галузей агропромислового комплексу, забезпечення ув'язки планів колгоспів і радгоспів по виробництву і закупках сільськогосподарської продукції з планами партнерів по агропромислому об'єднанню. Вищим органом управління РАПО є Рада об'єднання.

Постановою встановлено, що Ради агропромислових об'єднань наділяються правами розподіляти виділені для колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств ліміти капітальних вкладень, бюджетні асигнування і кредити, а також матеріально-технічні ресурси: трактори, комбайни, автомобілі, сільськогосподарські машини, устаткування, мінеральні добрива та інші матеріали; централізувати на пропозицію господарств виконання окремих виробничо-господарських функцій, поклавши їх на окремі підприємства або створювати спеціалізовані підрозділи на основі міжгосподарської кооперації; затверджувати на основі типових нормативів розцінки (тарифи) на послуги, що надаються колгоспам і радгоспам всередині об'єднання, незалежно від їх відомчої приналежності, а також встановлювати розрахункові ціни на худобу, корми, матеріали та ресурси, які поставляються колгоспами і радгоспами один одному тощо⁴.

Така ув'язка і координація зусиль партнерів агропромислових об'єднань, спрямованих на досягнення високих кінцевих результатів, цілком і повністю відповідає ленінським настановам. «Продовольство, — писав В. І. Ленін, — дрібна місцева промисловість — паливо — велика загальнодержавна промисловість і т. д., всі ці галузі зв'язані тісно, і «відомчий» поділ їх, необхідний для управління державою, завдає шкоди, якщо не вести постійної роботи погодження, усунення тертя, тяганини, відомчої вузькості, казенщини»⁵. Володимир Ілліч вимагав від партійних і господарських органів добиватися зразкової постановки всієї роботи господарського механізму, узгодження планів, зусиль різних відомств. Актуальність і життєвість цих настанов залишається в силі і в умовах, коли зросли масштаби суспільного виробництва і ускладнились господарські зв'язки між різними галузями економіки, між колгоспами, радгоспами і галузями, що їх обслуговують.

Після травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС партійні організації на місцях провели певну роботу по створенню нових органів управління, забезпеченню їх кадрами кваліфікованих спеціалістів. Свою діяльність вони розгортали на основі затверджених 25 листопада 1982 р. Радою Міністрів СРСР типових положень про районне агропромислове об'єднання і про обласне, крайове, республіканське (АРСР) агропромислове об'єднання⁶. Склад їх Рад добирався і затверджувався на засіданнях бюро партійних комітетів. Водночас з формуванням нових органів управління агропромисловими об'єднаннями парторганізації всебічно аналізували діяльність промислових підприємств, обслуговуючих організацій, галузевих органів управління, об'єднань та відомств.

В результаті в цілому по країні було ліквідовано понад 3,2 тис. галузевих трестів та об'єднань, в тому числі й Міністерство радгоспів. Це дозволило значно скоротити апарат управління. До початку 1983 р. було створено 3,1 тис. районних агропромислових об'єднань, в склад яких увійшло 52 тис. колгоспів і радгоспів, близько 7,5 тис. промислових підприємств, близько 23 тис. обслуговуючих організацій і понад 17 тис. інших підприємств і організацій з загальною кількістю понад 31 млн. працюючих в них. Крім того, утворено 152 обласних (крайових) агропромислових об'єднання, до складу яких включено відповідні організа-

⁴ Див.: Там же, с. 80.

⁵ Ленін В. І. Наказ від РПО місцевим радянським установам. — Повне збір. творів, т. 43, с. 257.

⁶ Справочник партийного работника. Вып. 23. — М., 1983, с. 376—403.

ції агропромислового комплексу, підвідомчі їм підприємства і районні агропромислові об'єднання⁷⁻⁸.

Партійні організації республіки взяли під контроль діяльність агропромислових об'єднань по виконанню постанови травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. Ці питання знаходяться в центрі уваги райкомів партії. РАПО спільно з сільськогосподарськими відділами райкомів партії розробляють програму заходів, розраховану на досягнення високих кінцевих результатів, вишукують шляхи підвищення ефективності виробництва, зниження затрат і підвищення якості продукції.

Рада Миколаївського РАПО Львівської області, наприклад, разом з сільгоспвідділом райкому партії, дбаючи про забезпечення колгоспів висококондиційним насінням, добились спорудження сортонасінневого підприємства. Завдяки цьому, колгоспи району вже у 1983 р. одержали насіння високого класу і на цій основі підвищили урожайність зернових, цукрових буряків, картоплі. З участю всіх організацій, які входять в РАПО, в районі введено в дію також цех по приготуванню молокозамінника. Введення його в експлуатацію дало змогу тільки у 1983 р. зекономити 870 т молока, а щорічна економія становила 150 тис. крб. Рада Миколаївського РАПО виступила ініціатором впровадження колективного підряду. На базі колгоспу ім. Ів. Франка був проведений семінар-нарада керівників і головних спеціалістів усіх господарств області по вивченню досвіду роботи за єдиним нарядом, підготовлені відповідні рекомендації⁹.

Гусятинський райком партії Тернопільської області, аналізуючи роботу нових органів управління, виявив, що Рада РАПО не вживає заходів щодо усунення причин поставки колгоспами і радгоспами низькосортної молочної продукції. Бюро райкому партії зобов'язало РАПО ліквідувати виявлені недоліки. Рада РАПО Гусятинського району вирішила за рахунок коштів, що поступали з підприємств і організацій об'єднання, побудувати на базі Хоростківського молокоприймального пункту маслозавод. Монтаж обладнання заводу було проведено за 4 місяці, а на всіх молочно-товарних фермах встановлено холодильні установки та блоки. Тепер молоко на маслозавод вивозиться з господарств транспортом переробного підприємства за встановленим графіком. Тільки на скороченні транспортних видатків господарства району в 1983 р. зекономили 150 тис. крб. Крім того, у два рази збільшилась доставка молока на переробний пункт першим сортом¹⁰.

Завдяки діяльності РАПО у 1983 р. розширилися прямі зв'язки господарств з промисловими, торговельними і заготівельними організаціями по поставках промислової і сільськогосподарської продукції. Переважна більшість господарств Київської, Донецької, Дніпропетровської та інших областей тепер укладає прямі договори з м'ясокомбінатами про поставку відгодованих груп великої рогатої худоби безпосередньо на комбінати, обминаючи контори «Заготскот». Практика показала, що доставка худоби на м'ясокомбінати згідно договору і зарахування її не в живій вазі, як це було раніше, а в забійній, не тільки скорочує додаткові витрати, але й дає виграш на кожній голові худоби приблизно 17—20 кг чистої ваги¹¹.

Приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо в полі, на фермі дістало визнання у більшості господарств республіки. М'ясокомбінати Києва освоїли централізований вивіз худоби з господарств 9 районів. Торговельні організації столиці практикують також заготівлю безпосередньо у господарствах області картоплі, овочів, фрук-

⁷⁻⁸ Нурієв З. П. Продовольственная программа — всенародное дело. — Правда, 1984, 17 янв.

⁹ Вільна Україна, 1984, 28 січ.

¹⁰ Вільне життя, 1984, 1 лют.

¹¹ Сільські вісті, 1984, 17 січ.

тів¹². Ради РАПО тут переглянули тарифи і розцінки за послуги, створили централізовані фонди фінансування заходів, спрямованих на розв'язання виробничих, соціально-економічних і культурно-побутових завдань.

З ініціативи партійних організацій, Ради РАПО багатьох областей республіки поклали виконання окремих виробничо-господарських функцій на підрозділи (підприємства) агропромислових об'єднань, створивши для цього спеціалізовану службу технічного обслуговування машин і обладнання. Працівники Лубенської сільгосптехніки Полтавської області згідно рішення Ради РАПО взяли на себе турботу про надійність обладнання молочно-товарних ферм. У своєму розпорядженні вони мають пересувні майстерні, комплекти необхідних запасних частин, що дає змогу швидко усувати поломки, не допускати зниження виробництва молока. Адже від кінцевих результатів роботи ферм тепер залежить і їх заробіток. Як наслідок, господарства району продають державі щонайменше 93% молока першим сортом, а до створення спеціалізованої ремонтної служби господарства району здавали першим сортом лише 85% продукції¹³.

У ряді районів Полтавської, Кримської, Львівської та інших областей завдяки діяльності РАПО дістала прописку нова система оцінки роботи технічної служби. В договорах з господарствами по технічному обслуговуванню тепер звертається увага на надійність експлуатації обладнання, затрати на запчастини і матеріали, кількість і якість продукції. Колгоспи і радгоспи щомісячно перераховують райсільгосптехніці аванс. Остаточний розрахунок за технічне обслуговування здійснюється в кінці року з врахуванням кінцевого результату. Ось один з прикладів. У Тисменицькому районі Івано-Франківської області Рада РАПО вирішила перерахувати службі ремонту обладнання молочно-товарних ферм за кожний центнер молока, зданого державі першим сортом не менш як 96%, по 2 коп. Сума незначна. Однак вона дозволила, по-перше, додати працівникам служби до основного заробітку в кінці 1983 р. по 70 крб. А, по-друге, підвився коефіцієнт постійної готовності доїльного обладнання, холодильних установок. Господарства здають тепер першим сортом 96—98% молочної продукції¹⁴.

Аналізуючи перший досвід роботи агропромислових об'єднань, Політбюро ЦК КПРС у червні 1983 р. розглянуло і схвалило пропозиції, спрямовані на тісніше об'єднання підприємств і організацій, що входять в агропромисловий комплекс, з колгоспами і радгоспами по розвитку і підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Політбюро ухвалило: поряд з контрольними цифрами розвитку агропромислового комплексу, доводити сільськогосподарським, промисловим та іншим підприємствам і організаціям контрольні цифри обсягів закупок сільськогосподарської продукції і виробництва промислової продукції, а також ліміти капіталовкладень, обсяги поставок мінеральних добрив, сільськогосподарської техніки та інші показники. Плани матеріально-технічного постачання колгоспів, радгоспів та інших організацій агропромислового комплексу будуть служити складовою частиною п'ятирічних і річних планів Міністерств і відомств, і складатимуться на основі заявок господарств на матеріально-технічні засоби, попередньо розглянуті в агропромислових об'єднаннях¹⁵.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР розробили і прийняли постанову «Про вдосконалення економічних взаємовідносин сільського господарства з іншими галузями народного господарства», яка підвищила відповідальність підприємств і організацій, що обслуговують колгоспи

¹² Там же, 13 бер.

¹³ Правда України, 1984, 14 марта.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Правда, 1983, 25 июня.

і радгоспи, за збільшення виробництва і заготівлі сільськогосподарської продукції, за якість і строки виконання робіт і надання послуг. Згідно постанови основними показниками при оцінці діяльності підприємств і організацій, що обслуговують колгоспи і радгоспи, стали приріст виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення продуктивності праці в господарствах, які вони обслуговують, у порівнянні з рівнем, досягнутим за попередні 5 років; виконання договірних зобов'язань по всіх видах виробничо-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, якість виконаних робіт і послуг, зниження затрат на їх здійснення¹⁶.

Передбачено, що при виконанні районними виробничими об'єднаннями і відділеннями сільгосптехніки і сільгоспхімії робіт по комплексному технічному обслуговуванню машинно-тракторного парку колгоспів, радгоспів і комплексному агрохімічному окультуренню земель розрахунки господарств з ними будуть проводитися у межах річних лімітів, затверджених РАПО, виходячи з планово-нормативних затрат, які не повинні перевищувати фактичних видатків вказаних господарств за ці роботи в середньому за 3 попередні роки. Якщо ж фактична вартість робіт і послуг виявиться вищою встановленого річного ліміту, то сума перевищення ліміту відноситься на рахунок господарської діяльності організацій сільгосптехніки і сільгоспхімії або інших обслуговуючих організацій¹⁷.

Встановлено також, що при виконанні цими та іншими організаціями робіт, які є складовою частиною технологічних процесів виробництва сільськогосподарської продукції, розрахунки з ними протягом року проводяться на основі 92% вартості фактично виконаних робіт, по затверджених у встановленому порядку цінах, тарифах і розцінках. Доплата з розрахунку одного процента вартості фактично виконаних робіт за кожний процент виконання (понад 92%) і перевиконання встановлених планів виробництва всієї сільськогосподарської продукції або окремих її видів буде проводитись за кінцевими результатами наприкінці року.

Вжито ряд інших заходів, спрямованих на вдосконалення економічних взаємовідносин, у тому числі відрегульовано порядок усунення недоліків, виявлених у роботі машин та обладнання, що реалізуються колгоспам і радгоспам через сільгосптехніку, або допущених під час їх ремонту і виявлених в період гарантійного строку. Видатки по ремонту, включаючи вартість запчастин, тепер несуть підприємства — виготовлювачі техніки або ремонтні підприємства. Запроваджено з 15 липня 1983 р. порядок, згідно якого за невчасну поставку або недоставку мінеральних добрив, засобів захисту рослин та іншої хімічної продукції виробничим об'єднанням Сільгоспхімії підприємства-виробники виплачують неустойку в розмірі 12% вартості не поставленої продукції та ін.¹⁸

Вдосконалюючи економічні взаємовідносини між колгоспами і організаціями, які їх обслуговують, Рада Волноваського РАПО Донецької області виявила, що розцінки за послуги, що надавались колгоспам і радгоспам, були завищеними. Рада затвердила нові, обґрунтовані тарифи і розцінки, розроблені на основі детального аналізу затрат і фінансового стану всіх зацікавлених підприємств. В результаті у колгоспі ім. Свердлова, наприклад, тільки накладні витрати скоротились удвічі¹⁹.

Розроблені і запроваджені додаткові заходи не тільки служать вдосконаленню економічних взаємовідносин між галузями, підпри-

¹⁶ Правда, 1983, 22 люля.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Известия, 1984, 4 марта.

ємствами і організаціями агропромислового комплексу, а й покликани посилити економічну роботу в колгоспах, радгоспах і обслуговуючих їх підприємствах і організаціях, забезпечити впровадження госпрозрахункових відносин.

Щоб госпрозрахункові відносини були міцними, внесено ряд змін і в систему матеріального стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, в економічний механізм господарювання. На основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцненню економіки колгоспів і радгоспів» було підвищено з 1 січня 1983 р. закупочні ціни на велику рогату худобу, свиней, овець, молоко, зерно, цукрові буряки, картоплю, овочі та іншу сільськогосподарську продукцію. Запроваджуються також надбавки до закупочних цін на продукцію, яка виробляється в гірших умовах, реалізується державі низькорентабельними та збитковими колгоспами і радгоспами. Витрати держави на ці цілі становитимуть 16 млрд. крб. на рік ²⁰.

Підвищення закупочних цін на сільськогосподарську продукцію викликано насамперед тим, що система економічного стимулювання, яка склалася після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, в роки десятиї п'ятирічки перестала давати віддачу із-за зростання виробничих затрат колгоспів і радгоспів, викликаних підвищенням цін на нову техніку, пальне, мінеральні добрива, будівельні матеріали тощо. Тільки за десяти п'ятирічку порівняно з дев'ятою затрати господарств на виробництво однієї тонни зерна і цукрових буряків піднялись на 15%, картоплі — на 28, молока — на 27, приросту одного центнера ваги великої рогатої худоби — на 33, свиней — на 26% ²¹.

Не досягало поставленої мети і застосування 50% надбавки до закупочних цін на продукцію, продану понад план. Оскільки державний план закупів сільськогосподарської продукції доводився господарствам практично без врахування природних і економічних особливостей господарств, то надбавками користувалися колгоспи і радгоспи, що мали кращі ґрунти або знаходилися у сприятливіших умовах господарювання. Рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС про запровадження надбавок до закупочних цін на сільськогосподарську продукцію, що виробляється в гірших умовах, відповідало настановам В. І. Леніна, який радив враховувати відмінності і особливості в умовах господарювання. «Землеробство в Калузькій губернії не те, що в Казанській...», — писав Володимир Ілліч. — Не враховувати... місцевих відмінностей значило б вдаватися в бюрократичний централізм і т. п., значило б заважати місцевим працівникам у тому врахуванні місцевих відмінностей, яке є основою розумної роботи» ²².

Крім підвищення закупочних цін і запровадження надбавок до закупочних цін на продукцію, що реалізується державі низькорентабельними і збитковими господарствами, травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС поширив на колгоспи, які недостатньо оснащені основними фондами і не мають власних коштів для розвитку виробництва, діючий для радгоспів порядок фінансування (за рахунок державного бюджету) затрат на спорудження житлових будинків, дитячих дошкільних закладів, клубів та інших об'єктів культурно-побутового призначення і комунального господарства, внутрігосподарських шляхів, на утримання їх, включаючи затрати на придбання інвентаря, обладнання та проведення культурно-масової роботи в межах норм, встановлених для державних сільськогосподарських підприємств. Для

²⁰ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року..., с. 18.

²¹ Нурієв З. Агропромисловий комплекс: итоги и очередные задачи. — Экономика сельского хозяйства, 1984, № 3, с. 8.

²² Ленін В. І. Про «подвійну» підпорядкованість і законність. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 188.

цієї мети щороку в Державному бюджеті передбачається асигнування в сумі 3,3 млрд. крб.²³

Нарешті, дбаючи про поліпшення фінансового становища низькорентабельних і збиткових господарств, партія і уряд згідно рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС списали з них заборгованість по раніше відстрочених позичках Держбанку СРСР на загальну суму 9,7 млрд. крб. і перенесли на пізніші строки погашення заборгованості в розмірі більш як 11 млрд. крб.²⁴ Це дало змогу колгоспам і радгоспам направити вивільнені кошти на дальше розширення виробництва.

Щоб забезпечити умови, при яких кожне господарство, підприємство або організація агропромислового комплексу могли за рахунок своїх власних доходів покривати витрати, тобто працювати без збитків, здійснювати розширене відтворення продукції і модернізацію техніки та обладнання, партія і уряд вирішили, що при визначенні рівня закупочних цін слід постійно враховувати зміни у співвідношенні цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, що поступає в колгоспи і радгоспи, а також в розцінках і тарифах на послуги, що надаються господарствам. При цьому перед партійними, радянськими і господарськими органами поставлена вимога — слідкувати за тим, щоб рівень рентабельності колгоспного і радгоспного виробництва був не нижчий рівня її в інших галузях агропромислового комплексу²⁵.

У результаті підвищення закупочних цін і запровадження надбавок до них для низькорентабельних і збиткових господарств, а також у зв'язку з зростанням обсягу реалізації сільськогосподарської продукції грошові доходи колгоспів і радгоспів країни за 1983 р. у порівнянні з 1982 р. зросли приблизно на 20 млрд. крб. Це позитивно позначилося на економіці господарств. Рентабельність виробництва продукції землеробства і тваринництва у 1983 р. становила 17—18% проти 12% у 1982 р.²⁶

Особливі успіхи мають ті партійні організації, які постійно тримають у полі зору економічні відносини між колгоспами і радгоспами та їх партнерами по агропромислому комплексу. Певний досвід у цьому відношенні набула партійна організація Кримської області. На бюро обласного комітету партії, пленумах та нарадах партійно-господарських активів тут систематично розглядалися питання економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, діяльності економічної служби. У результаті в більшості господарств області виробничі завдання доводилися бригадам, ланкам, відділенням разом з лімітами можливих затрат коштів, праці, засобів виробництва. Виробничі підрозділи господарств могли в таких умовах співставляти фактичні затрати з плановими і разом з адміністрацією і спеціалістами сільського господарства вживати заходів для поліпшення економічних результатів. Завдяки такій практиці тваринницькі ферми Красногвардійського району за короткий час з збиткових вийшли у прибуткові²⁷. Цей досвід був поширений в інших районах області. Як результат, рентабельність колгоспного виробництва у 1981—1982 рр. в області перевищувала 38%. Зріс також чистий дохід, в тому числі й фонди матеріального стимулювання²⁸.

Травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС передбачено повсюдне впровадження колективного підяду, який забезпечує вищі показники праці, економію ресурсів, а також розширення практики натураль-

²³ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року..., с. 83—84.

²⁴ Там же, с. 18.

²⁵ Правда, 1983, 22 люля.

²⁶ Нурієв З. Продовольственная программа — всенародное дело. — Правда, 1984, 17 янв.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 83, арк. 38.

²⁸ Економіка сільського господарства, 1983, № 9, с. 21.

ної оплати і заохочення за підвищення рентабельності виробництва. Для цього керівникам сільськогосподарських підприємств і радгоспів надано право, а колгоспам рекомендовано встановлювати на строк до 5 років для бригад і ланок, які працюють за колективним підрядом, стабільні розцінки і розмір доплат за одержану продукцію, виходячи з планового тарифного фонду заробітної плати, збільшеного до 150%, залежно від рівня врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності худоби та птиці. Їм дозволено також об'єднувати кошти, передбачені діючими положеннями по оплаті праці, включаючи додаткову оплату за продукцію і високу якість роботи та премії для оплати праці по прогресивно-зростаючих розцінках за продукцію²⁹.

Тепер керівники колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств мають змогу за погодженням з комітетами профспілки виплачувати за рахунок економії, одержаної проти встановленого норматива чи планового фонду заробітної плати, надбавки до тарифних ставок і окладів робітникам за сумісництво професій і виконання встановленого обсягу робіт з меншою чисельністю працівників у розмірі до 70% ставки (окладу), а інженерно-технічним робітникам і службовцям за високу кваліфікацію, сумісництво посад і виконання встановленого обсягу робіт з меншою кількістю працівників — у розмірі до 50% посадового окладу³⁰.

Крім того, керівникам господарств дозволено видавати безплатно зерно робітникам бригад і ланок, зайнятих вирощуванням зернових культур, у розмірі 15% надпланового валового збору по бригаді (ланці) і в рахунок оплати праці колгоспникам і громадянам, залученим до вирощування та збирання картоплі, овочів, плодів, ягід, винограду, баштанних і кормових культур, продукцію в розмірі 15% планового і, за розсудом керівника господарства, в розмірі не більше як 30% надпланового валового збору цієї продукції³¹.

Вжито заходів для закріплення кадрів масових професій у сільськогосподарському виробництві. З 1 січня 1984 р. на працівників тваринництва республіки поширено порядок і умови виплати надбавок до оплати праці за безперервний стаж роботи в даному господарстві, установлені діючим законодавством для трактористів-машиністів відповідної зони. Їм також встановлено додаткові оплачувані відпустки³².

Система матеріального стимулювання, що зв'язує високу оплату праці з кінцевими результатами, з інтенсифікацією виробництва і раціональним використанням виробничо-економічного потенціалу служить також поліпшенню системи управління, вдосконаленню господарського механізму.

Підвищуючи закупочні ціни на продукцію сільського господарства, вдосконалюючи матеріальне стимулювання колгоспів і радгоспів за приріст і поліпшення якості цієї продукції, партія націлювала місцеві партійні і господарські органи на створення таких умов господарювання, які б давали змогу господарствам покривати всі видатки на розширення виробництва сільськогосподарської продукції і оплату праці та ін. за рахунок своїх власних надходжень і нагромаджень, на запровадження госпрозрахункових відносин між виробничими підрозділами всередині господарств і партнерами агропромислових об'єднань. При цьому вістря госпрозрахункового механізму в останні роки партійні організації спрямовують на первинні ланки сільськогосподарського виробництва — бригади, цехи, ферми, механі-

²⁹ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року..., с. 94, 95.

³⁰ Там же, с. 95.

³¹ Там же, с. 96.

³² Сільські вісті, 1984, 25 бер.

зовані загони, тобто на ті виробничі підрозділи, в яких виробляється продукція, здійснюються затрати на неї.

Щоб забезпечити господарський підхід керівників і спеціалістів до проблем виробництва, з ініціативи і при сприянні партійних організацій в колгоспах і радгоспах республіки були створені з числа досвідчених спеціалістів групи або бюро економічного аналізу господарської діяльності адміністрації. Ці групи не тільки аналізують господарську діяльність керівників виробничих підрозділів, а й вишукують шляхи ощадливого використання матеріалів, кормів, коштів, праці, виявляють резерви підвищення продуктивності праці, виносять на розгляд правлінь пропозиції щодо забезпечення рентабельного ведення господарства, зниження собівартості продукції. Оперативному втручання в організацію виробництва групам економічного аналізу об'єктивно сприяла чекова система взаєморозрахунків, яку почали впроваджувати передові господарства ще наприкінці 60-х років. У середині 70-х років більшість господарств Вінницької, Черкаської, Одеської, Івано-Франківської та ряду інших областей застосовувало чекову систему розрахунків³³.

Партійні організації на місцях бачать в чековій системі взаєморозрахунку необхідний елемент переходу на госпрозрахункові відносини колгоспів і радгоспів. З цією метою районні управління сільського господарства проводили семінари працівників економічної служби колгоспів і радгоспів по організації і впровадженню цієї системи.

Впровадження чекової системи, принципів господарського розрахунку вимагало перебудови роботи економічної служби колгоспів і радгоспів, системи управління виробничими підрозділами. У колгоспі ім. Калініна Ічнянського району Чернігівської області, наприклад, у зв'язку з переходом на чекову систему і внутрігосподарський розрахунок було укрупнено рілльничі бригади та ферми і на їх основі створено комплексні бригади. Економічна служба колгоспу переглянула норми виробітку і всю систему первісного обліку³⁴.

Колгоспи «Шлях до комунізму» Новоодеського району Миколаївської області, ім. Калініна Бердянського району Запорізької області та інші, що перейшли на господарський розрахунок і чекову систему, впровадили цехову структуру управління виробництвом. У її основі було покладено галузевий принцип управління з оплатою праці за кінцевими результатами. Для керівництва цехами створено ради цехів, які з участю колективу розробляли і укладали з правлінням колгоспів договори на вирощування тієї чи іншої культури або одержання продукції. Ради слідували за виконанням договору, аналізували результати праці та морального і матеріального стимулювання³⁵. У колгоспі «Шлях до комунізму» Новоодеського району Миколаївської області ради цехів були наділені правом присвоювати кваліфікаційний розряд механізаторам, тваринникам та іншим працівникам господарства. При цьому враховувалася й думка колективу, яку він висловлював за допомогою безіменної анкети³⁶.

Господарський розрахунок і цехова система управління сприяли переходу виробничих підрозділів колгоспів і радгоспів на колективний підряд. При цьому колгоспи, що запроваджували колективний підряд поряд з акордно-преміальною системою оплати праці застосовували коефіцієнт трудової участі членів колективу, який змінювався залежно від виду робіт, інтенсивності праці, її складності. Коефіцієнт трудової участі служив основою для нарахування доплати за кінцеві результати³⁷.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 50, арк. 2.

³⁴ Там же, оп. 257, спр. 399, арк. 46.

³⁵ Сільські вісті, 1982, 12 лют.

³⁶ Сельская жизнь, 1984, 3 январа.

³⁷ Сільські вісті, 1984, 3 квіт.

Як форма організації праці і управління виробництвом бригадний підряд дістав високу оцінку з боку ЦК КПРС, він рекомендований усім партійним організаціям для впровадження у колгоспах і радгоспах³⁸. За 1983 р. кількість виробничих колективів, що працювала в сільському господарстві за колективним підрядом, подвоїлась і на початку 1984 р. досягла в цілому по країні 150 тис.³⁹ «Досвід показує,— говорив на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України В. В. Щербинський,— що саме в бригадах, які працюють за єдиним нарядом, найкраще виховуються колективістська психологія, дбайливе ставлення до соціалістичної власності»⁴⁰.

У справі вдосконалення господарського механізму і системи управління агропромисловим комплексом зроблено лише перші кроки. Вдосконалення практики планування і економічного стимулювання сільськогосподарського виробництва, взаємовідносин сільського господарства з усіма галузями агропромислового комплексу продовжує бути актуальним. Виступаючи на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу, Генеральний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко наголосив, що сучасний етап розвитку суспільства вимагає вдосконалення всього того, що ми розуміємо під управлінням і господарським механізмом⁴¹.

Досвід роботи передових РАПО має стати надбанням усіх. Новим органам управління агропромисловим комплексом важливо повно використати права, які їм надано.

В. Ф. Плисюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КПСС ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ МЕХАНИЗМА ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

Резюме

В статье рассматриваются меры, принятые партией и правительством по совершенствованию механизма хозяйствования и управления в агропромышленном комплексе, их практическое осуществление.

³⁸ Правда, 1983, 12 марта.

³⁹ Там же, 25 апр.

⁴⁰ Комуніст України, 1983, № 14, с. 10.

⁴¹ Рад. Україна, 1984, 27 бер.

Проти буржуазної фальсифікації історії

Ю. Ю. КОНДУФОР (Київ), А. К. МАРТИНЕНКО (Київ)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА, АНТИКОМУНІЗМ І ФАЛЬСИФІКАТОРИ ІСТОРІЇ

У довгому й зловісному переліку злочинів антикомунізму та антирадянщини друга світова війна 1939—1945 рр. посідає особливе місце, адже їх ідеологи відіграли велику роль в її підготовці і розв'язанні.

Втративши після Великої Жовтневої соціалістичної революції становище всесвітньої системи, імперіалізм значно посилив свій агресивний характер, оскільки всіляко намагався задушити молоду Радянську державу і повернути колесо історії назад. Це створювало

небезпеку не лише для нашої країни, а й для всього людства, бо загрожувало виникненням нової світової війни.

З моменту провалу першої великої антирадянської акції імперіалізму — розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції в СРСР, що хронологічно збігся з утворенням Версальської системи в Європі, в міжнародному житті планети з'явився сильний постійно діючий фактор — Радянська держава, що займала $\frac{1}{6}$ частину земної кулі. З перших днів свого існування вона чітко й недвозначно проголосила прагнення до миру та мирного співіснування країн з різними соціальними системами — основоположний принцип радянської зовнішньої політики. Проте імперіалістичні кола країн, які зазнали поразки у першій світовій війні і переслідували реваншистські цілі, а також реакційні елементи у ряді держав-переможниць, що планували здійснити новий, більш вигідний для них переділ світу, почали використовувати в підготовці до війни новий ідеологічний напрям — антикомунізм та антирадянщину. Він одразу ж став головним, домінуючим в усій ідеологічній підготовці війн і охопив усі без винятку імперіалістичні країни¹. Відтоді найтяжчий злочин імперіалізму в новітній історії — підготовка і розв'язування другої світової війни — неодмінно здійснювався під прапором антикомунізму та антирадянщини.

Провідним об'єктивним економічним фактором виникнення другої світової війни, як і першої, була нерівномірність розвитку капіталізму в епоху імперіалізму — закон, відкритий В. І. Леніним. Саме дією цього закону значною мірою пояснювався той факт, що німецький імперіалізм зумів за короткий історичний строк не лише наздогнати, а й значно випередити в економічному та воєнному відношенні своїх англійських, французьких та американських конкурентів, хоча за умовами Версальської угоди він був відкинутий далеко назад у порівнянні з ними. Головним політичним фактором, що призвів до виникнення другої світової війни, було різке загострення антагоністичних суперечностей між різними угрупованнями держав у міжвоєнний період — між США, Англією і Францією, з одного боку, та Німеччиною, Італією і Японією, з іншого.

Неабияку роль у зміні співвідношення економічних потенціалів і розвитку взаємовідносин між вказаними імперіалістичними угрупованнями в міжвоєнний період відіграв антирадянський зовнішньополітичний курс правлячих кіл США, Англії та Франції. Вже невдовзі після Великого Жовтня ідеологія антикомунізму і антирадянщини почала відігравати роль активного ідеологічного стимулятора в справі підготовки другої світової війни і визначенні Німеччини як головної сили у боротьбі проти СРСР. Черговими етапами цієї антирадянської політики країн Заходу після Версала стали прийняття плану Дауеса (1924 р.), Локарнська конференція 1925 р. та план Юнга (1929 р.).

Прихід фашизму до влади в Італії, Німеччині та ряді інших країн, встановлення мілітаристського режиму в Японії були лояльно зустрінуті правлячими колами західних держав завдяки яскраво вираженій антикомуністичній суті перших. Провокаційний підпал гітлерівцями рейхстагу, антикомуністичний Лейпцігський процес 1933 р. в Німеччині та інші терористичні акти проти очолюваних компартіями прогресивних сил, здійснені фашистами після приходу до влади, також відбувалися при мовчазному схваленні імперіалістичних кіл Англії, Франції, США та інших буржуазних держав.

Гітлер й інші керівники Німеччини добре розуміли, що при підготовці нової війни з метою встановлення світового панування їм найвигідніше робити ставку у взаєминах з Англією, Францією та США на антикомунізм та антирадянщину. «Мені доведеться грати у м'яча з капіталізмом (англо-франко-американським.— Авт.) і стримувати

¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1973, т. 1, с. 51.

версальські держави за допомогою примари більшовизму, примушуючи їх вірити, що Німеччина — останній оплот проти червоного потоку, — говорив Гітлер своїм прибічникам. — Це єдиний засіб пережити критичний період, покінчити з Версалем і знову озброїтися»². Грубе порушення військових статей Версальського договору 1919 р. і Локарнських угод 1925 р., початок відкритої підготовки Німеччини до війни гітлерівська пропаганда намагалася камуфлювати за допомогою антикомуністичних та антирадянських концепцій.

Досвідчені буржуазні політики на Заході не могли не бачити серйозної загрози справі миру, викликаній підготовкою Гітлера до розпалювання нових конфліктів. Проте патологічний антикомунізм фашистів у поєднанні із зовнішньополітичними лозунгами фюрера, викладеними ще в 20-х роках у його книзі «Майн кампф» («Питання майбутнього німецької нації є питання повного знищення марксизму», «Ми покладаємо край споконвічному руху германців на південь і на захід Європи і звертаємо свій погляд до земель на сході», «Якщо йдеться про одержання нових територій у Європі, то їх слід придбати головним чином за рахунок Росії» і т. п.), діяли на керівників Заходу заворожуюче. «Декому система Гітлера може не подобатись, проте не можна не захоплюватись його патріотичними досягненнями. Якби Англія зазнала поразки (у першій світовій війні. — Авт.), я був би радий, якби нам вдалося знайти такого прекрасного вождя, який зумів би відновити нашу мужність і знову повернути наше місце в світі»³, — писав У. Черчилль у 1937 р., коли Німеччина повним ходом розгорнула підготовку до війни.

Західні лідери дали також можливість японським мілітаристам на початку 30-х років захопити Північно-Східний Китай і створити тим самим перше вогнище війни в Азії. Вони готувались у 1933 р. укласти з Гітлером і Муссоліні «пакт чотирьох» (Англія, Франція, Німеччина та Італія); дозволили Гітлеру в 1935 р. порушити воєнні обмеження Версальського договору і знову запровадити в Німеччині військову повинність, створити регулярну армію, військову авіацію, підводний флот; сприяли значному збільшенню останнього (англо-німецький договір від 18 червня 1935 р.); дали фашистській Італії можливість захопити в 1935—1936 рр. єдину на той час незалежну африканську державу — Абіссінію (Ефіопію), а Гітлеру 7 березня 1936 р. ввести свої війська в Рейнську демілітаризовану зону; не перешкождали нападу Японії на Китай в 1937 р.; віддали на розтерзання фашистам республіканську Іспанію. Апогеем цього злочинного зовнішньополітичного курсу західних держав стала так звана політика «умиротворення» Гітлера, яка мала на меті спрямувати фашистську агресію на схід, проти Радянського Союзу, і найяскравіше відбилася у ганебній мюнхенській угоді 1938 р., внаслідок якої Німеччина безперешкодно захопила Австрію, Чехословаччину і напала на Польщу, розв'язавши другу світову війну. Аналогічну політику проводили США і Англія щодо Японії. Без їх широкої економічної, фінансової, науково-технічної, політичної та дипломатичної допомоги Гітлер, як і японські мілітаристи, не зміг би за рекордно короткий час — шість років! — підготувати і розв'язати другу світову війну.

Уряди США, Англії і Франції діяли так тому, що вважали фашистську Німеччину головною силою, здатною знищити Радянський Союз. «...Члени англійського уряду усвідомлюють, що фюрер досяг багато не лише в самій Німеччині, а й в результаті знищення комунізму в своїй країні він заступив шлях останньому в Західну Європу, і тому Німеччина по праву може вважатися бастионом Заходу проти

² Ludecke K. I knew Hitler. New York, 1938, p. 468.

³ Цит. за: Яковлев Н. Н. США и Англия во второй мировой войне. М., 1961, с. 17.

більшовизму»⁴, — ці улесливі слова були сказані заступником британського прем'єр-міністра лордом Галіфаксом на переговорах з Гітлером 19 листопада 1937 р., коли Англія фактично дала згоду на здійснення його агресивних планів щодо Австрії, Чехословаччини та Польщі. Англійський прогресивний історик Р. Арнот, характеризуючи політичну обстановку у Великобританії в той період, писав: «Хвилі класової ненависті захльостували прибічників британських офіційних устоїв... Більшовики — ось хто був для них найнебезпечнішим ворогом»⁵.

У США також поширювалися уявлення про Гітлера як єдиного рятівника від цього «страшного зла». Навіть восени 1939 р., коли Німеччина загарбала Польщу, в американському конгресі лунали промови на підтримку біснுவатого фюрера. Так, реакціонер-ізоляціоніст Гамільтон Фіш залякував американців: «Я знову пророчу: якщо німецький (гітлерівський. — Авт.) уряд буде скинуто, комунізм настане в Німеччині і, на жаль, очевидно, в усій Європі»⁶. Характерно, що подібні настрої існували не лише в середовищі ізоляціоністів, а й в американських офіційних колах: німецький повірений у справах у Вашингтоні Томсен повідомляв у ті дні в Берлін, що в США «часто підкреслюється важливість сильного німецького уряду як підручного західних держав у їхній боротьбі проти Росії»⁷.

Гітлер та його оточення всіляко намагалися посилити ці ілюзії в стані своїх майбутніх західних противників. У ході переговорів з керівними діячами Заходу він постійно твердив, нібито відомості про німецьку воєнну загрозу — нереальні, що лише комунізм і Радянська держава становлять реальну загрозу, причому як для фашистської Німеччини, так і для західних держав. Так, 4 вересня 1936 р. в розмові з найстарішим політичним діячем Великобританії Ллойд-Джорджем, який спеціально прибув до Німеччини, Гітлер підкреслював: «Ворог — більшовизм... Західній Європі необхідно стояти разом проти цієї загрози»⁸. Аналогічну ідею він уперто відстоював і під час офіційних переговорів з лордом Галіфаксом 19 листопада 1937 р., наголошуючи на тому, що «лише одна країна — Радянська Росія — може в разі загального конфлікту виграти», воєнна катастрофа Західній Європі з боку Німеччини не загрожує і «єдиною катастрофою є більшовизм. Усе інше піддається врегулюванню»⁹. Шалену діяльність у цьому напрямі розгорнула гітлерівська пропаганда¹⁰. Навіть формуючи агресивний блок з метою встановлення світового панування, Гітлер і його італійські та японські підручні намагалися замаскувати загрозу, що виникла для всього людства, антикомуністичною фразеологією, назвавши цю воєнну коаліцію «антикомуністичним пактом». Таким чином, «держави, що входили до капіталістичних угруповань, об'єднувала антирадянська позиція, яка породжувала на Заході ілюзії, ніби фашистська агресія мінне буржуазно-демократичні країни»¹¹.

Навіть після закінчення другої світової війни, в роки «холодної війни», заявлена теза про Гітлера як «рятівника світу від комуністичної загрози» продовжувала з'являтися на сторінках книг буржуазних авторів. Так, західнонімецький військовий історик В. Гьорліц виправдовував агресію гітлерівської Німеччини проти СРСР тим, що

⁴ Документи и материалы кануна второй мировой войны, т. 1. Ноябрь 1937—1938 гг. Из архива Министерства иностранных дел Германии. М., 1948, с. 16.

⁵ Arnott R. The Impact of Russian Revolution in Britain. London, 1967, p. 103.

⁶ Congressional Record, vol. 85, Pt. 2. 1. XI 1939, p. 1170.

⁷ Documents on German Foreign Policy, vol. VIII, № 315, p. 360.

⁸ Jones Thomas. A Diary with Letters. 1931—1950. London, 1954, p. 245.

⁹ Документи и материалы кануна второй мировой войны, т. 1, с. 46, 48.

¹⁰ Докладніше про це див.: Андерле А. Антибольшевизм как средство подготовки второй мировой войны. — В кн.: Германский империализм и вторая мировая война. М., 1963, с. 208—224.

¹¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1982, т. 12, с. 15.

фюрер нібито був «предтечею нового політичного порядку в Європі», суть якого полягала в боротьбі «під керівництвом німців проти світового більшовизму»¹². Що ж насправді являв собою «новий порядок», народи планети вже добре знали.

Обурення антикомуністів-мюнхенців «невдячністю» Німеччини, яка уклала 23 серпня 1939 р. договір про ненапад з СРСР і відмовилася таким чином платити за антирадянським векселем, знайшло відображення не тільки в оголошенні Англією і Францією 3 вересня 1939 р. їй війни (що пояснювалося значною мірою намаганням мюнхенців вплинути на Гітлера з метою примусити його виконувати свої антирадянські зобов'язання), а й в їхніх наступних наріканнях на «зраду» фюрера. Так, Галіфакс, виступаючи 4 жовтня 1939 р. у парламенті, дорікав Гітлеру за те, що той, відмовившись від нападу на СРСР, «зрадив найдокорінніші принципи своєї політики»¹³. Англійська і французька преса, листівки, які під час «дивної війни» скидала замість бомб над Німеччиною англо-французька авіація, засуджували Гітлера за те, що він не виправдав їхні антирадянські розрахунки. В одній з таких листівок під назвою «Геть більшовизм!» зазначалося: «Гітлер був лицарем хрестового походу у боротьбі проти комунізму. Нині від лицаря-хрестоносця лишилася лише людина, яка змирилася перед Москвою»¹⁴. Вся політика «дивної війни» будувалася на уявленні керівних діячів Англії, Франції, а також Сполучених Штатів, які їх підтримували, про те, що Гітлера можна примусити «виконати свій обов'язок» — не чіпаючи Заходу, напасти на СРСР і знищити першу в світі соціалістичну державу. До чого привела ця політика — добре відомо.

Сьогодні, коли американський уряд і союзники США по НАТО намагаються ще активніше використовувати антикомунізм та антирадянщину в своїх агресивних цілях, буржуазна історіографія багато робить для затушовування зловісної ролі, яку відіграла ця ідеологія у підготовці та розв'язанні другої світової війни. Історія війни, що принесла людству численні горе і страждання, коли загинуло понад 50 млн. чол., на яку було витрачено 4 трильйони доларів, знищено матеріальних цінностей на 316 млрд. доларів¹⁵, стала об'єктом гострої боротьби між марксистами-ленінцями і представниками буржуазної, реформістської, ревізіоністської, ультралівой та інших різновидностей сучасного антикомунізму.

Основна роль у виконанні класового завдання антикомунізму — антирадянській фальсифікації історії другої світової війни — належить офіційній історіографії країн Заходу. Саме з цією метою Центром воєнної історії Пентагона підготовлені 85-томна серія «Армія Сполучених Штатів у другій світовій війні», 15-томна історія ВПС і 7-томна історія військово-морської піхоти США; у Великобританії — «Офіційна історія другої світової війни» (80 томів), видана історичною секцією при британському кабінеті міністрів; у ФРН — 10-томна праця «Німецький рейх і друга світова війна», яку завершує військово-стратегічна служба бундесверу; в Японії — 96-томна «Офіційна історія війни у великій Східній Азії», підготовлена управлінням національної оборони, тощо. Антикомуністичні та антирадянські настанови і концептуальні схеми, що містяться в цих виданнях, використовуються більшістю буржуазних істориків Заходу.

Докладається багато зусиль для спотворення передісторії другої світової війни, зокрема затушовування зловісної ролі антикомунізму, антирадянщини в її підготовці та розв'язанні. Буржуазні суспільство-

¹² Görllitz W. Der Zweite Weltkrieg 1939—1945. Stuttgart, 1952. Bd. 1, S. 13.

¹³ Цит. за: Історія Великої Отеченственой войны Советского Союза 1941—1945. М., 1960, т. 1, с. 215.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Історія второй мировой войны 1939—1945, т. 12, с. 146, 148.

знавці намагаються фальсифікувати класову суть фашизму — цієї відверто терористичної диктатури найбільш реакційних, шовіністичних кіл монополістичного капіталу, які спекулювали на антикомунізмі і антирадянщині. Гіпертрофуючи і неправильно трактуючи спроби німецьких та італійських фашистів у період боротьби за владу спекулювати на популярності в масах ідей соціалізму і використовувати соціалістичну фразеологію у своїх корисливих цілях, деякі буржуазні автори доходять до абсурду, силкуючись проводити якусь «аналогію» між фашизмом і соціалізмом. Так, американець Л. Лефор у праці, присвяченій причинам виникнення другої світової війни, твердить, ніби фашизм спочатку відстоював «ліву і революційну програму, ліквідацію монархії і аристократії, антиклерикалізм і антикапіталізм», і лише пізніше в ньому переважив «шовінізм та етатизм»¹⁶. Західнонімецький історик К. Брахер називає прихід гітлерівців до влади в Німеччині «революцією» і твердить, ніби вона відкрила перед людством «третій шлях» розвитку, проміжний між капіталізмом і соціалізмом¹⁷. Автори з ФРН Х. Гребінг та Р. Зааге намагаються показати німецький фашизм як соціальний рух нижчих і середніх прошарків «середнього класу», що не належали ні до пролетаріату, ні до експлуататорів, і на цій підставі роблять висновок про «безкласовість фашизму»¹⁸.

Мета авторів подібних версій полягає в тому, щоб будь-якою ціною довести, ніби фашизм, який розв'язав другу світову війну, не був найбільш оскаженілою різновидністю капіталізму, а імперіалізм як соціально-політична система не несе відповідальності за її виникнення, не є прямим її винуватцем. До яких тільки прийомів не вдаються на Заході заради досягнення цієї мети! До них слід віднести, зокрема, ряд буржуазних «теорій» і «вчень» про походження, суть і роль війн в історії людства¹⁹, автори яких, незважаючи на певні відмінності у формах і методах трактування причин їх виникнення, одностайні в намаганні будь-якими засобами приховати відповідальність імперіалізму як головного винуватця світових війн. Робляться спроби персоніфікувати фашизм, довести, що відповідальність за підготовку і розв'язання другої світової війни несе лише Гітлер. Вперше ця теза була висунута у виступах головних німецьких воєнних злочинців та їх офіційних адвокатів на Нюрнберзькому процесі, але рішуче відкинута міжнародним трибуналом. Пізніше вона перекочувала у дослідження багатьох буржуазних істориків ФРН²⁰ та Італії з тією різницею, що останні вважають, що вину з Гітлером поділяє Муссоліні²¹. Немає нічого парадоксального в тому, що цю версію підхопили й деякі історики Франції, Англії та інших капіталістичних країн²², адже вона влаштовувала їх, оскільки виправдовувала імперіалізм, у тому числі німецький, італійський, японський. І сьогодні вона побутує в бур-

¹⁶ Lafore L. The End of Glory. On Interpretation of the Origins of the World War II. New York, 1970, p. 68—71.

¹⁷ Bracher K. Europa in der Krise. Innengeschichte und Weltpolitik seit 1917. Frankfurt a/M., 1979, S. 176—179.

¹⁸ Grebing H. Aktuell Theorien über Faschismus und Konservatismus Eine Kritik. Stuttgart, 1974. S. 105, Saage R. Faschismustheorien. Eine Einführung. München, 1976, S. 130.

¹⁹ Рыбкин Е. И. Критика буржуазных учений о причинах и роли войн в истории. Философско-исторический очерк. М., 1979.— 240 с.; Кульков Е. Н., Ржевский О. А., Челышев И. А. Правда и ложь о второй мировой войне. М., 1983, с. 12—19.

²⁰ Hersfeld H. Die moderne Welt 1789—1945. Bd. II. Weltmächte und Weltkriege. Braunschweig, 1960, S. 230; Freund M. Deutsche Geschichte. Gütersloh, 1974, S. 1277; Fest J. Hitler: Eine Biographie. Frankfurt a/M., 1974, S. 831 та ін.

²¹ Taldella E. L'Italia nella seconda guerra mondiale. Bologna, 1967; Chabod F. L'Italia contemporanea. Torino, 1961 та ін.

²² Baumont M. Les origines de la deuxième guerre mondiale. Paris, 1969, p. 12—13; Young P. World War 1939—1945. A Short History. London, 1966, p. 5; Selby J. The Second World War. London, 1967, p. 8—10 та ін.

жуазних дослідженнях і навіть знайшла, хоча в дещо модифікованому вигляді, відображення в офіційній західнонімецькій публікації «Німецький рейх і друга світова війна»²³. В цій праці знову зустрічаються твердження про фюрера як рятівника Європи від комунізму. «Страх перед революцією,— віщують її автори,— був фоном, на якому розгорталася політика Гітлера»²⁴. Останню крапку в справі виправдовування імперіалізму та його спроб відмежуватися від фашизму ставить французький соціолог Р. Арон, який прямо заявляє: «Ні війна 1914 р., ні фашизм не були породжені... капіталізмом»²⁵.

Проте брехлива версія про Гітлера як єдиного винуватця виникнення другої світової війни влаштовує не всіх на Заході. На захист свого кумира кинулися історики-неофашисти, наприклад, В. Глазєбок, які розгорнули кампанію під лозунгом «Війна з вини Німеччини — брехня!»²⁶.

Більшість буржуазних авторів намагається приховати або виправдати мюнхенську зраду. Вони тлумачать підписання мюнхенської угоди як «помилку», «хибу» або навіть як «прикру необхідність», коли керівники урядів Англії та Франції змушені були «принести себе в жертву», щоб забезпечити мир в Європі²⁷.

Криза сучасної буржуазної історіографії проявилася і в тлумаченні нею питання про походження другої світової війни, коли на перший план знову висувається оскаженілий антикомунізм, антирадянщина. Носіями цієї реакційної ідеології стала велика група вчених з різних капіталістичних країн, які вину за розв'язання війни перекладають з імперіалізму на... соціалізм, Радянський Союз. На крайньо правому фланзі цієї групи стоїть професор Принстонського університету (США), запеклий ворог Радянського Союзу Л. Фішер. У книзі «Шлях Росії від миру до війни» він пише, що «війна, а не мир породжується комунізмом»²⁸. Усю історію нашої Батьківщини всупереч загальновідомим фактам він зображає як шлях «від миру до війни». Фішер та інші фальсифікатори зводять наклепи на миролюбну політику Радянської держави, оголошуючи постійне прагнення нашої країни відстоювати справу миру «підступами Москви».

З антикомуністичних позицій намагається розглядати суть зовнішньої політики СРСР в довоєнний період англійський буржуазний історик А. Сітон. «Радянська зовнішня політика,— пише він,— мала в своїй основі марксистсько-ленінське вчення, згідно з яким капіталістична і комуністична системи і держави були несумісні, не могли постійно існувати разом і неминуче повинні були зіткнутися одна з одною, в результаті чого комунізм мав здобути остаточну й цілковиту перемогу»²⁹. Його колега, англійський історик А. Тейлор, відверто намагаючись виправдати мюнхенців і перекласти відповідальність на Радянський Союз, твердить: «Німецька агресія дійсно була спрямована. Але її спрямував нацистсько-радянський пакт з сходу на захід, а не конференція в Мюнхені із заходу на схід»³⁰.

Радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 р. про ненапад став головним об'єктом необгрунтованих наклепів реакційних буржу-

²³ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979, Bd. 1, S. 18.

²⁴ Там же, с. 708.

²⁵ Арон Р. *Marxismes imaginaires*. Paris, 1970, p. 11.

²⁶ Салов В. И. Современная западногерманская буржуазная историография. М., 1968, с. 301—302.

²⁷ Большая ложь о войне. М., 1971, с. 137; Реутов Р. Н. Правда и вымысел о второй мировой войне. М., 1970, с. 106.

²⁸ Fisher L. *Russia's Road from Peace to War*. Soviet Foreign Relations. 1917—1941. New York, 1969, p. 5.

²⁹ Seaton A. *The Russo-German War. 1941—1945*. London, 1971, p. 1—2.

³⁰ Taylor A. J. *Undestading Munich. History of the 20-th century*. London, 1969, p. 1630.

азних та реформістських авторів на зовнішню політику СРСР. Ігноруючи той незаперечний факт, що його укладення було для Радянського Союзу вимушеним заходом, результатом тривалого зовнішньополітичного курсу країн Заходу, спрямованого на підбурювання фашистських агресорів до нападу на нашу країну з метою її знищення і «викоренення світового комунізму» (апогеем цього курсу й була мюнхенська змова в Європі і політика далекосхідного Мюнхена), а також відмови Англії та Франції під час тристоронніх переговорів у Москві в серпні 1939 р. від укладення з СРСР військової угоди на випадок спільної боротьби проти гітлерівських загарбників, фальсифікатори історії намагаються «довести», що підписання радянсько-німецького договору — це «найважливіша подія», «віроломний крок Москви», який ніби запалив «зелений вогонь війни»^{31–32}.

Одними з перших цю брехливу антирадянську версію стали поширювати колишні гітлерівські генерали. Зокрема, К. Тіппельскірх зробив навіть спробу створити «наукову схему» розвитку подій, які нібито привели до розв'язання другої світової війни. Оскільки Англія і Франція, твердить він, при загарбанні Гітлером Австрії та Чехословаччини «не виступили проти», фюрер вважав, що і в разі нападу на Польщу західні держави «не підуть на розв'язування тривалої світової війни». Таким чином, «вирішальне значення мала позиція Радянського Союзу»³³. Оскільки росіяни «першими почали зондувати ґрунт у Берліні» і уклали з Німеччиною вказаний вище пакт, Гітлер після цього наважився напасти на Польщу, і друга світова війна стала фактом. Щоб у читача не виникло сумнівів, Тіппельскірх резюмує: «Так виникла війна, якої ніхто не хотів, навіть Гітлер, у тій формі, яку вона прийняла і в якій могла бути дійсно зацікавлена лише одна держава — Радянський Союз»³⁴.

Перекручення фактів тут очевидне: гітлерівський план загарбання Польщі (план «Вайс») виношувався ще у 1938 р. і був остаточно затверджений 11 квітня 1939 р., коли переговори про укладення радянсько-німецького пакту ще не велись; не СРСР запропонував Німеччині, а, навпаки, Німеччина запропонувала Радянському Союзу укласти цей пакт³⁵ і т. п. Однак таких «тонкощів» читач може не знати, і схема, що містить, до того ж, справжні відомості про позицію західних держав відносно загарбання Гітлером Австрії і Чехословаччини, може бути прийнята ним за правду. Водночас ряд буржуазних авторів твердить, що напередодні війни лінія західних держав «була розумною і вищою мірою відповідальною»³⁶.

У західній історіографії ще й сьогодні існує абсурдна версія про «червоний імперіалізм», «агресивність Радянського Союзу» і про «превентивний характер» війни гітлерівської Німеччини проти СРСР. Її повторюють не лише реакційні західнонімецькі автори³⁷, а й англійські³⁸ та американські³⁹ «дослідники». До речі, вона використовується

^{31–32} Granatstein J. L. Canada's War. The Politics of the Mackenzie King Government. 1939—1945. Toronto—London, 1975, p. 5 та in.

³³ Тіппельскірх К. История второй мировой войны. М., 1956, с. 6.

³⁴ Там же, с. 9—10.

³⁵ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1974, т. 2, с. 449.

³⁶ Sommer 1939. Die Großmächte und der Europäische Krieg. Stuttgart, 1979. S. 228.

³⁷ Schramm W. Der geheimdienst in Europa 1937—1945. München, 1974. S. 268; Strik-Strikfeldt W. Gegen Stalin und Hitler. Mainz, 1970, S. 13; Helmdach E. Überfall? Der Sovietisch-deutsche Außmarsch 1941. Neckargemünd, 1978, S. 51; Hildebrand K. Deutsche Außenpolitik. 1933—1939. Kalkül oder Dogma? Stuttgart, 1973, S. 106.

³⁸ Irving D. Hitler's War. London, 1977, p. 137.

³⁹ War in Korea and the Complete History of World War II. Ed. by Francis Travelyan Miller, Armed Service Memorial Edition, 1955, p. K-1, K-2; MacIlloskey M. Planning for Victory. World War II. New York, 1970, p. 18.

рейганівською адміністрацією, яка здійснює небачене форсування гонки озброєнь, розмішує в Європі американські ракети першого удару та інспірує новий виток суперництва між країнами НАТО і Варшавського пакту.

Подібна брехлива версія, запозичена з арсеналу мілітаристської пропаганди часів другої світової війни, зустрічається на сторінках праць сучасних японських буржуазних істориків⁴⁰.

Як відомо, Радянський Союз зробив «вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації»⁴¹. Радянський народ та його Збройні Сили були втягнуті у другу світову війну в результаті віроломного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., коли в капіталістичному світі, по суті, не виявилось сили, здатної зупинити фашистського агресора (на той час Німеччина загарбала 11 європейських держав). Гітлер, сконцентрувавши проти нашої країни величезні сили, розраховував шляхом «блискавичної війни» домогтися здійснення своєї головної політичної мети — знищити Радянську соціалістичну державу і, таким чином, усунути основну перешкоду до встановлення світового панування.

Оскільки досвід «блискавичної війни» проти високорозвинутих капіталістичних країн Європи цілком себе виправдав (їх опір гітлерівській армії тривав від 44 діб (Франція) до 1 дня (Данія), то ні у німецького військового командування, ні у керівників англо-франко-американського угруповання не було ніяких сумнівів, що радянська соціалістична система не зможе навіть протягом будь-якого тривалого відрізка часу чинити опір «непереможній» гітлерівській армії. За визнанням Черчілля, «майже всі відповідальні військові спеціалісти вважали, що російські армії швидко зазнають поразки і будуть в основному знищені»⁴². Військовий міністр США Стімсон писав, що, «за оцінкою офіцерів служби розвідки військового міністерства, кампанія (в Росії.— Авт.) могла тривати лише від одного до трьох місяців»⁴³. Мав сумнів у можливості тривалого опору Радянської держави фашистській агресії і президент Сполучених Штатів Рузвельт: у липні 1941 р. він надіслав у Москву свого особистого представника Г. Гопкінса з метою з'ясувати, як довго протримається Росія⁴⁴.

Весь радянський народ, його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії піднялися на Велику Вітчизняну війну, на захист завоювань Великого Жовтня. Радянсько-німецький фронт (Східний фронт) відразу перетворився й до кінця війни лишався головним, вирішальним фронтом і за кількістю сил, сконцентрованих на ньому, і за тривалістю та напруженням боротьби, і за її розмахом, і за кінцевими результатами. Саме тут відбувалися вирішальні битви другої світової війни.

На заключному етапі війни Радянський Союз вніс основний вклад і в досягнення перемоги над мілітаристською Японією. «Ми відчуваємо страшенну потребу в Радянському Союзі для війни з Японією після завершення війни в Європі»⁴⁵, — зазначалося в спеціальній записці, підготовленій урядовими інстанціями США для президента Рузвельта.

⁴⁰ Хаттори Т. Японія в війні 1941—1945 гг. М., 1973, с. 46 та ін.

⁴¹ Постанова ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». — Радянська Україна, 1984, 17 черв.

⁴² Churchill W. The Second World War. London, 1950. vol. 3. p. 350.

⁴³ Stimson H., Bundy M. On Active Service in Peace and War. New York, 1948, p. 383.

⁴⁴ Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидца. М., 1958, т. I, с. 511.

⁴⁵ Цит. за: Яковлев Н. Н. Франклин Рузвельт — человек и политик. М., 1963, с. 263—264.

напередодні Ялтинської конференції. Вступ СРСР у війну з Японією 9 серпня 1945 р. став вирішальним фактором, що значно прискорив її розгром. «Вступ сьогодні вранці у війну Радянського Союзу ставить нас остаточно у безвихідне становище і робить неможливим продовження війни»⁴⁶, — заявив у той же день членам свого кабінету тодішній прем'єр-міністр Японії Судзукі. Саме радянські війська, розгромивши в серпні 1945 р. могутню Квантунську армію, примусили Японію капітулювати.

В ході війни народи світу — це змушені визнати навіть деякі об'єктивні західні історики — дивились на Радянський Союз «як на єдину силу, здатну знищити воєнну машину нацистів»⁴⁷.

У вирішальній ролі СРСР в битві з фашизмом швидко переконалися керівники урядів США і Англії. Наприклад, 6 травня 1942 р. президент Рузвельт писав: «З точки зору великої стратегії важко абстрагуватись від очевидного факту, що російські армії знищують більше солдатів і озброєння ворога, ніж усі інші 25 держав Об'єднаних Націй, разом узяті»⁴⁸. Прем'єр-міністр Великобританії Черчілль, незважаючи на свою антипатію до Країни Рад, також визнавав: «...Саме російська армія випустила кишки з німецької воєнної машини»⁴⁹. Дійсно, під час другої світової війни на радянсько-німецькому фронті було зосереджено від 92—95% (до відкриття другого фронту 6 липня 1944 р.) до 65—74% (після липня 1944 р.) сухопутних сил фашистського блоку⁵⁰. Саме тут було знищено понад 73% особового складу збройних сил, близько 75% танків і штурмових гармат, більш як 75% авіації і 74% артилерії Німеччини та її сателітів⁵¹.

Той факт, що саме Радянська держава, її Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії змогли зробити те, що виявилось не під силу капіталістичному Заходу з його високорозвинутим економічним потенціалом і добре оснащеними арміями — зупинити наступ «непереможної» гітлерівської армії, виснажити, знекровити, а згодом і повністю знищити її, створити могутню антифашистську коаліцію й добитися остаточного розгрому фашистсько-мілітаристського блоку, яскраво продемонстрував цілковиту перевагу соціалізму над капіталізмом.

В роки другої світової війни цей незаперечний факт ні в кого не викликав сумніву. Його змушені були визнавати й вороги соціалізму. «Що сталося б, якби ми посварилися з Росією в той час, коли німці все ще мали триста — чотириста дивізій на полях битви»⁵², — зазначав у своїх мемуарах У. Черчілль. Однак через деякий час після розгрому фашизму антикомуністи почали фальсифікувати історію війни, щоб принизити всесвітньо-історичні заслуги Радянського Союзу, його вирішальну роль у досягненні Великої Перемоги.

У «дослідженнях» західних буржуазних істориків, насамперед американських, містяться твердження, що, хоча Радянський Союз і виніс на собі основний тягар війни, не він, а Сполучені Штати були «архітектором перемоги»⁵³. Спекулюючи на тому незаперечному факті, що на кінцевий результат другої світової війни великий вплив справили економічні потенціали держав, які брали в ній участь, — виробничі й сировинні ресурси, людські резерви, американські і англійські істо-

⁴⁶ Кнесл Іноуэ и др. История современной Японии. М., 1955, с. 263—264.

⁴⁷ Вторая мировая война. Движение Сопротивления в Европе. М., 1966, с. 281.

⁴⁸ Цит. за: История второй мировой войны 1939—1945, т. 12, с. 34.

⁴⁹ Цит. за: История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970, т. 5, кн. I, с. 568.

⁵⁰ Правда, 1984, 9 мая.

⁵¹ История второй мировой войны 1939—1945, т. 12, с. 35.

⁵² Churchill W. The Second World War. London, 1950, vol. IV, p. 353.

⁵³ Dupuy E. World War II. A Compact History. New York, 1969 та ін.

рики намагаються довести, що, оскільки обсяг виробництва і масштаби випуску озброєння в США перевищували нібито аналогічні показники в Радянському Союзі, саме Сполучені Штати були «арсеналом демократії» і їх внесок у досягнення перемоги більш вагомий, ніж СРСР ⁵⁴.

При цьому ігнорується той факт, що, по-перше, США і Англія порівняно повільно розгортали свій воєнно-економічний потенціал, і в критичний момент війни, коли на радянсько-німецькому фронті вирішувалася її доля, Радянський Союз спирався виключно на свої сили; по-друге, до другої половини 1944 р., коли завдяки зусиллям Червоної Армії був уже остаточно закріплений корінний перелом у ході другої світової війни і доля її була в принципі вирішеною, основна частина американських і британських засобів ведення війни, по суті, не використовувалася у боротьбі проти головних сил фашистського блоку.

Слід також мати на увазі, що до кінця війни обсяг виробництва в СРСР ряду важливих видів озброєння, зокрема танків, самохідних і польових гармат, мінометів та ін., значно перевищував їх випуск у США ⁵⁵. Внаслідок цього в ході війни основна боротьба розгорталася головним чином між економікою фашистської Німеччини і Радянського Союзу. Незважаючи на те, що Німеччина та її сателіти використовували економічні ресурси, по суті, всієї Європи, які переважали ресурси СРСР, наша економіка зуміла дати фронту майже вдвічі більше озброєння та бойової техніки, ніж гітлерівська Німеччина, і до того ж кращої якості ⁵⁶.

Таким чином, саме радянська економіка стала справжнім «арсеналом перемоги».

Намагання «довести» вирішальну роль США і Англії в досягненні перемоги підпорядкована й поширена в буржуазній історіографії «теорія вирішальних перемог» ⁵⁷. Її суть полягає в замовчуванні або свідомому приниженні значення справді історичних перемог, здобутих Червоною Армією, наприклад під Москвою, Сталінградом, Курськом тощо, і водночас навмисному вип'ячуванні великої кількості другорядних операцій американських та англійських збройних сил. З цією метою битви під Москвою, Курськом та ін. або взагалі не згадуються ⁵⁸, або ставляться на один рівень з численними операціями армій Сполучених Штатів і Великобританії на другорядних театрах війни і таким чином цілком знецінюються ⁵⁹. При цьому перевага неосомніно віддається фронтам, де діяли збройні сили США і Англії, хоча вони й були другорядними, в той час як головний, вирішальний — радянсько-німецький фронт — лишається в тіні. Так, щоб показати вирішальну роль США у другій світовій війні американський історик Е. Дюпуї починає виклад її історії з нападу Японії на Перл-Харбор і вступу у війну Сполучених Штатів, вважаючи, що саме з цього моменту вона стала світовою.

⁵⁴ Buchanan A. The United States and World War II. New York, 1964, vol. 1, p. XV та ін.

⁵⁵ Вторая мировая война 1939—1945. М., 1982, т. 12, с. 245.

⁵⁶ Правда, 1984, 9 мая.

⁵⁷ Докладніше про це див.: Р жешевский О. Несостоятельность буржуазной «теории решающих битв». — Военно-исторический журнал, 1978, № 2, с. 111—118.

⁵⁸ Західнонімецькі історики Х. Якобсен і Х. Доллінгер, зокрема, пишуть: «Міддлей, Гуадалканал, Ель-Аламейн, Туніс, Марокко, Сталінград і кінець 5-ї фази битви за Атлантику означають поворотний пункт другої світової війни» (Jacobson H. A., Dollinger H. Zweite Weltkrieg im Bildern und Documenten. München, Wien, Basel, 1963, Bd. 2, S. 231).

⁵⁹ У книзі «Вирішальні битви XX століття на суші, на морі та в повітрі» англійські автори називають 14 вирішальних битв другої світової війни: битви за Атлантику, Британію, Францію, під Москвою, Перл-Харбор, Сінгапур, Міддлей, Ель-Аламейн, Сталінград, Курськ, Швейнфурт, Імпхал-Кохіма, Нормандія, Лейте (The Decisive Battles of the 20-th Century. Land, Sea and Air. Ed. by N. Franklin and C. Dowling. London, 1976).

За його словами, це зроблено для того, щоб «читач... оцінив вирішальну роль Сполучених Штатів у перемозі волелюбного світу над силами тоталітаризму»⁶⁰.

Не менш грубо фальсифікується роль Радянського Союзу в розгромі милітаристської Японії. Відправним моментом для цього стала заява президента США Г. Трумена, який у 1953 р., відповідаючи на запит американських істориків про вклад СРСР у перемогу над Японією, заявив, що «росіяни не зробили в неї ніякого внеску»⁶¹. Відтоді цієї версії дотримується більшість західних істориків.

Буржуазні ідеологи намагаються створити у нового покоління людей, яке не знало війни, уявлення, ніби в ній брали участь лише фашистський блок і коаліція «волелюбних» західних держав на чолі з США, тобто викреслити Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу з історії другої світової війни, перетворити першу на «невідому війну»⁶². Внаслідок цього молодь західних держав майже нічого не знає про героїчну боротьбу радянського народу в роки війни. Зокрема, опит, проведений серед молодих американців, показав, що вони не лише не чули про Московську або Курську битви, але навіть не знають, що таке Сталінград⁶³. Старшокласники загальноосвітніх навчальних закладів Франції не чули про вирішальний внесок Радянського Союзу в перемогу над фашизмом, про участь тисяч громадян СРСР у русі Опору на французькій землі, мають поверхове уявлення про боротьбу з окупантами на своїй батьківщині. Однак вони виявилися «обізнаними» в питанні про те, що «головним союзником Франції в роки війни були Сполучені Штати»⁶⁴.

Щоб принизити роль Радянської держави в розгромі гітлерівської Німеччини та її сателітів, знову піднімається на щит теза про незакономірність, випадковість поразки останньої, викликаной в основному помилками і прорахунками Гітлера, несприятливим збігом обставин, кліматичними умовами, географічними факторами тощо. При цьому свідомо замовчуються переваги соціалістичного ладу, титанічна діяльність Комуністичної партії по мобілізації народу на боротьбу з окупантами, що зумовили закономірний характер поразки держав фашистського блоку, принижується радянське воєнне мистецтво, морально-політичний потенціал соціалістичної системи. Вигадана одразу після війни битими гітлерівськими генералами версія про «генералів Грязь, Зима і Мороз», які нібито здобули перемогу над фашистськими арміями під Москвою, про «фатальні» помилки Гітлера тощо підхоплена сучасними західними істориками, яких влаштовував принцип «випадковості» поразки Німеччини. Одним з перших реанімував цю версію англійський воєнний історик Ліддел Гарт, який з авторитетним виглядом твердив: «Якби було проведено судове слідство з приводу невдач німецької кампанії 1941 р., то єдиним рішенням було б — поразка в результаті природних причин»⁶⁵. Подібні твердження зустрічаються і в працях американських авторів. Наприклад, Г. Маккарті пише: «На боці Радянського Союзу були генерал Зима і генерал Грязь»⁶⁶. Несприятливим для загарбників кліматом та широкими просторами радянських територій пояснює поразку під Москвою Х. Болдуїн: «Завжди треба було форсувати річку, а за обрієм відкривалися все нові далі»⁶⁷⁻⁶⁸.

⁶⁰ Dupuy E. Op. cit., p. VII.

⁶¹ Army Air Forces in World War II. Chicago, 1955, vol. V, p. 712.

⁶² История второй мировой войны 1939—1945, т. 12, с. 421.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Правда, 1984, 7 мая.

⁶⁵ Лиддел Гарт В. Х. Стратегия непрямых действий. М., 1957, с. 346—347.

⁶⁶ The Russian Front. Germany's War in the East, 1941—1945. London-Melbourne, 1978, p. 29.

⁶⁷⁻⁶⁸ Baldwin H. The Crucial Years. New York, 1976, p. 320.

Тріумф Радянських Збройних Сил у Сталінградській битві викликав у роки війни захоплення всього прогресивного людства. Керівні діячі урядів США і Англії тоді об'єктивно оцінювали цю подію. 5 лютого 1943 р. Рузвельт у посланні Й. В. Сталіну назвав Сталінградську битву епічною боротьбою, вирішальний результат якої святкують всі американці⁶⁹. В грамоті, яку він передав місту Сталінграду, вказувалося, що ця «славна перемога зупинила хвилю навали і стала поворотним пунктом війни союзних націй проти сил агресії»⁷⁰. Черчілль, передаючи Й. В. Сталіну від імені англійського народу поздоровлення з нагоди капітуляції німецько-фашистських військ під Сталінградом, писав, що це була «дійсно дивовижна перемога»⁷¹. «Громадянам Сталінграда, міцним як сталь, від короля Георга VI на знак глибокого захоплення британського народу» — такий напис російською та англійською мовами вигравірувано на клинку меча, який було вручено від імені короля Великобританії У. Черчіллем Й. В. Сталіну на Тегеранській конференції в листопаді 1943 р.⁷²

І в працях деяких західних істориків, написаних одразу після війни, дається об'єктивна оцінка значення Сталінградської битви⁷³. Однак більшість з них фальсифікує перемогу радянських військ під Сталінградом. Так, американський історик Е. Зімке твердить, що розгром гітлерівських армій на Волзі був «більшою мірою наслідком помилок Гітлера, ніж результатом радянського воєнного мистецтва»⁷⁴. Автори подібних «досліджень» змагаються між собою у вишукуванні «фатальних помилок» Гітлера, замовчуючи при цьому, що відповідальність за них розділяло вище військове командування Німеччини, яке, як правило, солідаризувалося з думками фюрера, а робити їх гітлерівське керівництво змушував героїчний опір радянських військ та вмілі дії нашого командування, в чому і знаходило вияв його високе воєнне мистецтво.

Іншим напрямом фальсифікації Сталінградської битви є твердження про те, що перемога в ній була здобута лише завдяки підтримці, наданій Червоній Армії в результаті активних дій збройних сил західних держав, насамперед США. При цьому наводяться безпідставні «доводи» про «вирішальне значення» битви при Ель-Аламейні і висадки американо-англійських військ у Північній Африці⁷⁵ й бездоказові твердження, ніби, боячись висадки американо-англійських військ в Європі, гітлерівське командування тримало «величезні армії на Заході»⁷⁶.

Проте, як відомо, італо-німецьке угруповання під командуванням генерал-фельдмаршала Роммеля, що діяло у Північній Африці, складалося з 8 італійських, 4 німецьких дивізій і однієї парашутної бригади, які, до того ж, не були повністю укомплектовані й оснащені зброєю, в той час, як на радянсько-німецькому фронті перебувало 266 найвідбірніших фашистських дивізій. Хоча Роммель настійно просив у Гітлера підкріплення, командування вермахту у вересні 1942 р. видало наказ про перекидання найбільш боєздатних з'єднань з Північної Африки на Кавказький фронт, замінивши їх частинами, розбитими

⁶⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1957, т. 2, с. 52.

⁷⁰ Там же, с. 317.

⁷¹ Там же. М., 1957, т. 1, с. 110.

⁷² История второй мировой войны 1939—1945. М., 1976, т. 6, с. 83; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1961, т. 3, с. 76.

⁷³ Jukes G. Stalingrad: The Turning Point. New York, 1968, p. 154; History of the Second World War. London, 1967, vol. 3, № 9, p. 113 та ін.

⁷⁴ Ziemke E. Stalingrad to Berlin. The German Defeat in the East. Washington, 1968, p. 80.

⁷⁵ Stokesbury J. A Short history of World War II. New York, 1980, p. 239.

⁷⁶ Der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979, Bd. 2, S. 285.

на Східному фронті. Після битви під Ель-Аламейном і висадки американо-англійських військ у Марокко та Алжирі німецьке верховне командування не перекинуло з Східного фронту в Північну Африку жодної дивізії, а в ході боїв під Сталінградом на береги Волги надіслало лише з Франції та Бельгії не менш як 20. Загалом з листопада 1942 до квітня 1943 р. із Західної Європи на радянсько-німецький фронт було направлено 35 дивізій⁷⁷.

Не витримує критики також версія про розміщення в Західній Європі великого контингенту фашистських військ, що чекали висадки американо-англійських сил. По-перше, систематичне невиконання Сполученими Штатами та Англією своїх союзницьких зобов'язань щодо СРСР, їх намагання перекласти весь тягар війни на плечі радянського народу були настільки явними, що це розуміло й гітлерівське керівництво, і тому воно не чекало в 1942 р. вторгнення американських та англійських військ у Західну Європу. По-друге, неймовірне напруження боротьби на радянсько-німецькому фронті, величезні втрати, завдані там гітлерівським арміям, змушували їх верховне командування систематично перекидати із заходу на схід усі боєздатні сили, лишаючи на заході частини, неспроможні вести активні бойові дії. Генерали вермахту, які добре знали тогочасну обстановку, писали: «На літо 1942 року невдачі німців у війні з Росією почали дуже негативно позначатися на західній армії. З частин других ешелонів і з резервів «вичисувалася» велика кількість солдатів, придатних для використання на сході. Всі автомашини, які можна було використати в Росії, а також усі запасні частини до машин також надсилалися на схід, сучасна зброя замінювалась або застарілою, або трофейною. Мобільність західної армії весь час зменшувалася, витрати пального дедалі більше обмежувалися. Боєздатні з'єднання надсилалися на схід, а ті з'єднання, що прибували їм на зміну, були неповноцінними у бойовому відношенні. В міру досягнення ними придатності для бойових дій ці з'єднання також надсилалися в Росію»⁷⁸. До речі, у військах вермахту, розташованих у Франції, перед початком Сталінградської битви налічувалося 520 тис. чол., а на радянсько-німецькому фронті — 2 997 тис.; на заході у гітлерівців був один повітряний флот, на сході — чотири⁷⁹.

Для буржуазної історіографії 40—60-х років була характерна тенденція зображати Курську битву як локальну, що не мала значення для загального ходу другої світової війни⁸⁰. Так, Е. Манштейн твердив, що провал операції «Цитадель» став поворотним пунктом лише для Східного фронту⁸¹; західнонімецький історик Е. Клінк писав, що німецький наступ на Курськ «мав на меті обмежені цілі»⁸², а англієць М. Макінтош заявляв, що значення Курської битви полягало в тому, що Радянська Армія зуміла перешкодити стратегічному наступу німців, не змусивши їх до загального відступу⁸³. Пізніше в працях,

⁷⁷ История второй мировой войны 1939—1945, т. 6, с. 213; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, с. 76—79; т. 6. М., 1965, с. 30.

⁷⁸ Мировая война 1939—1945 гг. М., 1957, с. 60.

⁷⁹ Förster G. und andere. Der Zweite Weltkrieg Militärgeschichtlicher Abriss. Berlin, 1972, S. 173, 196—197.

⁸⁰ Про фальсифікацію значення Курської битви див.: Орлов А. С. Курская битва: мифы и действительность. — Новая и новейшая история, 1983, № 5, с. 32—45; Якушевский А. Критика буржуазных фальсификаций Курской битвы. — Военно-исторический журнал, 1983, № 8, с. 29—37; Юрьев А. Курская битва и измышления буржуазных фальсификаторов. — Военно-исторический журнал, 1973, № 8, с. 66—72.

⁸¹ Manstein E. Verlorene Siege. Bonn, 1955, S. 473.

⁸² Klink E. Das Gesetz des Handelns. Die Operation «Zitadelle». 1943. Stuttgart, 1966, S. 7.

⁸³ Mackintosh M. Jaggernaut. The History of the Soviet Armed Forces. London, 1967, p. 205.

спеціально присвячених цьому питанню, заперечувати вирішальне значення боїв під Курськом та Белгородом для завершення корінного перелому в ході другої світової війни було вже неможливо, тому їх автори почали «винаходити» вигадані причини «перемоги росіян». При цьому знову згадали і про помилки Гітлера, і про успішні дії американо-англійських союзників на інших фронтах, робився особливий акцент на допомозі, поданій СРСР за ленд-лізом, і, нарешті, на «величезній чисельній перевазі росіян». Зокрема, Е. Манштейн без будь-яких підстав вважав, що за кількістю радянські війська переважали фашистські під Курськом у 7 разів, а французький історик Р. Картье — у 10⁸⁴.

Щодо помилок Гітлера, то, як відомо, перед прийняттям рішень з оперативно-стратегічних питань він радився з своїми вищими воєначальниками. Тому й операція «Цитадель», за визнанням англійського історика А. Кларка, «була виключно справою рук професіоналів, була задумана, підготовлена і керована офіцерським корпусом»⁸⁵.

Грубою спробою фальсифікації загальновідомих фактів є твердження, нібито вирішальне значення для перемоги радянських військ у Курській битві мала висадка американо-англійських частин у Сіцилії (розпочалась 10 липня 1943 р.)⁸⁶. В даному разі фальсифікатори намагаються поставити факти з ніг на голову: насправді, не висадка союзників у Сіцилії допомогла Радянській Армії під Курськом, а навпаки, битва під Курськом скувала головні сили вермахту, завдяки чому американо-англійські війська розвинули успіх в Італії. Про це незаперечно свідчили й документи вермахту, з яких випливало, що звістка про висадку американо-англійських військ у Сіцилії не змусила Гітлера відмовитись від спроб добитися переможного завершення операції «Цитадель». Лише 19 липня, коли контрнаступ радянських військ, що розпочався 12 липня, продовжував успішно розвиватися, в журналі бойових дій верховного командування вермахту з'явився запис: «Внаслідок сильного наступу противника далі проведення «Цитаделі» неможливе»^{87–89}.

Всіляко применшується буржуазними ідеологами й значення інших важливих операцій Радянської Армії, особливо здійснених після висадки американо-англійських військ у Нормандії 6 червня 1944 р. В той же час дивовижно гіпертрофуються дії західних союзників у Європі. Повільне просування американо-англійських військ в Італії, що дало можливість гітлерівцям окупувати країну, звільнити Муссоліні і вининити криваву розправу над мирними жителями Рима та інших італійських міст, видається за «найважливішу битву в світовій історії», «неймовірний тріумф союзників»⁹⁰. Операція «Оверлорд», що знаменувала відкриття другого фронту, вихваляється як вирішальний момент, що зумовив поразку гітлерівської Німеччини, «початок кінця третього рейху, останньої глави в історії Німеччини»⁹¹. З моменту відкриття другого фронту він нібито став головним фронтом другої світової війни, а Франція — «головним театром воєнних дій»⁹²; на заході союзні війська здобули принаймні три перемоги, рівнозначні Сталінградській:

⁸⁴ Manstein E. Op. cit., S. 508—509; Cartier R. La Seconde guerre mondiale. Paris, 1966, t. II, p. 134—135.

⁸⁵ Clark A. Barbarossa. London, 1965, p. 315.

⁸⁶ Говард М. Большая стратегия. Август 1942 — сентябрь 1943 гг. М., 1980, с. 322; Ziemke E. Stalingrad to Berlin. The German Defeat in the East, p. 137; Seaton A. The Russo-German War. 1941—1945, p. 365—366.

^{87–89} Цит. за Орлов А. С. Указ. соч., с. 40.

⁹⁰ World War II. Land, Sea and Air Battles 1939—1945. London, 1977, p. 144.

⁹¹ Haupt W. Rückzug im West 1944. Stuttgart, 1978, S. 112.

⁹² Young P. World War II, p. 375; Grimm F. Frankreich Berichte 1934—1944. Bodensee, 1972, S. 230; Jachel E. Frankreich in Hitlers Europa. Stuttgart, 1966, S. 320.

в районі м. Фалез (Франція), в Арденнах (Бельгія) і в Рурі (Німеччина)⁹³.

Ніяких підстав для подібних тверджень немає. Дійсно, союзні війська в Західній Європі мали величезну перевагу в живій силі та техніці, однак не зуміли оточити й знищити жодного ворожого угруповання у Франції, Бельгії і Голландії. Зокрема, в серпні 1944 р. в ході запеклих боїв, що точилися між Фалезом і Мартеном (Франція), гітлерівським військам усе ж удалося вирватись з оточення і відійти за Сену⁹⁴.

Незважаючи на те, що Радянська Армія своїми наступальними діями створювала сприятливі умови для успішного просування американо-англійських військ у Західній Європі і значну допомогу їм подавав рух Опору, сили якого визволили ряд районів і міст, у тому числі Париж, Антверпен та інші, союзники до кінця 1944 р. не зуміли форсувати «лінію Зігфріда» і вийти на територію Німеччини. За таких умов 16 грудня 1944 р. гітлерівське командування розпочало контрнаступ в Арденнах, який поставив союзні війська у скрутне становище. Відомі тривога американо-англійського керівництва⁹⁵, звернення Ф. Рузвельта та У. Черчілля до Й. В. Сталіна за підтримкою⁹⁶. У відповідь на це Радянське Верховне Головнокомандування прискорило початок великого зимового наступу Радянської Армії, хоча погодні умови були вкрай несприятливі. Цей наступ одразу докорінно змінив обстановку на Західному фронті на користь союзних сил⁹⁷.

Нині західні автори зображають справу так, ніби не наступ Радянської Армії по всьому фронту, розпочатий 12 січня 1945 р., допоміг подолати кризу на Західному фронті, а, навпаки, «блискуча перемога» союзних військ в Арденнах забезпечила успішний наступ радянських військ на Східному фронті⁹⁸. Насправді, лише наприкінці березня 1945 р., коли радянські війська перебували на підступах до Берліна, американо-англійські союзники без перешкод форсували Рейн і оточили в Рурській області 21 дивізію з групи армій «Б». Ослаблені і деморалізовані, гітлерівські війська невдовзі склали зброю, а їхній командуючий генерал-фельдмаршал Модель покінчив життя самогубством. Ця «перемога», як і «перемога» в Арденнах, прирівнюється буржуазними істориками до Сталінградської битви!

Водночас значення Берлінської операції, справді грандіозної битви Радянської Армії, буржуазні фальсифікатори намагаються всіляко знецінити. «Оборона Берліна — це ілюзія», «останньої битви за Берлін ніколи не було»⁹⁹, — віщують американські історики. Битва за Берлін «є міфом. Такої битви ніколи не було»¹⁰⁰, — вторять їм західнонімецькі фальсифікатори.

⁹³ World War II. Land, Sea and Air Battles 1939—1945. p. 150; Florentin E. Battle of Falaise Gap. New York, 1967.

⁹⁴ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1978, т. 9, с. 254—255, 520.

⁹⁵ 4 січня 1945 р. командуючий 3-ї армії генерал Дж. Паттон записав у своєму щоденнику: «Ми ще можемо програти цю війну» (Patton G. War as I knew it. Boston, 1947, p. 213).

⁹⁶ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании, т. I, с. 298; т. II, с. 175; The Papers of Dwight D. Eisenhower. Baltimore and London, 1970, vol. 4, p. 2407.

⁹⁷ У щоденнику верховного головнокомандування вермахту вказувалося, що «в зв'язку із загрозливим становищем на сході фюрер наказав перейти до оборони на заході» (Цит. за: Кульков Е. Н., Ржешевский О. А., Челышев И. А. Указ. соч., с. 196).

⁹⁸ Брэдли О. Записки солдата. М., 1957, с. 531; Bryant A. Triumph in the West 1943—1946. Based on the Diaries of Field Marshal Alanbrooke. London, 1959, p. 289 та ін.

⁹⁹ Ryan C. The Last Battle. New York, 1966, p. 380; Strawson J. Hitler's Battles for Europe. New York, 1971, p. 227.

¹⁰⁰ Kuby E. Die Russen in Berlin 1945. München, 1965, S. 52.

Природно, ідеологів антикомунізму і антирадянщини глибоко розчарували наслідки другої світової війни, яку вони готували зовсім з іншими цілями. Вирішальний внесок Радянської держави у розгром фашизму, а згодом японського мілітаризму, у визволення народів Європи та Азії від поневолення, у врятування світової цивілізації мав всесвітньо-історичне значення. Поразка у війні найреакційніших сил імперіалізму — німецького фашизму та японського мілітаризму — привела до дальшої дискредитації імперіалістичної реакції.

Докорінні зміни, що відбулися на планеті в післявоєнний період, — виникнення світової системи соціалізму, яка відіграє нині визначальну роль, крах колоніальної системи імперіалізму, небачене зростання міжнародного комуністичного руху, який перетворився на найбільш впливову силу сучасності, — все це викликає глибоке розчарування ідеологів антикомунізму та антирадянщини. Вони незадоволені наслідками війни й інколи не можуть цього приховати. Так, американський історик Р. Хоббс у книзі «Міф перемоги» характеризує розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії як «поразку всієї західної цивілізації»¹⁰¹. Ряд інших авторів оцінюють перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні як «руйнівний поворотний пункт в історії людства»¹⁰². Їх думку поділяє західнонімецький історик М. Фройнд: «Жодна подія минулих століть не заслуговує назви «катастрофа» такою мірою, як друга світова війна... В ній загинули порядки, які існували сотні років»¹⁰³.

Загибель капіталістичних порядків, що «існували сотні років», триумф ідей марксизму-ленінізму викликають шалену лютість ідеологів антикомунізму і антирадянщини, які мріють будь-якою ціною зупинити закономірний хід історії, навіть якщо для цього необхідно втягнути людство у термоядерну катастрофу. Однак марними є спроби фальсифікаторів історії заперечити той факт, що вирішальну роль у розгромі сил фашизму і мілітаризму відіграв Радянський Союз. Поразка цих імперіалістичних кіл у другій світовій війні є серйозною пересторогою сучасним любителям воєнних авантур.

Ю. Ю. Кондуфор, А. К. Мартыненко

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА, АНТИКОММУНИЗМ И ФАЛЬСИФИКАТОРЫ ИСТОРИИ

Резюме

В статье на основе значительного документального материала раскрывается зловещая роль антикоммунизма и антисоветизма как основополагающего фактора в идеологической подготовке и развязывании второй мировой войны, показана несостоятельность попыток буржуазных теоретиков фальсифицировать ее историю.

* * *

¹⁰¹ Hobbbs R. The Myth of Victory. Colorado, 1979. p. 235.

¹⁰² Perpetual War for Perpetual Peace. Washington, 1969, p. 7.

¹⁰³ Freund M. Deutsche Geschichte. S. 1270.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

**ПРИСКОРЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УРСР
НА ПОЧАТКУ ЕТАПУ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ**

Визначальним фактором постійного вдосконалення і неухильного піднесення сільськогосподарського виробництва є систематичне посилення його технічної оснащеності, повніше використання досягнень науки і техніки, що яскраво виявляється у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів тощо. Під матеріально-технічною базою сільського господарства ми розуміємо сукупність матеріальних, речових елементів його продуктивних сил, тобто засобів і предметів праці, що базуються на соціалістичній власності, відповідають передовим досягненням науки й техніки, забезпечують його високу економічну ефективність, а значить і розв'язання головного завдання — постійного нарощування виробництва сировини для відповідних галузей промисловості, а також повного забезпечення населення продуктами харчування.

Вождь і засновник Комуністичної партії й Радянської держави В. І. Ленін вважав, що найактивніше залучення селян до соціалістичного творення, розв'язання ними завдань зміцнення економічних основ соціалістичного виробництва може відбуватися лише при найширшому застосуванні техніки в сільському господарстві, насамперед у його землеробській галузі. «Велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство,— вказував, зокрема, Володимир Ілліч,— є єдина економічна база соціалізму...»¹. Ленінська концепція важливості й необхідності постійного вдосконалення і посилення технічної озброєності сільськогосподарського виробництва лягла в основу кооперативного плану.

Комуністична партія і Радянський уряд завжди тримали питання неухильного зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва в центрі своєї уваги, постійно збагачуючи ленінську теорію стосовно нових історичних умов. Особливий наголос на цьому зробив березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Проблеми посилення технічного оснащення сільського господарства всіх без винятку регіонів країни розглядалися і на останніх з'їздах партії. Розвиваючи наступність у революційній теорії і практичному досвіді, XXVI з'їзд, зокрема, наголошував, що сільське господарство буде й далі планомірно переводитися на індустріальну основу, зростатиме його технічна оснащеність, підвищуватиметься продуктивність, довговічність та надійність машин і устаткування, які поставлятимуться селу, підвищуватиметься якість хімічного захисту рослин та добрив².

Виявом зростаючого піклування про систематичне посилення матеріально-технічної бази сільського господарства були зростаючі зусилля Комуністичної партії, спрямовані на піднесення цієї життєво важливої галузі народного господарства, динамічне вдосконалення аграрних відносин. Особливо характерними ці явища стали для зрілого соціалістичного суспільства. Вони дістали належне відображення в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, де, зокрема, наголошується, що сільське господарство наблизитиметься до рівня промисловості щодо технічної озброєності й організації виробництва; сільськогосподарська праця перетвориться в різновидність промислової праці; залежність сільського господарства від природної стихії значно зменшиться, а потім і зведеться до мінімуму³.

¹ Ленін В. І. До президії VIII Всеросійського електротехнічного з'їзду.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 127.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 55.

³ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 67.

Значна увага питанням удосконалення технічного оснащення сільського господарства приділялася на пленумах ЦК КПРС, у тому числі на березневому (1965 р.), липневому (1978 р.), травневому (1982 р.) тощо. Останній ввійшов в історію як Пленум, що прийняв Продовольчу програму країни на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Їй ній відзначається, що на основі зростання ефективності економіки в СРСР значно зміцнено матеріально-технічну базу агропромислового комплексу, істотно поліпшено технічну оснащеність сільського господарства, оновлено склад машинно-тракторного парку, підвищився рівень механізації робіт у рослинництві й тваринництві, зросла продуктивність праці в колгоспах і радгоспах⁴.

На основі теорії і практики ленінської аграрної політики Комуністичної партії й Радянської держави в умовах зрілого соціалістичного суспільства в Продовольчій програмі СРСР накреслено основні напрями розвитку матеріально-технічної бази аграрно-промислового комплексу. В її третьому розділі, зокрема, вказується, що найважливішою умовою успішної реалізації намічених партією завдань є «...прискорення науково-технічного прогресу, високоефективне використання виробничого потенціалу і зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, всіх галузей агропромислового комплексу на основі дальшого розвитку механізації і хімізації виробництва, широкої меліорації земель»⁵.

Відповідно до вимог та настанов, викладених у документах ЦК КПРС та Радянської держави, питанням неухильного посилення технічної оснащеності сільського господарства приділялася величезна увага в Українській РСР. Це дістало відображення в матеріалах з'їздів Компартії України. Так, на її XXV з'їзді відзначалося, що в сільське господарство за звітний період вкладено у півтора раза більше коштів, ніж за попередні п'ять років, що дало можливість зміцнити його матеріально-технічну базу⁶. Водночас підкреслювалася необхідність дальшого удосконалення технічного і агрохімічного обслуговування колгоспів та радгоспів, поліпшення використання машин і устаткування, прискорення механізації виробничих процесів⁷.

Постійне збільшення капітальних вкладень у розвиток сільського господарства УРСР було домінуючою тенденцією в умовах зрілого соціалістичного суспільства. За період після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і до 1984 р. в аграрне виробництво республіки вкладено понад 61 млрд. крб.⁸

XXVI з'їзд Комуністичної партії України констатував, що і далі відбувалося планомірне зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва республіки, що здійснено величезну роботу по переведенню цієї галузі на сучасну індустріальну основу. І це, безперечно, дало істотну віддачу⁹. Зросли виробництво і поставки селу техніки, зокрема, тракторів, вантажних автомашин, зерно-, буряко-збиральних та інших комбайнів тощо. Так, протягом 1960—1982 рр. поставки тракторів (у фізичних одиницях) зросли в 1,7 раза і досягли 51,4 тис. Загальном парку тракторів за період 1965—1982 рр. збільшився в 1,6 раза і становив 413,3 тис.¹⁰ Кількість вантажних автомашин (без спеціалізованих) зросла протягом 1965—1982 рр. в 5,7 раза і становила

⁴ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. (Далі — Продовольча програма СРСР....). — К., 1982, с. 27.

⁵ Там же, с. 43.

⁶ XXV з'їзд Комуністичної партії України: Стеногр. звіт. — К., 1976, с. 33.

⁷ Див.: Там же, с. 36.

⁸ Поточний архів Мінсільгоспу УРСР, 1984.

⁹ Див.: XXVI з'їзд Комуністичної партії України, с. 8, 28.

¹⁰ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. — К., 1982, с. 146 (Підрахунки автора).

36,8 тис., бурякозбиральних комбайнів, відповідно, — в 1,7 раза (3,6 тис.), силосозбиральних комбайнів — у 3,1 раза (6,9 тис.)¹¹.

Істотно збільшилися поставки селу інших знарядь праці — тракторних плугів, сівалок, культиваторів, косарок, граблів тощо. Значно розширилася номенклатура поставок. Так, у четвертому році одинадцяті п'ятирічки аграрне виробництво республіки одержує близько 2 тис. найменувань знарядь праці, або в 10,5 раза більше, ніж у 1940 р.¹² Збільшення поставок сільському господарству УРСР різноманітної техніки в умовах зрілого соціалістичного суспільства стало конкретною відповіддю на рішення Комуністичної партії і Радянської держави про зміцнення його матеріально-технічної бази.

Темпи збільшення кількості техніки в колгоспах і радгоспах дещо відрізнялися. Так, протягом вказаного часу парк тракторів у колгоспах (без риболовецьких) збільшився в 1,5, а в радгоспах — у 1,8 раза¹³.

Те ж саме можна сказати й про зернозбиральні комбайни. Протягом 1965—1982 рр. їх кількість у республіці зросла в 1,5 раза і досягла 92,9 тис.¹⁴ Темпи зростання чисельності комбайнових агрегатів у колгоспах і радгоспах також були неоднаковими. В колгоспах (без риболовецьких) у вказаний період кількість комбайнів збільшилася у 1,5 раза, тобто темпи їх зростання збігалися з середньореспубліканськими. Що ж стосується радгоспів, то в них цей процес відбувався швидше — число комбайнів зросло в радгоспах у 2,3 раза¹⁵.

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС значні зрушення відбулися також у постачанні селу вантажних автомашин. Протягом 1965—1982 рр. їх кількість у республіці збільшилася в 1,6 раза і становила 320,5 тис. Одночасно зростала середня кількість різного роду машин і механізмів в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство. Не вдаючись у подробиці, спинимось тільки на аналізі кількості тракторів, що припадає в середньому на один колгосп республіки.

Так, протягом 1965—1982 рр. вона збільшилася (у фізичних одиницях) з 18 до 38 штук, тобто більш як удвічі¹⁶. Така ж тенденція характерна і для радгоспів.

Окремі ж великі колгоспи та радгоспи, а також ті з них, що за розмірами перевищували середньореспубліканські, мали в своєму користуванні значно більшу кількість техніки. Наприклад, в ордена Леніна колгоспі ім. Татарбунарського повстання Татарбунарського району Одеської області в четвертому році одинадцяті п'ятирічки налічувалося 265 тракторів (у фізичних одиницях), 57 дошувальних машин, 54 зернові та кукурудзозбиральні комбайни, 4 кормозбиральні агрегати КСК-100 та інші машини¹⁷. Досить значну кількість різноманітної сільськогосподарської техніки мають і багато інших господарств УРСР, зокрема, в Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Львівській областях.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства республіки супроводжується неухильним збільшенням його енергетичних потужностей. У 1965—1982 рр. останні зросли в республіці більш як удвічі і становили 112,8 млн. кінських сил. Особливо змінилася кіль-

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році: Стат. щорічник. — К., 1966, с. 338; Народное хозяйство Украинской ССР, с. 146 (Підрахунки автора).

¹² Курсом коммунистического созидания. — К., 1983, с. 127; Поточний архів Мінсільгоспу УРСР, 1984. (Підрахунки автора).

¹³ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 146 (Підрахунки автора).

¹⁴ Там же. (Підрахунки автора).

¹⁵ Там же. (Підрахунки автора).

¹⁶ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 179 (Підрахунки автора).

¹⁷ Поточний архів правління колгоспу ім. Татарбунарського повстання Одеської області. Наявність техніки в колгоспі, 1984.

кість електричних двигунів — у 6,8 раза і досягла 2953 тис. За цей же час потужності їх зросли в 5,7 раза — до 15,4 млн. кВт¹⁸.

Зростання кількості знарядь праці й різноманітного обладнання сприяло поліпшенню забезпечення енергетичними потужностями на 100 га посівних площ. Так, протягом досліджуваного періоду воно зросло в 2,9 раза і досягло 362 кінських сил¹⁹.

Посилилася також енергоозброєність праці в розрахунку на одного трудівника. Вона зросла в 3,7 раза і становила в 1982 р. 21 кінську силу²⁰. Це означає, що кожен сільськогосподарський працівник мав у своєму розпорядженні в 4 рази більше енергосилових засобів, ніж наприкінці семирічки, і витрачав значно менше фізичних зусиль на виробництво основних видів сільськогосподарської продукції, зокрема, землеробства та тваринництва — провідних галузей сільського господарства.

Важливим результатом цього процесу була дедалі зростаюча інтелектуалізація праці трудівників колгоспного та радгоспного виробництва. Остання зумовлювалася й постійним удосконаленням знарядь праці, й необхідністю мати знання в галузі економіки, агротехніки, зоотехніки, організації виробництва тощо. За підрахунками соціологів, інтелектуалізація сільськогосподарської праці з усіх її основних складових компонентів загалом посилася в республіці в період зрілого соціалізму умовно більш як у 4 рази.

Постійне зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства республіки сприяло зростанню основних фондів колгоспів, радгоспів тощо. Так, у 1982 р. вони зросли у порівняльних цінах 1973 р. до 45 млрд. крб.

Одночасно фондоозброєність праці в розрахунку на одного працівника збільшилася до 8,2 тис. крб., а фондозабезпеченість у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь — до 112,7 тис. крб. вартості основних фондів²¹.

Визначальним фактором прискорення технічного прогресу в сільському господарстві є значне поліпшення якості машин і механізмів, що надходять на озброєння аграрного виробництва. Основними напрямками цього процесу в досліджуваній період були: зростання одиничних потужностей моторів тракторів, комбайнів, автомашин тощо, зменшення металомісткості механізмів поряд із зростанням енергопотужностей, поліпшення їх експлуатаційних можливостей, посилення тяглових зусиль, краще забезпечення тракторів причіпними знаряддями, ширше застосування навісних причіпних знарядь, налагодження випуску різноманітних типів комбайнів, сівалок, плугів тощо. Так, на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе у 1984 р. розпочався серійний випуск потужних гусеничних тракторів Т-150²². Для цього було здійснено реконструкцію підприємства. За час, що пройшов від виготовлення перших дослідних зразків до початку масового виробництва, конструктори значно вдосконалили машину. Вона стала надійнішою, підвищилася ефективність її експлуатації. Т-150 вдвічі потужніший за Т-74, більш маневрений, має високу прохідність по вологих ґрунтах, п'яти-шестикорпусним плугом може здійснювати глибоку оранку. Важелі в ньому замінені зручним рульовим управлінням. Завдяки автозчепленню тракторист може, не виходячи з кабіни, приєднати до трактора плуг, культиватор чи сівалку. Паралельно завод випускав трактор на колісному ході Т-150 К. Обидві машини відрізнялися від попередніх модифікацій істотним зниженням вібрації в

¹⁸ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 77, 78 (Підрахунки автора).

¹⁹ Там же, с. 78 (Підрахунки автора).

²⁰ Там же (Підрахунки автора).

²¹ Див.: Народное хозяйство Украинской ССР, с. 144.

²² Див.: Правда, 1984, 26 апр.

кабіні, що вже опалювалася, зручнішим розміщенням усіх інформаційних датчиків (на панелі перед механізатором), наявністю підсвітки для роботи в нічних умовах, більшою герметичністю кабіни. Потужнішим стало і зовнішнє світло на передніх і задніх фарах; крім далекого, з'явилося і ближнє світло. Вдало підібрана гама фарб надала моделям естетичного вигляду.

Прискорення технічного прогресу в сільському господарстві супроводжувалося також ширшим і значно різноманітнішим, а, отже, й ефективнішим використанням техніки, насамперед основної, або, як її ще називають, еталонної — тракторів, комбайнів, вантажних автомашин тощо. Наприклад, К-700 — трактор Путіловського заводу — у початковий період випуску (в роки дев'ятої п'ятирічки) виконував 12 операцій. За допомогою причіпних знарядь та інших різноманітних пристосувань його було модифіковано. К-701 почав виконувати вже більше 30, а в четвертому році одинадцятої п'ятирічки — майже 40 виробничих операцій²³. Позитивні зміни відбулися і в застосуванні машин для переробки трав, фуражного зерна, виготовлення трав'яного борошна, білкових компонентів, для приготування комбінованих кормів, а також у здійсненні механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах і комплексах.

Важливою складовою частиною процесу постійного зміцнення й удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства республіки стала механізація, а згодом і комплексна механізація трудомістких процесів, насамперед основних польових робіт — оранки, сівби зернових і цукрових буряків, збирання зернових та силосних культур, хімічного прополювання цукрових буряків, льону, кукурудзи, моркви тощо. Ці завдання було розв'язано вже в дев'ятій — на початку десятої п'ятирічок. В першій половині десятої п'ятирічки була близькою до завершення механізація садіння картоплі, міжрядний обробіток посівів цукрових буряків, кукурудзи, очищення зерна, збирання кукурудзи на зерно, навантаження хліба на токах, добрив (гною, торфу, гное-і торфокомпостів), органомінеральних сумішей і т. д.²⁴

Починаючи з восьмої п'ятирічки, в республіці дедалі ширше здійснюється комплексна механізація на фермах і тваринницьких комплексах. Так, до третього року одинадцятої п'ятирічки 51% робіт на фермах і комплексах великої рогатої худоби було механізовано. Індустріальні методи застосовувалися й при вирощуванні та відгодівлі свиней (60%), птиці (78%), виробництві яєць тощо²⁵. Причому в радгоспах комплексна механізація здійснювалася дещо швидшими темпами порівняно з колективними господарствами. Так, протягом досліджуваного періоду на фермах і комплексах великої рогатої худоби в радгоспах було механізовано до 53% видів робіт, свинофермах — близько 65, на птахофермах — майже 85%. В колгоспах ці показники становили, відповідно, 49, 56 і 64%²⁶.

Все це винятково важливі моменти, які дають можливість простежити тенденції в розвитку і вдосконаленні базису радянського суспільства, виявити характерні закономірності соціалістичного способу виробництва. Тут доречно сказати, що в Інституті історії АН УРСР, зокрема, у відділі історії техніки відділення історії природознавства і техніки здійснюється підготовка фундаментальних праць з історії механізації й електрифікації сільського господарства УРСР (2 томи охоплюють період від Великого Жовтня до наших днів), будівельної науки і техніки (також у двох томах), вітчизняної механіки, ливарного виробництва тощо.

²³ Поточний архів Мінсільгоспу УРСР, 1984.

²⁴ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 79.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

В наступній п'ятирічці в Інституті історії АН УРСР передбачається створити дослідження, присвячене селянству Української РСР (в двох томах і трьох книгах). Серед значного кола проблем в останньому буде чітко виділено три методологічні аспекти: базисні основи аграрного виробництва, соціальний портрет селянства, піднесення його політичної активності та розквіт духовного життя. В арсеналі дослідників, насамперед тих, що займаються питаннями історії техніки і природознавства, є вже досить значна кількість підготовлених праць, які послужать фундаментом у розробці визначеної проблематики.

Важливою закономірністю прискорення технічного прогресу в аграрному виробництві є його постійна індустріалізація, вдосконалення технологічних процесів, пов'язаних з активним використанням різноманітної техніки, зокрема в основних галузях сільського господарства — землеробстві та тваринництві, а нині й у кормовиробництві. Технології, що застосовуються у сільськогосподарському виробництві і базуються на активному використанні техніки, відомі під назвою індустріальних. Як у країні в цілому, так і в республіці після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, а особливо, починаючи з дев'ятої, а також протягом десятої—одинадцятої п'ятирічок останнім приділялася велика увага. На значенні індустріальних технологій для піднесення сільського господарства наголосив травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС. У прийнятій на ньому Продовольчій програмі СРСР, зокрема, вказується, що в одинадятій п'ятирічці у машинобудуванні для тваринництва і кормовиробництва необхідно перейти в основному на випуск машин і устаткування, які становлять єдині технологічні комплекси для заготівлі, приготування та роздавання кормів, і механізації виробничих процесів; створити і ввести в дію потужності по виробництву машин і механізмів, необхідних для завершення комплексної механізації в кормовиробництві, механізації робіт у тваринництві і птахівництві ²⁷.

Розвиваючи методологічні концепції XXV—XXVI з'їздів КПРС та пленумів її ЦК, червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС акцентував увагу на вирішальному значенні в нинішній період єдиної науково-технічної політики, створенні машин, механізмів і технологій як сьогодишнього, так і завтрашнього дня ²⁸. Для порівняння досить навести такі приклади. Наприкінці семирічки — на початку восьмої п'ятирічки в Українській РСР за індустріальною технологією вирощувалися лише льон-довгунець, цукрові буряки і морква, а в 1984 р. — вже 12 культур, в тому числі технічні, зернові, овочеві, картопля.

Застосування індустріальних технологій неодмінно супроводжується значним підвищенням культури землеробства. Сполучними елементами цього процесу є високий агрофон, суворе дотримання технологічних правил, істотне скорочення затрат ручної праці, широке застосування механізації. Практично увесь цикл вирощування сільськогосподарських культур за індустріальною технологією супроводжується активним використанням машин і механізмів. Одночасно вносяться підвищені дози органічних, мінеральних добрив, застосовуються високоефективні засоби хімічного захисту рослин від бур'янів, шкідників, а також різного роду хвороб. Все це разом узятє забезпечує високі економічні результати. Наприклад, у 1983-му, мало сприятливому за погодними умовами сільськогосподарському році соняшник вирощувався в республіці на площі 1490 тис. га. Середня врожайність насіння цієї цінної олійної культури становила 13,8 ц з га. Індустріальна технологія застосовувалася на 419 тис. га, на кожному з яких було зібрано по 16,1 ц. За звичайною технологією соняшник вирощувався на

²⁷ Див.: Продовольча програма СРСР..., с. 45.

²⁸ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 10.

1071 тис. га, де врожайність становила 12,9 ц. Отже, за рахунок індустриальної технології додатково одержано по 3,2 ц соняшнику²⁹.

Завдяки впровадженню індустриальних технологій у 1983 р. було досягнуто вагомого збільшення виробництва й інших сільськогосподарських культур, зокрема, сої — на 4,1 ц, рицини — 2,8 ц, льону-довгунця — 1,5 ц, цукрових буряків — 22 ц, картоплі — на 46 ц з одного гектара³⁰ тощо. З четвертого року одинадцятої п'ятирічки індустриальна технологія застосовується при вирощуванні пшениці, рапсу, проса, гречки, а також помідорів, цибулі, капусти, огірків. У доповіді на зборах партійно-господарського активу республіки 25 травня 1984 р. член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський відзначив, що широке впровадження індустриальної технології, застосування прогресивних методів збирання і зберігання зерна кукурудзи дають можливість довести його виробництво в республіці до 9—10 млн. т, тобто збільшити проти рівня десятиї п'ятирічки майже вдвоє. Про реальність цього завдання свідчить досвід кукурудзівників Дніпропетровської області, які в минулому році виростили високий врожай кукурудзи, а нинішнього року розгорнули боротьбу за збільшення врожаю цієї культури. Їх ініціативу підтримали механізатори Кіровоградської, Одеської та інших областей республіки³¹.

Як вказує у своїй статті, вміщеній в журналі «Комуніст України» (1984, № 9), член Політбюро, секретар ЦК Компартії України тов. І. О. Мозговий, відмінно зарекомендували себе інтенсивна технологія стійких до вплигання сортів озимої пшениці і спеціальний спосіб її посіву, який дає можливість вносити підвищені дози мінеральних добрив, гербіциди і фунгіциди. Досвід ряду господарств Івано-Франківської області показує, що добавка до врожаю при цьому становить від 4-х до 7,5 ц на одному гектарі. Тому перед трудівниками села ставиться завдання розширити використання названої технології на площах до 1,5—2 млн. га, особливо в зонах достатньої вологості та в степовій (на парах).

Дедалі ширшого застосування набуває індустриальний спосіб виробництва цукрової сировини. В четвертому році одинадцятої п'ятирічки на 70% бурякових плантацій використовувалася промислова технологія. Однак індустриальні методи дають бажані наслідки тільки при дотриманні високого агрофону та застосуванні повного комплексу агротехнічних заходів. Про це свідчать врожаї цукрових буряків на Чернігівщині, де в третьому році одинадцятої п'ятирічки з кожного «індустриального» гектара вирощено лише по 236 ц коренів, що навіть менше, ніж на звичайних посівах³².

В. В. Щербинський наголосив, що дальша механізація аграрного виробництва, поліпшення використання наявного технічного потенціалу є одним з головних шляхів підвищення його ефективності. В четвертому році одинадцятої п'ятирічки енергетичні потужності у колгоспах і радгоспах УРСР вже досягли 110 млн. кінських сил, або по 350, образно кажучи, «коней» на 100 га посівних площ. Проте віддача цієї надзвичайно потужної технічної бази далеко не однакова. Якщо в Полтавській області на кожну кінську силу енергопотужностей виробляється продукції на 227 крб., то в сусідній Сумській — тільки на 174 крб., або на 22% менше³³. Обставини вимагають, безперечно, більш конкретного підходу до застосування індустриальних методів вирощування сільськогосподарських культур.

²⁹ Поточний архів Мінсільгоспу УРСР, 1984.

³⁰ Там же.

³¹ Рад. Україна, 1984, 26 трав.

³² Там же.

³³ Там же.

Промислова технологія набула значного поширення і в тваринницькій галузі сільського господарства. Так, у четвертому році одинадцятої п'ятирічки на основі індустріальних методів вироблялися такі види тваринницької продукції, як молоко, яловичина, свинина, м'ясо птиці, яйця. Зразок високоінтенсивного застосування промислової технології подає радгосп-комбінат ім. 50-річчя СРСР «Калитянський» Броварського району на Київщині, де в дев'ятій — першій половині одинадцятої п'ятирічки вироблялося щороку близько 13 тис. т свинини. Всі виробничі процеси в «Калитянському» механізовано й автоматизовано, поставлено на чітку науково обгрунтовану технологічну основу. На виробництво центнера продукції витрачається 45 ц кормових одиниць і 3,8 людино-години, тобто значно менше, ніж в інших господарствах області й республіки. Чудові приклади у праці демонструє ініціатор обласного соціалістичного змагання тваринників, лауреат Державної премії Української РСР, оператор цього радгоспу-комбінату А. Д. Верпека. Він ретельно стежить за виробничою гігієною і дотриманням технологічних параметрів мікроклімату. Це сприяє одержанню високих результатів. Щороку А. Д. Верпека відгодовує близько 5 тис. голів свиней і здає державі майже 600 т продукції. Своїм досвідом новатор щедро ділиться в постійно діючій школі професійної майстерності. Тільки протягом останнього часу він підготував 20 молодих операторів³⁴.

ЦК КПРС і ЦК Компартії України схвалили й рекомендували до поширення потоково-цехову систему виробництва молока, вперше запроваджену тваринниками Львівщини³⁵. За рахунок упорядкування поголів'я на фермах, ліквідації яловості продуктивних корів, концентрації молочного стада (замість дрібних молочно-товарних ферм організовано великі механізовані комплекси) протягом 1974—1980 рр. середній надій молока на кожну фуражну корову збільшився на 390 кг. А вихід телят на 100 корів відповідно зріс з 86 до 92 голів. В четвертому році одинадцятої п'ятирічки потоково-цехова система діяла вже більш як на 320 фермах області (80%), поголів'я на кожній з яких становить понад 200 корів. Тільки протягом перших трьох років одинадцятої п'ятирічки колгоспи і радгоспи Львівщини продали державі продукції підвищеної якості більш як на 200 млн. крб.³⁶

На згадуваний вище нараді товариш В. В. Щербицький наголошував, що підвищення якості продукції є важливим фактором підвищення ефективності господарювання взагалі. Колгоспи і радгоспи УРСР в 1983 р. за продаж продукції підвищеної якості додатково одержали близько 2 млрд. крб. надбавок до ціни. У той же час, підкреслив він, багато господарств, здаючи нестандартну продукцію, недоодержують значні кошти. Комплексні заходи по підвищенню якості, боротьбі з втратами продукції на всіх стадіях сільськогосподарського виробництва, транспортування і зберігання передбачені Продовольчою програмою і їх треба здійснювати в повному обсязі й у встановлені строки³⁷.

Належна віддача та використання наявного виробничого потенціалу значною мірою залежать від чіткої організації праці й суворого дотримання технологічної дисципліни. Великі можливості щодо цього відкриває організація праці за принципом колективного підряду. У березні 1983 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило досвід роботи колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських підприємств, що успішно застосовують колективний підряд, і зобов'язало ЦК компартій союзних республік, обкоми й райкоми партії, ради міністрів республік, облви-

³⁴ Поточний архів Будинку політосвіти Київських обкому і міськкому Компартії України, 1983.

³⁵ Докладніше про це див.: Добрик В. Ф. На новій висоті.— Львів, 1980.

³⁶ Поточний архів облсільгоспуправління Львівського облвиконкому, 1984.

³⁷ Див.: Рад. Україна, 1984, 26 трав.

конками та райвирконками посилити організаторську роботу по широкому впровадженню його в практику. У відповідь на це Центральний Комітет Компартії України намітив конкретні заходи³⁸.

Нову, прогресивну форму організації праці й виробництва ефективно використовують у багатьох господарствах республіки, зокрема, в колгоспах «Україна» Томаківського району Дніпропетровської області, ім. 40-річчя Жовтня Кременецького району Волинської області «Маяк» Полонського району Хмельницької області, у радгоспі «Шпильківський» Київської області тощо. Для дальшого поширення колективного підряду в усіх областях створено базові господарства. Там проводяться спеціальні семінари й науково-практичні конференції з метою оволодіння новою формою організації праці.

Кількість господарств, що працюють за колективним підрядом, постійно зростає. В 1982 р., зокрема, їх налічувалося 3,3 тис., а на початок 1984 р.— 13 тис. Однак у цій справі ще чимало недоліків. Так, прогресивною формою організації праці охоплено механізаторів, які вирощують сільськогосподарські культури тільки близько на п'ятій частині посівних площ республіки. Особливо незначна кількість їх у Сумській, Івано-Франківській та деяких інших областях³⁹.

Значний позитивний досвід у цій справі нагромадили в Чигиринському районі на Черкащині. Там почали з того, що вивчили здобутки трудівників Баштанського району Миколаївської області, які впровадили в себе колективний підряд ще у 1976 р. Планово-економічна служба Чигиринського районного управління сільського господарства за допомогою спеціалістів-технологів колгоспів організувала працю виробничих підрозділів за новим методом. На початку четвертого року одинадцятої п'ятирічки в районі вже налічувалося 26 підрядних механізаторських бригад, за якими було закріплено 43 тис. га орної землі. Черкащани успішно застосовують підряд і на механізованих роботах у тваринництві тощо.

Перехід на колективний підряд сприяв не тільки підвищенню організації праці й усього виробництва взагалі, а й раціональнішому розподілу трудових ресурсів між господарствами району. Був час, коли вони гостро потребували кадрів механізаторів, тваринників і т. д. Тепер ця проблема остаточно розв'язана. А найголовніше — зросло виробництво сільськогосподарської продукції, істотно знизилася її собівартість, поліпшилися якісні показники. Так, незважаючи на досить складні, несприятливі погодні умови 1981—1983 рр. середньорічна врожайність зернових у Чигиринському районі становила 32,1 ц з га. Поліпшилися основні економічні результати господарювання в землеробстві району взагалі. Так, рентабельність рослинництва становила понад 73%⁴⁰. Ці успіхи, безперечно, є досить вагомими й переконливими.

Комуністична партія і Радянська держава виявляють постійне піклування про розвиток нових форм раціонального використання технічного потенціалу, трудових ресурсів. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР від 24 травня 1982 р. керівникам колгоспів та радгоспів, бригадам і ланкам, що працюють на основі колективного підряду, надано право визначати стабільні розцінки і обсяги доплат за одержану готову продукцію. Завдяки цьому навіть у неврожайні роки механізаторам, які перейшли на колективний підряд, забезпечується оплата праці в розмірах, не менших від заробітної плати за тарифними розцінками⁴¹.

³⁸ Див.: Мозговий І. О. Колгоспному підряду на селі — широку дорогу.— Механізація сільського господарства, 1984, № 1, с. 2.

³⁹ Див.: Там же, с. 3.

⁴⁰ Поточний архів облсільгоспуправління Черкаського облвиконкому, 1984.

⁴¹ Див.: Сільські вісті, 1983, 3 груд.

Широке застосування нових форм стимулювання праці в сільсько-господарському виробництві пов'язане з більш дієвим використанням технічного оснащення колгоспів і радгоспів, досягнень технічного прогресу в сільському господарстві взагалі. Останні синтезовані в Продовольчій програмі СРСР — важливому теоретичному і прикладному документі сучасності. В ньому розроблена стратегія Комуністичної партії і Радянської держави по комплексному розв'язанню питань дальшого розвитку сільського господарства, в тому числі й прискоренню технічного прогресу. На основі Програми кожне господарство накреслило для себе конкретні плани. Питанням посилення технічної оснащеності в них відведено особливо вагоме місце. У багатьох господарствах республіки, зокрема, Дніпропетровської, Полтавської, Одеської та інших областей розроблено цільові програми з конкретних напрямів господарювання. Такий підхід дає можливість більш глибоко і кваліфіковано розв'язувати питання, що потребують особливої уваги.

У повідомленні ЦСУ УРСР про підсумки виконання Державного плану економічного й соціального розвитку Української РСР у першому півріччі 1984 р. вказується, що в сільському господарстві впроваджувалися індустріальні технології, раціональні способи обробітку ґрунту, зросло застосування високопродуктивних енергонасичених тракторів, машин та устаткування, ефективних видів добрив і хімічних засобів захисту рослин. Збільшилися площі посівів нових сортів і гібридів зернових культур⁴².

Таким чином, прискорення технічного прогресу в сільському господарстві УРСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства характеризується значним динамізмом, істотними кількісними і якісними змінами. Вони справляють закономірний вплив на організацію сільськогосподарського виробництва, сприяючи зміцненню колективних основ господарювання, зростанню економічних показників розвитку колгоспів і радгоспів, підвищенню заробітної плати трудівників, а значить — і дальшому піднесенню їх матеріального добробуту.

П. П. Панченко

УСКОРЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УССР В НАЧАЛЕ ЭТАПА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье раскрываются особенности развития и дальнейшего совершенствования процесса технической оснащённости сельскохозяйственного производства Советской Украины в условиях зрелого социалистического общества, показывается взаимосвязь между подъёмом технического прогресса в сельском хозяйстве и его социальными последствиями.

⁴² Див.: Рад. Україна. 1984, 25 лип.

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

ВИСВІТЛЕННЯ ПРЕСОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР РОЛІ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ У ЗМІЦНЕННІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ

В. В. ВАЛЬКО (Київ)

Комуністична партія Радянського Союзу завжди надавала першорядного значення вихованню мас у душі свідомої дисципліни. Відзначаючи вирішальну роль економіки в побудові соціалістичного суспільства, В. І. Ленін виділив два головних фактори її зростання: план і дисципліну. Плани він вважав акумульованою волею трудящих, а дисципліну — стрижнем всього господарського будівництва. «Підвищення дисципліни трудящих, уміння працювати, спорості, інтенсивності праці, кращої її організації»¹ — це неодмінна умова піднесення продуктивності праці. У досягненні цієї мети надзвичайно важлива роль належить найсуворішому всенародному обліку і контролю за мірою праці і мірою споживання відповідно до основного принципу соціалізму: від кожного — за здібностями, кожному — за працею. Ленін особливо підкреслював значення обліку і контролю для боротьби проти пережитків капіталізму в свідомості людей, в їх ставленні до праці і суспільної власності.

Послідовне здійснення планів соціально-економічного розвитку, сувору дисципліну їх виконання вивели нашу країну на рубежі зрілого соціалізму. Однак ленінська постановка питання не втратила своєї актуальності й сьогодні. Навпаки, необхідність дальшого зміцнення дисципліни диктується насамперед гігантськими масштабами і високим рівнем розвитку сучасної економіки. В рамках єдиного народногосподарського комплексу з його складною, густою і розгалуженою системою зв'язків районів, галузей, підприємств навіть поодинокі порушення дисципліни не можна розглядати як ізольований факт — воно дедалі більше позначається на роботі багатьох взаємозалежних ланок. Ось чому партія на листопадовому (1982 р.) і червневому (1983 р.) Пленумах ЦК КПРС висунула вимогу рішуче боротися проти будь-яких порушень партійної, державної і трудової дисципліни в усіх ланках народного господарства, проявів безгосподарності, марнотратства, добитися, щоб скрізь здійснювався суворий контроль за мірою праці і споживання, посилити масово-політичну роботу в цьому напрямі.

У зміцненні дисципліни праці особлива роль належить трудовим колективам. Закон СРСР про трудові колективи², а також постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці»³ та постанова Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про додаткові заходи по зміцненню трудової дисципліни»⁴ надали їм нові, значно ширші права і можливості для того, щоб активно впливати на кожного трудівника.

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 177.

² Рад. Україна, 1983, 19 червня.

³ Рад. Україна, 1983, 7 серпня.

⁴ Там же.

Заклик Центрального Комітету нашої партії — добитися найбільшої віддачі на кожному робочому місці — дістав гаряче схвалення радянських людей, усіх трудових колективів. В республіці, як і по всій країні, широко підтримано патріотичну ініціативу москвичів, які змагаються під девізом: «Честь і слава — за працею!» Передові трудівники України відгукнулися на заклики москвичів листами, які було опубліковано на початку 1983 р. в газетах «Правда України», «Сільські вісті», «Робітнича газета».

Після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС у пресі республіки відбулася принципова широкопланова розмова про зміцнення трудової дисципліни, скорочення плінності кадрів, поліпшення використання робочого часу, вдосконалення організації праці, всебічно висвітлювався передовий досвід у цій справі.

У газетних публікаціях наголошувалося, що дисципліна праці — це не лише формальне виконання розпорядку дня, а, насамперед, підвищення організованості виробництва і праці, запобігання простоям, інтенсивне, продуктивне використання техніки, основних фондів, удосконалення технологічних процесів, посилення режиму економії і бережливості. На зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами партії 15 серпня 1983 року, матеріали якої були опубліковані в газетах, зазначалося: «Природі соціалістичного суспільства властива дисципліна свідомо, результатом якої є хороша, сумлінна робота. А подекуди витлумачили заклики зміцнювати дисципліну лише як невсипуший адміністративний контроль за присутністю кожного на своєму робочому місці «від» і «до». Звичайно, треба дивитися і за цим, карати прогульників. Але треба думати і про інше. А що людина робитиме на своєму робочому місці «від» і «до», як вона завантажена, як вона справляється із своїм завданням, чи створено їй необхідні умови для продуктивної праці — про такі питання, а це — вирішальні питання, подбали далеко не скрізь»⁵.

Недоліки в плануванні, матеріально-технічному постачанні, організації виробництва позначаються на дисципліні і, отже, на темпах зростання продуктивності праці. Невиправданим є проведення всіляких зборів, зльотів, семінарів, спортивних змагань, занять художньою самодіяльністю, туристських поїздок у робочий час. Новим законодавством передбачається посилення контролю за цією справою.

Рівень дисципліни, ефективність роботи багато в чому визначаються і ступенем задоволення культурно-побутових потреб трудящих. Ідеться про забезпечення працюючих житлом, дитячими дошкільними закладами, про організацію на підприємстві медичного обслуговування, громадського харчування, приймальних пунктів, столів замовлень, про розвиток підсобних господарств тощо. Боротьбу за дисципліну необхідно наповнити великим змістом, безпосередньо пов'язати її з виконанням виробничих завдань. «Соціалістична дисципліна праці, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці», — це не тільки суворе додержання правил внутрішнього трудового розпорядку, а й свідоме творче ставлення до своєї роботи, забезпечення її високої якості, продуктивне використання робочого часу»⁶.

Саме під таким кутом зору висвітлювалася газетами роль трудових колективів у зміцненні соціалістичної дисципліни праці. Глибоким розумінням органічного взаємозв'язку між послідовним і повним здійсненням принципів соціалізму, з одного боку, і результативністю нашого виробництва, поліпшення життя народу, з другого, пройняті виступи трудящих у пресі. «Забезпечимо високу дисципліну, чітку організацію праці, всемірну економію ресурсів на кожному робочому місці» — так назвав свій лист, опублікований у «Правді України», бригадир верстатників

⁵ Рад. Україна, 1983, 16 серп.

⁶ Там же, 7 серпня.

Київського заводу «Більшовик» В. Василевський⁷. На його виступ надійшло чимало відгуків, у яких порушувались важливі, зловоденні проблеми. Під заголовком «Дисциплінованість — окраса твоя» газета «Сільські вісті» надрукувала великий лист бригадира тракторної бригади колгоспу імені Калініна Золотоніського району Черкаської області І. Верещака⁸.

Працювати сумлінно — громадський і конституційний обов'язок кожного. Передові робітники Дніпропетровська звернулись до всіх трудящих республіки із закликом: поставимо рішучий і надійний заслін порушенням дисципліни. Аналізуючи стан справ у своїх колективах, вони визначали методи боротьби за творчу, високопродуктивну працю. Їх лист «Дисципліна — наш головний обов'язок» було опубліковано в «Робітничій газеті» 9 січня 1983 року. Пропозиції дніпропетровчан активно підтримали і розвинули читачі газети. Темі їх виступів: «Кожна хвилина на обліку», «Міра всьому — робітнича совість», «І заохочувати, і питати», «Без єдиного порушення», «Нічого потурати!», «Вчись у наставника», «Суворіше спитай з себе», «...І висока якість продукції» тощо.

Під час обговорення проекту Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями до редакції «Робітничої газети» надійшло понад сто листів з пропозиціями, доповненнями й зауваженнями до цього важливого документу. Більшість з них було опубліковано.

Позитивні результати досягаються насамперед там, де наполегливо формуються висока вимогливість до себе, особиста відповідальність за доручену справу, почуття господаря виробництва, де дбають про найбільшу віддачу на кожному робочому місці. Ці думки прозвучали у статті бригадира фрезерувальників Київського верстатобудівного об'єднання П. Матвійчука «Наша колективна трудова честь»⁹, опублікованій в «Радянській Україні». Автор закликав розгорнути змагання під девізом «Кожній бригаді — найвищу продуктивність праці та якість продукції, кожному члену бригади — зразкове робоче місце!» В обговоренні цієї важливої теми на сторінках газети взяли участь бригадири, трудівники міста і села, які перейшли до колективних форм організації праці, а також працівники партійних комітетів, профспілок, господарські керівники. Вони розповідали про нагромаджений досвід у виховній роботі, організації змагання, висловлювали міркування щодо досягнення найвищої продуктивності праці і високої якості продукції. Ініціативу П. Матвійчука, а також лист дніпропетровської доярки А. Ф. Федусенко «Наша Програма — нам її виконувати»¹⁰⁻¹¹ підтримало багато трудових колективів.

Газети приділяли велику увагу висвітленню ходу змагання під девізом «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!» При цьому робітники ділилися своїми думками щодо шляхів поліпшення трудової дисципліни. Так, розрахунки, наведені сталеваром Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського, почесним металургом, делегатом XXVI з'їзду Компартії України П. Колодієм у статті «Порушив — відповідай»¹² переконливо свідчать про необхідність посилення особистої відповідальності кожного на своєму робочому місці.

Як відомо, плинність кадрів негативно позначається на колективній продуктивності праці, виробничому ритмі підприємства. Зміна місця роботи часто пов'язана з переривом у трудовій діяльності в середньому до кількох тижнів. Отже, за рік фактично не працюють 650—700 тис.

⁷ Правда України, 1983, 15 янв.

⁸ Сільські вісті, 1983, 25 січня.

⁹ Рад. Україна, 1983, 19 липня.

¹⁰⁻¹¹ Правда України, 1982, 30 мая.

¹² Робітнича газета, 1983, 30 січня.

чол. Крім того, збираючись залишити підприємство, людина здебільшого знижує свою трудову активність, а на новому місці продуктивність її праці протягом двох-трьох місяців також невисока. Тому важливе значення має створення в колективі здорового морально-психологічного клімату як запоруки розвитку виробництва.

«Навіть найпередовіша техніка не допоможе,— писав у «Правде України» 10 жовтня 1982 р. голова комітету профспілки шахти «Комуніст» Донецької області В. І. Шетик,— якщо в колективі відсутня міцна свідома дисципліна — трудова, виробнича і моральна. Ясна річ, таку дисципліну не запровадиш навіть найсуворішим наказом адміністрації. Необхідно створити в колективі відповідний психологічний клімат. Налагодити взаємовідносини між людьми, засновані на щирості, взаємній повазі й довірі. Саме довір! Коли людина не відчуває довіри до себе, вона втрачає почуття особистої відповідальності за доручену справу. Зрозуміло, довіри не виключає постійного і дійового контролю. Здорова атмосфера панує там, де розвивають самостійність працівника, прищеплюють почуття господаря підприємства».

Соціологічні дослідження свідчать, що морально-психологічний клімат колективу може підвищити продуктивність праці на 15% або знизити на 30%. Ще більшою мірою позначається він на якості продукції, плинності кадрів. Отже, мікроклімат впливає на виробничу діяльність, він несе у собі значний виховний заряд. Зрілість внутріколективних відносин дає можливість успішніше боротися з антиподами комуністичної моралі, різного роду пережитками у свідомості й поведінці людей. У цьому відношенні думка, вплив колективу можуть часто зробити більше, ніж будь-які офіційні накази, адміністративні заходи.

Цій надзвичайно актуальній проблемі газети приділяють велику увагу. Автори публікацій показують, як здійснюється ідейно-моральний вплив трудового колективу на його членів, як формується всебічно розвинена особа в умовах зрілого соціалізму, її активна життєва позиція, розумні потреби, досліджують роль суб'єктів цього процесу — партійної й громадських організацій, керівника колективу, наставників, діляться досвідом застосування різноманітних форм і методів, прийомів і засобів виховної роботи. При цьому порушуються різні аспекти людських взаємовідносин у колективі. Виступом бригадира комплексної бригади Київського заводу «Ленінська кузня» М. Н. Шевченка «В колективі, через колектив»¹³ редакція «Правди України» розпочала цікаву розмову про виховну силу колективу, яку вела протягом 1981—1982 років. У той час в газеті було надруковано, зокрема, такі статті: «Моральний клімат», «Виховна бригада», «Як закріпити робітничі кадри», «Важкий характер», «Ваш настрій», «Розкривати красу людини»; в «Радянській Україні»: «Людина залишається в колективі. Об'єднання «Дніпромашина»: зменшується плинність кадрів», «Колектив — одна сім'я», «Наша колективна трудова честь», «Честь змолоду. Думка ветерана», «Кодекс трудової слави» (15 січня, 25 черв., 19 липня, 25 верес., 17 листоп. 1983 р.); в «Сільських вістях»: «Добрий настрій колективу», «Шана по праці. Принцип стимулювання», «Хліборобська честь. Виховання почуття колективізму, високого обов'язку перед громадою», «Усе для доброї роботи. Партійна турбота про виховання і закріплення кадрів» (5 квіт. 1981 р.; 23 черв., 25 серп. 1983 р.); в «Робітничій газеті»: «Повагу треба заробити», «Мій цех — моя гордість», «Порушив — відповідай», «Позбавили премії», «Після прогулу», «Довірено керувати», «Звання — зразковий. Робітничі збори вирішили» (28 груд. 1982 р.; 19 січня, 30 січня, 13 серп., 30 серп., 27 верес., 13 жовт. 1983 р.).

Саме міжособові відносини, які відзначають автори газетних виступів, є найбільш значущими для членів колективу. Так, на запитання соціологів «Що вам подобається у вашій праці?» більшість львівських ро-

¹³ Правда України, 1981, 27 сент.

бітників вказала на товариські взаємини з колегами. Навіть коли людей не влаштовують деякі матеріальні фактори, вони рідко залишають підприємство, де склалися добрі стосунки, де в них багато справжніх, чуйних друзів. Люди працюють краще там, де створені нормальні умови для трудової діяльності, побуту, відпочинку, навчання, всебічного духовного розвитку. Добре організована праця (узгодженість, ритмічність операцій, чіткий розподіл обов'язків та інше), зразкова естетика виробництва, досконала система матеріального і морального заохочення, забезпеченість житлом, побутові послуги позитивно впливають на якісні характеристики колективу, формують позитивні трудові установки, активізують ініціативу.

В газетних публікаціях розповідається про роль кращих традицій у стабілізації колективу, про виховання відповідальності і вимогливості до себе у молодих робітників, розвиток наставництва.

Там, де погано налагоджено виробничий процес, де мають місце так звані «вигідні» й «невигідні» роботи, простої, штурмівщина, використовується позаурочна праця, як правило, спостерігається велика плинність кадрів, слабка трудова дисципліна. Це, зокрема, наголошувалося у статті «Вимагати — значить виховувати»¹⁴. Радянськими психологами встановлено, що відмінний настрій, добре самопочуття підвищують у середньому продуктивність праці на 18%. Таким чином, гарний настрій — це по суті додаткова продукція. «Правда України» розповіла про те, що в Дніпропетровському виробничому об'єднанні «Дніпромашина» створено нову соціально-психологічну «Службу доброго настрою». Коло її завдань дуже широке і разом з тим цілком конкретне: вивчення громадської думки, регулювання службових взаємовідносин і морально-психологічного мікроклімату, усунення конфліктних ситуацій і негативних факторів робочого настрою. В полі зору служби — житлово-побутові, санітарно-гігієнічні умови праці. В об'єднанні діє ще одна соціально-психологічна служба — довір'я. Вона покликана вивчати й регулювати сімейно-шлюбні відносини, оптимізувати різні конфліктні ситуації¹⁵.

У ряді газетних публікацій проводиться думка, що у створенні певного мікроклімату важливе значення мають такі фактори, як вихованість членів колективу, їх духовний світ. У колективах з низьким рівнем духовних запитів його членів найчастіше виникають конфліктні ситуації.

Партія веде наполегливу боротьбу з різними антиподами комуністичної моралі, порушеннями ленінського принципу єдності слова і діла. Вся її соціально-економічна політика, ідеологічна, виховна, організаційська робота спрямовані на формування ідейно переконаної, гармонійно розвиненої, духовно багаті особи. Ці питання розглядалися на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, де, зокрема, підкреслювалося, що «всі зусилля по організації ідейно-виховної роботи в кінцевому підсумку реалізуються в трудовому колективі»¹⁶.

Кожний трудовий колектив має достатній арсенал форм і методів цілеспрямованого впливу на людей — духовних, матеріальних, організаційних. Газети розповідають про те, як застосовуються на практиці додаткові пільги за рахунок заохочувальних фондів для передовиків і новаторів виробництва, а також осіб, які тривалий час сумлінно працюють на підприємствах і в організаціях. З урахуванням того, як людина працює, трудовий колектив може регулювати черговість надання житла, відпусток, розподіл путівок до санаторіїв і будинків відпочинку тощо.

Важко переоцінити виховну, мобілізуючу роль робітничих зборів. Якщо на них систематично обговорюються питання організованості й порядку, це позитивно позначається і на роботі, і на морально-психоло-

¹⁴ Робітнича газета, 1981, 3 жовт.

¹⁵ Правда України, 1983, 13 лютого.

¹⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 74.

гічній обстановці. Щодо злісних порушників, то випробуваням методом впливу на них є товариські суди, діяльність яких у республіці глибоко аналізується в статті «Перед судом товаришів», опублікованій «Робітничою газетою»¹⁷. Про їх виховну роль розповідає й «Радянська Україна» в статті «На суд товаришів»¹⁸.

До важливих факторів зміцнення дисципліни праці належать соціалістичне змагання, бригадна організація праці, поширення передового досвіду, наставництво, школи комуністичної праці тощо. Матеріали про це досить часто з'являються на сторінках республіканських і обласних газет.

Висвітлюючи масовий рух трудових колективів за зміцнення дисципліни і порядку, організованості, діловитості, газети постійно дбають про дієвість, високу результативність своїх публікацій, вимагають конкретної відповіді на критичні виступи.

Позитивний досвід у цій справі нагромадила «Правда України». Порушене газетою питання береться на контроль, до нього редакція повертається неодноразово, наполегливо добиваючись ефективності вжитих заходів. На її сторінках запроваджена рубрика «Після робітничих зборів. Що зроблено, що треба зробити». Так, після опублікування матеріалів Республіканських зборів у газеті аналізувалася боротьба трудових колективів за продуктивне використання робочого часу, за поліпшення виробничої і трудової дисципліни, розглядалося, як реалізуються конкретні пропозиції, що вносили учасники зборів.

Так, виступаючи на республіканських робітничих зборах, робітник Смілянського машинобудівного заводу В. А. Мокрицький і фрезерувальник Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна В. К. Чигрик¹⁹ порушили важливе питання про так звані вимушені прогули — порушення трудової дисципліни з вини деяких державних установ, підприємств сфери послуг. Редакція одержала відповіді на цей виступ від керівників ряду міністерств і відомств республіки²⁰. У них повідомлялось про перехід всіх державних установ, які ведуть прийом відвідувачів, а також медичних установ та підприємств сфери послуг на новий графік роботи, за яким години прийому громадян значно подовжувались, збільшувалася кількість підприємств, відкритих у суботу й неділю. Згодом газета доручила своїм кореспондентам в Одесі, Житомирі й Кіровограді перевірити, які зручності принесла людям, трудовим колективам робота підприємств сфери послуг за новим графіком, що ще потрібно виправити й удосконалити (матеріали були надруковані 6 вересня 1983 року).

«Прогул і прогулянки» — так називалася публікація, в якій свою точку зору на це антигромадське явище висловили робітник, голова профспілкового комітету і директор Чернігівського заводу автозапчастин²¹. Їх виступ викликав широкий відгук у читачів. Через півмісяця було надруковано відповідь Чернігівського міськкому Компартії України про те, що роблять у місті для профілактики прогулів, а 16 вересня того ж року — про те, наскільки ефективними виявилися вжиті заходи.

У ряді редакцій запроваджено День відкритого листа. Показовими є назви звітів про них: «Колектив, дисципліна, праця», «Дисципліна — всьому голова» («Радянська Україна», 28 червня, 6 вересня 1983 р.), «Формула дієвості», «Дисципліна — турбота кожного» («Робітнича газета», 2, 15 березня, 1 вересня 1983 р.). Напередодні такого Дня, проведеного редакцією «Радянської України» спільно з Житомирським обкомом партії в локомотивному депо станції Коростень, на адресу партій-

¹⁷ Робітнича газета, 1983, 6 жовт.

¹⁸ Рад. Україна, 1983, 14 серп.

¹⁹ Правда України, 1983, 14 янв.

²⁰ Там же, 1983, 11, 12 янв., 3 марта.

²¹ Там же, 1982, 19 дек.

них, радянських та інших організацій Житомирщини, Коростеня, Південно-Західної залізниці, редакції надійшло 148 листів і багато записок. На більшість своїх запитань трудівники депо дістали ґрунтовну відповідь, і чимало проблем було вирішено на місці. Та були й такі, на розв'язання яких потрібен час. Ці листи взяли під контроль обком, Коростенський міськком партії та редакція газети. «Робітнича газета», провівши спільно з газетою «Труд» (15 березня 1983 р.) День відкритого листа на Полтавському гірничозбагачувальному комбінаті (м. Комсомольськ), через деякий час (1 вересня 1983 р.) докладно розповіла про те, яких заходів вжито для реалізації пропозицій і зауважень трудящих.

Останнім часом рівень критичних матеріалів з питань зміцнення соціалістичної дисципліни праці підвищився. Редакції газет не тільки піддають критиці ті чи інші недоліки, а й прагнуть підказати шляхи їх усунення, провести відповідну організаторську роботу.

До редакції обласної газети «Зоря Полтавщини» надійшов лист з колгоспу ім. Шевченка Решетилівського району, в якому, зокрема, зазначалося: «Ваші виступи зачепили всіх нас за живе, змусили в корені переглянути стиль і методи роботи, організацію справи, навести порядок. Перемінам нині радіє весь наш район». Ці слова свідчать про велику роботу журналістів обласної газети. Адже цей колгосп протягом кількох років хронічно відставав. Взявши над ним шефство, працівники редакції аналізували його господарську діяльність, роботу партійної організації, стан дисципліни і порядку, використання спеціалістів. ґрунтовні матеріали не тільки допомогли виявити причини відставання колгоспу, а й пропонували конкретні шляхи його подолання.

Редакційні колективи застосовують різноманітні форми у боротьбі за дієвість критичних матеріалів. Наприклад, з кореспонденцією «Прогул з дозволу адміністрації» у «Кримській правді» виступив токарь сімферопольського заводу «Сільгоспдеталь» І. Танана²². До опублікування матеріалу редакція ознайомила з ним керівництво заводу і партком. А коли кореспонденція потрапила на газетну полосу, її вже супроводжувала примітка про те, яких заходів вживається на підприємстві. А згодом з'явилося ще одне повідомлення — про те, що зроблено на заводі для зміцнення дисципліни праці. Вміло провела редакція херсонської обласної газети «Наддніпрянська правда» кампанію викриття й осуду проявів приватновласницької психології в окремих сільських жителів області. Початок їй поклала публікація відкритого листа групи трудівників колгоспу імені ХХІ з'їзду КПРС Цюрупинського району «Сита ганьба». Гострокритичний матеріал про випадки перетворення присадибних ділянок у джерело наживи, про ухилення деяких членів колективного господарства від суспільно корисної праці викликав широкий читацький відгук, його серйозно, по-діловому обговорювали в трудових колективах області. Тільки в Цюрупинському районі в таких зборах і сходах взяли участь понад 7 тис. чол. В результаті на сторінках газети з'явився лист 12 жителів с. Виноградова цього району, які визнали свої помилки і дали слово чесною працею заслужити повагу колективу. А в цілому по району близько 200 чол. повернулися до сумлінної праці в колгоспах і радгоспах.

Тема зміцнення дисципліни стала провідною в багатьох обласних газетах. Резонно вважаючи, що найкращим вихователем, наставником, організатором ударної роботи є трудовий колектив, редакція «Кримської правди», наприклад, вирішила вникнути в його проблеми, звернути увагу на необхідність створення сприятливої морально-психологічної атмосфери, на виховання почуття робітничої честі й гордості. Тон цієї розмови задав бригадир-корабел, Герой Соціалістичної Праці М. Бгаринцев, який поділився своїми роздумами щодо активності життєвої по-

²² Кримська правда, 1983, 27 січн.

зичії трудової людини. Його виступ викликав широкий резонанс в області. В ході цієї дискусії колектив виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе» звернувся через газету до трудівників області із закликом: «Зміцнювати дисципліну — справа робітничої честі і совісті»²³. Схвалене і підтримане обласним комітетом партії, воно дало дальший поштовх конкретному і конструктивному обговоренню шляхів виконання поставлених партією завдань. Редакція розглядала питання зміцнення не лише трудової, а й технологічної, планової, фінансової дисципліни. При цьому слід відзначити, що «Кримська правда» надає перевагу виступам рядових трудівників — робітників, колгоспників, бригадирів, майстрів. Наприклад, група робітників-ветеранів Джанкойського машинобудівного заводу звернулася через газету з відкритим листом до свого директора²⁴. В ньому серйозно проаналізовано причини відставання підприємства, розкрито невикористані резерви, піддано принциповій критиці адміністрацію і особисто директора за незмонтоване обладнання, штурмівщину, високий процент браку.

«Закарпатська правда» регулярно друкувала «Листи про дисципліну праці». Їх автори — робітники, колгоспники, бригадири.

Вдалою є спроба одеської газети «Знамя коммунизма» організувати розмову про дисципліну праці в етичному плані.

На сторінках миколаївської «Південної правди» з'явилася рубрика «Жити чесно, працювати на совість».

Зміцнення дисципліни й організованості, як відомо, не короткочасна кампанія, а повсякденна, систематична робота, до якої залучаються широкі маси трудящих. Велика роль в ній належить пресі.

Газети неухильно пропагують принципову лінію партії на рішуче зміцнення партійної, державної, трудової дисципліни, роз'яснюють, що виконання наших планів, піднесення продуктивності праці, її ефективності і якості продукції перебувають у прямій залежності від підвищення трудової і соціальної активності людей, зміцнення дисципліни та порядку, від створення в кожному колективі обстановки високої вимогливості до кожного трудівника.

В газетах постійно проводиться думка, що неухильне поліпшення дисципліни є важливою умовою успішного виконання планів економічного і соціального розвитку, дальшого утвердження основ соціалістичного способу життя, підвищення трудової і політичної активності мас, удосконалення демократії, а значить, у кінцевому підсумку, — зростання народного добробуту, зміцнення обороноздатності Вітчизни і миру на нашій планеті.

²³ Кримська правда, 1982, 31 груд.

²⁴ Кримська правда, 1983, 28 січня.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ ПО ПІДВИЩЕННЮ РОЛІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ (1966—1970 рр.)

Л. Г. ГОНЧАРЕНКО (Київ)

Виховання нової людини — одне з найважливіших завдань Комуністичної партії, яка на всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму послідовно втілювала в життя ленінські вказівки про необхідність поширення передових ідей, про внесення у свідомість трудящих соціалістичної ідеології. Економічні, соціально-політичні та культурні перетворення, здійснені в нашій країні за роки Радянської влади, стали ос-

новою для формування нового типу особи. «Радянська людина,— зазначалося на XXVI з'їзді КПРС,— це сумлінний трудівник, людина високої політичної культури, патріот і інтернаціоналіст. Вона вихована партією, героїчною історією країни, всім нашим ладом. Вона живе повнокровним життям творця нового світу»¹.

За умов зрілого соціалізму дедалі більшу роль у розвитку суспільства відіграє зростання політичної свідомості, культури, громадянської відповідальності, творчої активності та ініціативи радянських людей, які розв'язують складні завдання будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Ідеологічний вплив на трудящих Комуністична партія здійснює через систему форм і методів масово-політичної роботи, в якій важлива роль належить культурно-освітнім закладам.

В. І. Ленін вважав культурно-освітні заклади провідниками ідей партії в маси, засобом виховання політичної активності трудящих та їх залучення до будівництва нового суспільства. «В партійній роботі,— підкреслював він,— ми виробили свої навички широкого впливу на маси, але їх треба з'єднати з методами культурно-освітніми...»². Володимир Ілліч чітко визначив основні завдання культурно-освітніх закладів, наголосив, що їх діяльність повинна спрямовуватися парторганізаціями.

Розвиваючи ленінське вчення про культурну революцію і використовуючи багатющий досвід соціалістичного будівництва, Комуністична партія на кожному новому історичному етапі визначає завдання, форми і методи роботи культурно-освітніх закладів, покликаних здійснювати комуністичне виховання трудящих. Вивчення питання про роль партії у поліпшенні їх ідейно-виховної діяльності в суспільстві розвинутого соціалізму диктується вимогами практики комуністичного будівництва в нашій країні, необхідністю боротьби проти буржуазної ідеології.

Деякі аспекти цієї проблеми вже знайшли відображення в працях, присвячених узагальненню досвіду ідеологічної діяльності КПРС³. У ряді досліджень розкриваються зміст, форми і методи ідеологічної роботи парторганізацій України⁴. Певне місце серед них належить монографіям і статтям, у яких безпосередньо аналізується діяльність парторганізацій Донбасу по вдосконаленню ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих⁵. Однак діяльність парторганізацій по посиленню виховної ролі культурно-освітніх закладів висвітлена ще недостатньо. В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити досвід роботи партійних організацій Донбасу, тобто Донецької та Ворошиловградської областей, в цьому напрямі у роки восьмої п'ятирічки.

Досліджуваній період характеризувався здійсненням дієвих заходів, спрямованих на вдосконалення ідеологічної діяльності Комуністичної партії. Вони були накреслені в рішеннях XXIII з'їзду КПРС, який вказав на необхідність використання всіх засобів ідейного впливу на

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 75.

² Ленін В. І. Промова на II нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 24 січня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 441.

³ Из опыта идеологической работы КПСС. М., 1973; Комплексный подход в идеологической работе. Стиль и методы. М., 1976; Байкова В. Г. Идеологическая работа КПСС в условиях развитого социализма. М., 1977; Научные основы партийного руководства идеологической работой. М., 1983 та ін.

⁴ Творчість в ідеологічній роботі. К., 1968; Щербakov Д. Н., Ангелов Г. В. Культурно-просвітительная работа — важное средство коммунистического воспитания масс. Одесса, 1970; Василенко В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму. К., 1981; Идеологическая работа: опыт, проблемы. К., 1982 та ін.

⁵ Идеологическая работа — дело творческое. Донецк, 1969; Когда на заводе два выходных. Донецк, 1969; Бурлаков А. М. Негасимый свет. Донецк, 1969; Конкретность, ответственность, эффективность. Донецк, 1972; Собин В. П. Деятельность партийных организаций Донбасса по коммунистическому воспитанию трудящихся в годы восьмой пятилетки. К., 1976; Торба А. В. Культурное строительство в Донбассе в условиях развитого социалистического общества. К., 1973 та ін.

трудящих, зокрема багатющого арсеналу культурно-освітніх закладів. Для восьмої п'ятирічки характерне величезне політичне і трудове піднесення радянських людей, викликане підготовкою до святкування 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Це сприяло збагаченню ідеологічної роботи парторганізацій, зокрема посиленню ролі культосвітніх закладів у комуністичному вихованні трудящих.

Результатом постійного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про поліпшення виховної роботи серед населення стало неухильне розширення мережі культурно-освітніх закладів. Так, на Україні в роки восьмої п'ятирічки було відкрито більш як 200 нових клубів та палаців культури, 666 бібліотек, зокрема на Донбасі — 88 клубних установ і будинків культури⁶.

Перехід більшості робітників і службовців на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними створив сприятливі можливості для дедалі ширшого використання культурно-освітніх закладів у справі комуністичного виховання трудящих. Дбаючи про посилення їх ідейно-виховної роботи, Комуністична партія і Радянський уряд поліпшували умови праці численного загону їх працівників. Велике значення, зокрема, мало підвищення їх заробітної плати, створення централізованого фонду для заохочення цієї категорії працюючих відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 6 жовтня 1967 р.⁷, а також запровадження в республіці почесного звання «Заслужений працівник культури».

ЦК Компартії України і місцеві партійні органи приділяли серйозну увагу питанням підготовки кадрів культосвітніх працівників. В результаті цього за роки восьмої п'ятирічки кількість бібліотечних працівників на Україні зросла з 27,9 тис. до 34,4 тис., а в Донбасі — з 2,9 тис. до 3,8 тис., клубних, відповідно, в республіці — з 36,6 тис. до 49,9 тис., у Донбасі — з 4,8 тис. до 6,2 тис.⁸ Проте серед останніх було ще недостатньо висококваліфікованих кадрів з вищою і середньою освітою. Наприклад, у Донецькій області їх налічувалося лише 29,1%, у Ворошиловградській — 19%. До того ж понад 30% працівників мали стаж роботи менше одного року⁹.

Велике значення для підвищення кваліфікації культосвітніх працівників мала допомога партійних організацій органам культури в справі розробки форм і методів навчання штатних працівників і активістів. Так, Донецький і Ворошиловградський обкоми Компартії України систематично проводили семінари бібліотекарів і працівників клубів та будинків культури з метою обміну досвідом роботи по пропаганді документів і матеріалів ХХІІІ з'їзду КПРС, ХХІІІ з'їзду Компартії України, рішень партії і уряду.

Підвищенню рівня ідейно-виховної роботи культурно-освітніх закладів сприяли науково-методичні конференції, які проводилися за ініціативою партійних органів. У період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Донецький і Ворошиловградський обкоми Компартії України присвятили їх темі «Пропаганда ленінської ідейної спадщини в робітничому клубі, бібліотеці»¹⁰. На основі узагальнення досвіду проведення таких конференцій було вироблено конкретні рекомендації, спрямовані на вдосконалення форм і методів ідейно-виховної роботи з трудящими. Партійні органи орієнтували працівників культ-

⁶ Народне господарство Української РСР. Ювілейний стат. щорічник. К., 1977, с. 407, 411; Народне господарство Української РСР у 1975 році. Стат. щорічник. К., 1976, с. 481 (підраховано автором).

⁷ Справочник партійного работника. М., 1968, вып. 8, с. 274—275.

⁸ Народна освіта, наука й культура в Українській РСР. Стат. збірник. К., 1973, с. 230, 248.

⁹ Там же, с. 249.

¹⁰ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 7609, арк. 1.

освітзакладів на розробку постійно діючих форм ідейно-політичного впливу на трудящих. Зокрема, 4 Донецька обласна методична конференція культосвітпрацівників схвалила досвід застосування у виховній роботі таких форм, як створення ювілейних клубів, проведення Ленінських читань, циклів лекцій і тематичних вечорів, усних журналів, кіно-лекторіїв, клубних ленініан¹¹.

Важлива роль у наближенні ідейно-виховної роботи культурно-освітніх закладів до життя, практики комуністичного будівництва належала обласним активам культосвітпрацівників. На них, як правило, глибоко аналізувався стан справ, узагальнювався передовий досвід, визначалися конкретні завдання по підготовці до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна¹².

Всі ці заходи сприяли збагаченню культосвітпрацівників новими знаннями, ознайомленню їх з досвідом роботи передовиків. Тим самим створювалися умови для розширення сфери виховного впливу культурно-освітніх закладів, що є однією з характерних особливостей їх діяльності в період розвинутого соціалізму.

У зв'язку із зростанням ідейної зрілості трудящих, підвищенням рівня їх культури і політичної свідомості, а також у міру розширення і зміцнення матеріальної бази ідейно-виховної роботи КПРС ставить більш високі вимоги до діяльності культурно-освітніх закладів. У рішеннях XXIII з'їзду партії, зокрема, особливо наголошувалося на необхідності «забезпечити удосконалення... роботи клубів, будинків культури, бібліотек»¹³.

В основу діяльності культурно-освітніх закладів у досліджуваний період було покладено вказівки XXIII з'їзду КПРС про те, що «завдання ідеологічної роботи великі і складні... Радянська людина сьогодні — це активний учасник боротьби за лінію партії, справжній господар своєї країни. Коло її інтересів широкі, культурні запити — великі. Все це треба враховувати в ідеологічній роботі»¹⁴.

Здійснюючи керівництво ідейно-політичним вихованням трудящих у період підготовки до святкування 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, парторганізації приділяли велику увагу роботі культурно-освітніх закладів. Про це свідчила, наприклад, діяльність Ворошиловградського обкому Компартії України, бюро якого в червні 1966 р., обговоривши питання «Про стан і заходи поліпшення роботи культурно-освітніх закладів області», підкреслило, що основним її змістом повинна стати широка пропаганда серед трудящих рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, нового п'ятирічного плану. При цьому зазначалося, що зміст і рівень роботи культурно-освітніх закладів Свердловська, Первомайська і Лисичанська ще не відповідали вимогам XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, а місцеві партійні організації приділяли недостатню увагу методичній підготовці кадрів ідеологічного фронту, узагальненню і поширенню передового досвіду¹⁵.

В листопаді 1966 р. Ворошиловградський обком Компартії України провів семінар ідеологічних працівників, на якому обговорювалися завдання культурно-освітніх закладів у період підготовки до святкування 50-річчя Радянської влади. 29 листопада 1966 р. на бюро обкому партії було розглянуто питання «Про хід виконання заходів по гідній зустрічі 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Кадіївською місь-

¹¹ Рекомендації 4-й обласної методической конференції работников культурно-просветительных учреждений. Донецк, 1968, с. 4.

¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 285, арк. 27.

¹³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 180.

¹⁴ Там же, с. 84.

¹⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 993, арк. 30.

кою партійною організацією», в ході обговорення якого аналізувалася й ідейно-виховна робота культурно-освітніх закладів¹⁶. Усе це сприяло дальшому вдосконаленню форм і методів ідеологічного впливу партійних організацій на маси, кращому використанню культурно-освітніх закладів у комуністичному вихованні трудящих.

Важлива роль в ідейно-виховній діяльності парторганізацій належала клубам і будинкам культури, де проводилися клубні ленініани. Так називалися цикли заходів, що включали ленінські п'ятниці, тематичні вечори і театралізовані вистави, усні журнали і кінолекторії, кіноподорожі по ленінських місцях, свята вулиць і підприємств, що носять ім'я В. І. Леніна, зустрічі з кавалерами ордена Леніна тощо. Глибоким змістом, великим ідейно-політичним та емоційним впливом на трудящих, зокрема, відзначалися ленініани, проведені в Палаці культури шахти ім. Абакумова, Северодонецькому палаці культури хіміків, Палаці культури Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна та ін.¹⁷.

У процесі підготовки ленініан тісно взаємодіяли між собою працівники клубів, бібліотек, музеїв, товариства «Знання» та інших організацій, що, по суті, являло собою один з важливих елементів комплексного підходу до розв'язання завдань комуністичного виховання трудящих. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслював, що одним з факторів комплексності в комуністичному вихованні є чітка координація дій усіх організацій, які проводять виховну роботу, комплексне використання всіх засобів пропаганди та агітації¹⁸.

Клубні ленініани дістали загальне визнання і високу оцінку парторганізацій. Так, учасники Донецької обласної науково-методичної конференції партійних і радянських працівників, обговоривши питання про роботу культурно-освітніх закладів у період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, звернули особливу увагу на використання клубних ленініан як однієї з найбільш вдалих постійно діючих форм ідейно-виховної роботи¹⁹.

З діяльністю клубів і палаців культури тісно зв'язане використання такого важливого засобу впливу на трудящих, як кіномистецтво. За роки восьмої п'ятирічки число кіноустановок на Україні зросло з 26 271 до 28 816, зокрема в Донбасі — з 2110 до 2440²⁰. Безумовно, збільшилася й кількість глядачів. У Ворошиловградській області в досліджуваній період вона зросла з 44,6 млн. до 46,7 млн. на рік, у Донецькій — з 71,7 млн. до 80,9 млн.²¹.

Поряд з кількісним зростанням числа відвідувань кінотеатрів відбувалися й якісні зміни в їх роботі. Дедалі ширше проводилися тематичні покази художніх, науково-популярних і документальних фільмів. Як правило, до знаменних дат приурочувалися кінофестивалі та кінолекторії.

Велике значення для дальшого розгортання й поліпшення кінообслуговування в республіці мала прийнята в березні 1968 р. постанова ЦК Компартії України «Про досвід партійних організацій Ровенської області в налагодженні кінообслуговування населення і використання кіно в ідейно-виховній роботі», в якій, зокрема, підкреслювалося, що кіно є одним з масових засобів впливу на формування комуністичного світогляду трудящих і тому його необхідно повніше використовувати для виховання

¹⁶ Там же.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 285, арк. 28; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 4040, оп. 3, спр. 3, арк. 102; Когда на заводе два выходных, с. 17—20.

¹⁸ Правда Украины, 1976, 11 окт.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 285, арк. 27.

²⁰ Народна освіта, наука й культура в Українській РСР. Стат. збірник, с. 256.

²¹ Народне господарство Української РСР у 1975 році. Стат. щорічник, с. 484.

радянських людей, добиваючись перетворення кожного кінотеатру і кожної кіноустановки на справжні центри ідейно-виховної роботи. ЦК зобов'язав парторганізації керуватися в справі кінообслуговування населення насамперед інтересами виховного впливу кіно на трудящих, широко використовувати з цією метою кінопокази, масові кіносвята, виступи перед кіносеансами кавалерів ордена Леніна, ветеранів партії, учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн²².

Партійні організації Донбасу спрямовували свої зусилля на підвищення ролі кіно в ідейно-політичному вихованні трудящих. Наприклад, Краснолуцький міськком партії Ворошиловградської області організував кінофестивалі до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна на тему «Живіший від усіх живих», а також «Луганщина — край шахтарський», «Солдатам Батьківщини присвячується»²³ та ін. Це сприяло вихованню у трудящих відданості ідеалам марксизму-ленінізму, почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму.

Для пропаганди ленінської ідейної спадщини при палацах культури створювалися ювілейні клуби. Так, під час підготовки до святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна велику роботу проводив ювілейний клуб, створений на донецькій шахті ім. М. І. Калініна. Він підтримував тісні зв'язки з ветеранами партії і комсомолу, лекторами²⁴.

Ідейно-виховна робота культурно-освітніх закладів сприяла вихованню трудящих на славних революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу, формуванню у них наукового світогляду, високої політичної свідомості.

Про посилення виховної ролі закладів культури свідчив, зокрема, досвід роботи бібліотек, які партія широко використовувала в комуністичному вихованні трудящих. Важливу роль у підвищенні рівня ідейно-виховної діяльності бібліотек відіграли постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» і «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», в яких накреслено конкретні завдання партійних організацій, зокрема в справах керівництва культурно-освітніми закладами.

Втілюючи в життя постанови ЦК КПРС, парторганізації стали глибше вникати у роботу бібліотек, систематично її контролювати. Так, бюро Донецького обкому Компартії України, обговоривши в червні 1969 р. питання «Про стан бібліотечної справи в області», прийняло рішення, в якому, зокрема, вказувалося, що бібліотеки — важливий засіб ідейно-виховної роботи і тому вони повинні подавати допоміжну парторганізаціям у мобілізації мас на активну участь у комуністичному будівництві. Бібліотечним працівникам рекомендувалося ширше включатися в змагання за звання «Бібліотека відмінної роботи»²⁵.

Керуючись рішеннями партійних органів, працівники бібліотек Донбасу не обмежувалися видаванням книг, а проводили з читачами бесіди, конференції, колективні перегляди літератури, усні журнали, організовували книжкові виставки. Особливо вдало така робота проводилася бібліотеками Макіївського металургійного заводу, Зуївської ДРЕС, шахти ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» та ін.²⁶ Міцно ввійшли в практику роботи бібліотек молодіжні естафети, Ленінські та Жовтневі читання.

Певний інтерес становить досвід роботи бібліотек горлівської шахти ім. Румянцева, шахтоуправління ім. М. І. Калініна тресту «Куйбишеввугілля» та ін., які організували бібліотеки-пересувки і пункти видачі книг з відкритим переглядом новинок і плакатів²⁷. Завдяки цьому

²² Радянська Україна, 1968, 23 берез.

²³ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 7609, арк. 9.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 285, арк. 28.

²⁵ Там же, арк. 276.

²⁶ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 7608, арк. 3.

²⁷ Там же, спр. 5074, арк. 522.

збільшилася кількість читачів, зросла їх політична свідомість і громадська активність. Послугами лише державних бібліотек у досліджуваний період користувалися 68% дорослого населення України, а в Донбасі — 69%²⁸.

Партійні організації, здійснюючи керівництво ідейно-виховною роботою бібліотек, дбали про те, щоб передовий досвід кращих з них став надбанням усіх бібліотечних працівників. Огляди бібліотек, що проводилися в зв'язку з підготовкою до 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, стали важливим етапом у розгортанні соціалістичного змагання за гідну зустріч цих знаменних ювілеїв. Вони мали велике значення для популяризації найбільш вдалих форм і методів роботи бібліотек по комуністичному вихованню трудящих.

Таким чином, у роки восьмої п'ятирічки партійні організації Донбасу провели велику роботу по підвищенню ролі культурно-освітніх закладів у комуністичному вихованні трудящих. Вони добилися дальшого розширення мережі цих закладів, поліпшення їх матеріальної бази, вжили заходів для поповнення їх кваліфікованими кадрами. Все це дало можливість підвищити ідейно-теоретичний рівень, дійовість та ефективність діяльності культурно-освітніх закладів, сприяло піднесенню культурного рівня, свідомості та політичної зрілості трудящих, зростанню їх творчої активності у виконанні народногосподарських планів.

²⁸ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 8, спр. 342, арк. 3; спр. 358, арк. 102.

3 Історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ЗАЛУЧЕННЯ СТАРОЇ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДО СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ СРР (1917—1925 рр.)

В. П. ЛИТВИНОВА (Харків), В. М. ШЕЙКО (Харків)

Велика Жовтнева соціалістична революція була зразком постановки і розв'язання багатьох соціальних проблем, які мали важливе значення для перемоги нового суспільного ладу. Серед них — проблема формування радянської інтелігенції. Це питання розв'язувалося як шляхом залучення буржуазних спеціалістів і перевиховання їх у ході соціалістичного будівництва, так і шляхом створення нової інтелігенції з робітників і селян. При цьому Комуністична партія керувалася основоположними теоретичними положеннями й практичними вказівками В. І. Леніна, який розглядав використання буржуазних спеціалістів як форму класової боротьби. Володимир Ілліч, зокрема, зазначав, що це повинна бути боротьба не проти, а за завоювання старої інтелігенції, в ході якої необхідно дотримуватися диференційованого підходу до різних її груп¹.

Політична лінія РКП(б) щодо старої інтелігенції, в основу якої лягли принципи ленінські положення, була закріплена в другій Програмі партії. В ній, зокрема, підкреслювалася необхідність широкого використання залишених нам у спадщину капіталізмом спеціалістів науки й техніки. Комуністична партія повинна була разом з професійними

¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 248, 295; т. 40, с. 138.

об'єднаннями боротися як з противниками залучення спеціалістів, так і з контрреволюційними намірами в рядах старої інтелігенції. В Програмі також наголошувалося, що слід «ставити буржуазних спеціалістів в обстановку товариської спільної праці...»².

Форми і методи роботи партії з інтелігенцією диктувалися особливостями конкретної обстановки і завданнями соціалістичного будівництва на різних етапах. При цьому РКП(б) керувалася вказівками В. І. Леніна про те, що кожний спеціаліст прийде до визнання комунізму по своєму, через дані своєї науки³.

Питання формування радянської інтелігенції знайшли певне висвітлення в працях радянських дослідників⁴. Проте географія вивчення цієї теми охоплює переважно центральні райони. Розробка ж проблеми на матеріалах України ще не достатня. З'явився лише ряд статей і дисертацій⁵, в яких розглядаються окремі її аспекти.

У даному повідомленні на основі аналізу матеріалів партійних і державних архівів, періодичної преси ставиться завдання простежити основні етапи боротьби за залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в Українській СРР у роки громадянської війни та відбудови народного господарства. Одночасно передбачається висвітлити основні напрями роботи партії й уряду по перевихованню інтелігенції в дусі соціалістичної ідеології.

Залучення старих спеціалістів на бік пролетарської держави відбувалося в республіці у складній і важкій обстановці. «Постійна зміна російських й українських однаково контрреволюційних режимів на Україні, — підкреслював нарком освіти УСРР Г. Гринько в 1920 р., — ще більше розширила атмосферу гнилої націоналістичної ворожнечі. В цій боротьбі... гальмувався необхідний процес ідеологічної «радянзації» інтелігентських мас»⁶.

До початку 1917 р. на Україні працювали близько 9 тис. інженерно-технічних працівників⁷. Перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції технічна інтелігенція зустріла по-різному. Кращі її представники з перших місяців установлення Радянської влади пішли на співробітництво з нею. Серед них слід назвати інженера Єнакіївського металургійного заводу І. П. Бардіна (пізніше академіка), професорів Катеринославського гірничого інституту В. М. Маковського, О. М. Терпигорева, Л. Д. Шевякова, П. Г. Рубіна. Багато сил відбудові зруйнованого господарства Донбасу віддавав професор Б. І. Бокій. Серед тих, хто брав активну участь у налагодженні промисловості, було немало рядових інженерів і техніків. Проте значна частина інженерно-

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 51.

³ Див.: Ленін В. І. Про єдиний господарський план.— Повне збір. творів, т. 42, с. 333.

⁴ Советская интеллигенция: Советская историческая и философская литература в 1968—1977 годы: Библиографический указатель.— Новосибирск, 1978.— 445 с.; Гамрецький Ю. М. Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні.— УІЖ, 1982, № 11, с. 156—166.

⁵ Литвинова В. П. Борьба за использование буржуазной технической интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства. (На материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1972.— 27 с.; Михеев С. П. Деятельность Коммунистической партии по привлечению интеллигенции на сторону Советской власти в ходе гражданской войны (1918—1920 гг.). На материалах Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Одесса, 1976.— 23 с.; Полохало В. И. Борьба большевиков Украины за привлечение средних слоев городского населения на сторону рабочего класса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 г.— январь 1918 г.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1977.— 25 с.; Ребрик А. А. Идеологическая работа Коммунистической партии среди технической интеллигенции. (Опыт партийных организаций Украины 1921—1925 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1978.— 22 с. та ін.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 937, арк. 8.

⁷ Полохало В. И. Указ. соч., с. 172.

технічного персоналу республіки стала на позиції невизнання, саботажу заходів Країни Рад, спрямованих на соціалістичні перетворення в Українській СРР.

На IV з'їзді Рад Донецько-Криворізького басейну, що відбувся в січні 1918 р., зазначалося: «Опір капіталу проти революції виявився найбільш сильно тут, в галузі об'єднаного гірничопромислового капіталу. Закриття цілого ряду підприємств, саботаж підприємств, ...вищого технічного й адміністративного персоналу і фінансове знекровлення підприємств, з одного боку, й пряме руйнування виробництва збройними силами контрреволюційної буржуазії, з другого, — поставили робітничий клас у південній гірничій промисловості перед необхідністю найенергійніших і рішучих заходів, щоб відбудувати й організувати господарське життя»⁸.

Проблема технічних кадрів утруднювалася ще й тим, що частина старих спеціалістів, особливо іноземних, втекла разом з власниками підприємств. «Власник і адміністративно-технічний персонал зникли», — такий лейтмотив листів робітників у радянські органи в перші місяці існування Країни Рад. Так було на заводі «Гельферіх-Саде» в Харкові, де в грудні 1917 р. адміністрація залишила завод і втекла до Каледіна, на підприємствах акціонерних товариств «Уніон» й «А. Ауербах і К^о», на багатьох шахтах і рудниках Донбасу. Там же, де реакційно настроєний інженерно-технічний персонал залишався на місцях, він, як правило, намагався підірвати виробництво, відмовлявся входити до складу органів народного контролю і правлінь націоналізованих підприємств. Це знайшло відображення в резолюції делегатських зборів спілки інженерів України від 12 листопада 1917 р., що закликала спеціалістів «не брати участі в комісіях по контролю та інших організаціях, встановлених більшовиками»⁹. Аналогічну точку зору висловили Катеринославський з'їзд інженерів і техніків (листопад 1917 р.)¹⁰, збори інженерів і техніків Лисичанського району від 2 січня 1918 р. та ін.¹¹. Подібна картина спостерігалася на багатьох підприємствах республіки¹².

Ворожість технічної інтелігенції була на руку буржуазії, яка в боротьбі проти соціалістичної революції робила серйозну ставку на розруху, голод і злиденність трудящих. У відповідь на постанову Раднаркому про введення робітничого контролю буржуазія закривала заводи, шахти, рудники. В грудні 1917 р. відбулося об'єднане засідання представників великих промислових організацій «Вуглеспілки», «Гірничоспілки», «Антрацитоспілки», «Металоспілки», на якому було прийнято рішення: «На випадок здійснення робітничого контролю підприємство повинне бути негайно закрите, всі роботи припинені, робітники і службовці звільнені»¹³.

Нарада членів спілки промисловців антрацитних підприємств Донецького басейну в грудні 1917 р. звернулася до спеціалістів із закликом саботувати робітничий контроль, обіцяючи їм, як і раніше, виплачувати дарування. Циркуляр «Вуглеспілки» рекомендував усім шахтоуправлінням не звільняти технічний персонал, а зробити так, щоб він не виконував жодних розпоряджень робітників й їх організацій. За саботаж техперсонал повинен був одержувати із страхового фонду «Вуглеспілки» підвищену заробітну плату навіть у тому випадку, коли робочі виженуть його з підприємства. З другого боку, з метою зриву ро-

⁸ Звезда (орган Катеринославського губкому КП(б)У), 1918, 19 февр.

⁹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: 36. документів і матеріалів. — К., 1957, с. 191, 239, 244, 272.

¹⁰ Земля и воля, 1917, 26 нояб. (9 дек.).

¹¹ Літопис революції, 1929, № 3, с. 184.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2600, оп. 1, спр. 9, арк. 212; Харківський державний обласний архів, ф. Р-1459, оп. 1, спр. 11, арк. 15.

¹³ Черномоз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством. Март 1917 г. — март 1918 г. — Харьков, 1958, с. 120.

бітничого контролю приймалися рішення по звільненню з підприємств технічного персоналу, як це зробила, наприклад, рада спілки представників металургійної і залізобетонної промисловості¹⁴.

Значна частина старих спеціалістів ставилася до нової влади насторожено, зайнявши щодо неї позиції нейтралізму. Тут були і просто обивателі, які визнавали будь-яку владу, і чесні працівники, які не розуміли суті подій, що відбувалися. Вони залишалися на своїх місцях і виконували все, що їм доручалося. Для них була характерна політична нестійкість.

Завзятий опір значної частини технічної інтелігенції перетворенням у промисловості республіки був однією з причин господарської розрухи. Саме тому першорядним завданням партії було придушення саботажу старих спеціалістів. У січні 1918 р. у Харкові був створений головний штаб по боротьбі з контрреволюцією¹⁵, а в грудні того ж року уряд України прийняв декрет «Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії»¹⁶. Спеціалісти, які саботували розпорядження Радянської влади, підлягали суду революційних трибуналів, створених на Україні згідно з постановою Народного Секретаріату від 4 січня 1918 р.¹⁷

Придушення саботажу спеціалістів Радянський уряд України поєднував з широкою роз'яснювальною роботою. Партійні й радянські працівники виступали на сторінках преси, на мітингах і зборах, роз'яснюючи трудящим масам політику партії, плани і завдання економічного й соціально-культурного розвитку республіки. Однак особливо важливим у справі використання досвіду спеціалістів було залучення їх в органи робітничого контролю і правління націоналізованих підприємств. До початку 1918 р. на численних шахтах і рудниках Донбасу¹⁸, підприємствах Харкова, Катеринослава й Одеси в органи робітничого контролю було введено чимало старих спеціалістів¹⁹.

Контроль здійснювали заводські і військово-революційні комітети, політичні комісари, яких призначала Південна обласна рада народного господарства (ПОРНГ) — вищий орган керівництва народним господарством України. Контроль давав змогу, з одного боку, присікати ворожій дії старих спеціалістів і спрямовувати їх знання й досвід на розв'язання конкретних завдань народногосподарського будівництва, а з другого, — передбачав навчання у спеціалістів.

Важливу роботу по залученню старої інтелігенції до розв'язання господарських завдань проводила ПОРНГ. У січні — лютому 1918 р. техніко-статистичний відділ ради приступив до розробки планів розподілу палива і металів, відбудови зруйнованих шахт. Для обстеження стану промисловості республіки були запрошені видатні спеціалісти різних галузей народного господарства — професори Б. І. Бокій, О. М. Терпигорев, П. І. Фомін, В. П. Зуєв та ін. Спеціалісти були залучені і в роботу апарату Раднаргоспу²⁰. Одночасно рада народного господарства звернулася із закликом до всіх спеціалістів підтримати заходи Радянської влади по відбудові економіки країни²¹.

В результаті вжитих заходів до кінця січня — початку лютого 1918 р. намітився перелом у політичних настроях інженерно-технічного персоналу України. Так, IV з'їзд Донецької гірничотехнічної професійної спілки (січень 1918 р.) дозволив своїм членам брати участь у робітничому контролі. V з'їзд цієї ж спілки (березень 1918 р.) визнав на-

¹⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні..., с. 244, 239.

¹⁵ Вестник УНР, 1918, 30 янв.

¹⁶ СУ УССР, 1919, № 1, ст. 7.

¹⁷ Вестник УНР, 1918, 10 янв.

¹⁸ Черномаз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством. Март 1917 г. — март 1918 г. — Харьков, 1958, с. 126.

¹⁹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні..., с. 326, 356.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 10, спр. 520, арк. 43.

²¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні..., с. 364.

віль за необхідне з метою врятування промисловості зосередити гірничозаводське виробництво в руках державної влади і рекомендував членам спілки «брати активну участь у планомірно створених колективних органах правління націоналізованих підприємств, а також у місцевих радах народного господарства»²².

Робота Компартії і Радянського уряду України по залученню старих спеціалістів у народне господарство була перервана окупацією республіки австро-німецькими загарбниками. Тільки після їх вигнання і відновлення Радянської влади ця робота набула особливої важливості, оскільки панування Центральної ради, гетьманщини, австрійських і німецьких інтервентів, націоналістичної Директорії привело до неймовірного руйнування транспорту, промисловості, до розшарування робітників та інженерно-технічних кадрів. В. І. Ленін у статті «Успіхи і труднощі Радянської влади» у квітні 1919 р. писав: «Німці розорили Україну до такої міри, що там тільки починає складатися якийсь апарат; там цілковитий хаос. Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»²³.

У такій обстановці питання про використання інженерно-технічних кадрів стояло надзвичайно гостро. Завідуючий відділом РНГ України Е. І. Квірінг у доповіді про стан української промисловості (січень 1919 р.) зазначав, що скорочення чисельності спеціалістів є однією з труднощів відбудови промисловості республіки²⁴. В умовах, що склалися, особливо важливо було налагодити облік спеціалістів. Значну роботу в цьому напрямі проводив науково-технічний відділ (НТВ) Раднаргоспу України. Обліку підлягали всі спеціалісти, які закінчили на Україні, в Росії й за кордоном технічні навчальні заклади, фізико-математичні факультети університетів, студенти старших курсів технічних вузів, а також практики, які мали досвід керівництва промисловими підприємствами. При НТВ було створено бюро по обліку і розподілу технічних кадрів. Центрами, навколо яких групувалися спеціалісти, стали технічні відділи губернських раднаргоспів.

Для забезпечення підприємств технічними кадрами використовувалися також методи воєнного комунізму, що передбачали застосування трудової повинності. Спеціалістів відкликали з Червоної Армії, проводили часткові і масові погубернські мобілізації, направляли кадри в основні вугільні та промислові райони республіки. За розпорядженням РНК УСРР і Ради Робітниче-Селянської Оборони України протягом 1919 р. мобілізації підлягали всі категорії інженерно-технічних працівників. Ухил від неї розглядався як дезертирство і карався за законами воєнного часу²⁵. Внаслідок вжитих заходів, Радянському уряду України вдалося у важких умовах громадянської війни, хоч і в мінімальній мірі, забезпечити підприємства технічними кадрами. Проте не всі спеціалісти, залучені Радянською владою до роботи в народному господарстві, працювали чесно і сумлінно. Влітку 1919 р. частина інженерно-технічних кадрів, сподіваючись на падіння Радянської влади, активізувала свою підривну діяльність. Вони, зокрема, вдавалися до відкритого чи таємного саботажу²⁶. Рада Народних Комісарів України і місцеві органи влади змушені були вживати рішучих заходів по чистці апарату Раднаргоспу республіки і підприємств від ворожих елементів. У червні 1919 р. декретом Раднаркому УСРР передбачалися суворі покарання за хабарництво, мародерство, спекуляцію і саботаж. При РНК України

²² ЦДАЖР УСРР, ф. 2600, оп. 1, спр. 8, арк. 9.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 65.

²⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, с. 391.

²⁵ СУ УСРР, 1919, ч. 37, ст. 447; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, *с*-спр. 260, арк. 32; ЦДАНГ СРСР, ф. 8082, оп. 1, спр. 338, арк. 66.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 38, арк. 119.

і на місцях були створені особливі комісії по чистці установ від буржуазних контрреволюційних елементів²⁷.

Робота партії по завоюванню технічної інтелігенції республіки до соцбудівництва в 1919 р. була перервана наступом армій Денікіна. До початку відновлення Радянської влади кількість технічного персоналу на Україні різко зменшилася. Частина спеціалістів, в основному вищої кваліфікації, втекла разом з відступаючою армією Денікіна, частина інженерів і техніків була насильно вивезена. Внаслідок чого чисельність технічного персоналу в республіці зменшилася порівняно з 1919 р. майже на 50%²⁸.

В цих умовах питання обліку, мобілізації й раціонального розподілу спеціалістів набирають особливої гостроти. З метою швидкого їх розв'язання в червні 1920 р. при НТВ Раднаргоспу було створено Всеукраїнське бюро обліку і розподілу технічних сил та його місцеві органи²⁹. Бюро установило контакти з Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності й Особливою комісією по відстрочках від призову в Червону Армію³⁰. Спеціалістів відкликали з останньої, а також переводили їх в республіку з інших районів країни³¹. Так, у квітні 1920 р. туди було направлено 1200 спеціалістів³². Крім того, протягом 1920 р. були проведені мобілізації інженерно-технічних працівників усіх спеціальностей³³. В результаті вжитих заходів інженерно-технічних працівників було, в основному, взято на облік і розподілено у республіці. Якщо на 1 липня 1920 р. їх налічувалося 978, то на 1 січня 1921 р. — вже 8173 чол. З них з вищою освітою було 3797 чол., з середньою — 1740 і практиків — 2636 чол.³⁴.

Однією з важливих форм залучення дореволюційної інтелігенції в народне господарство та її перевиховання в соціалістичному дусі була агітаційно-пропагандистська робота, яку проводили Комуністична партія і Радянський уряд України. Неодноразово на мітингах працівників науки і культури виступали визначні діячі Комуністичної партії — А. В. Луначарський, Ф. Е. Дзержинський, Г. І. Петровський та ін.³⁵. На сторінках радянської преси публікувалися матеріали під такими рубриками: «Завдання російської інтелігенції», «Інтелігенція і революція» та ін.³⁶

В результаті вжитих Компартією і Радянським урядом республіки заходів значна частина інженерно-технічних кадрів почала співробітничати з пролетарською державою. На чолі підприємств чи на посадах заступників керівників було немало старих спеціалістів. Так, у заводоуправліннях хімічної промисловості вони становили 50%, металеві — 39,8%, паперові — 44%³⁷.

Виконання відповідальних завдань для багатьох спеціалістів було доброю школою політичного виховання. Сотні інженерів і техніків, які прийшли на заводи і шахти з недовір'ям до планів Радянської влади, поступово змінювали своє ставлення до ідей економічного відродження республіки і ставали хорошими керівниками. Ті з них, хто завоював довір'я у народу, були обрані до складу Рад³⁸. З кожним

²⁷ Большевик (орган ЦК КП(б)У), 1919, 25 лютого; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 260, арк. 33.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 331, арк. 161 зв.

²⁹ СУ УССР, 1920, № 12, ст. 236.

³⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 60, спр. 655, арк. 13.

³¹ Там же, ф. 8082, оп. 1, спр. 69, арк. 13.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 246, арк. 22; спр. 244, арк. 26; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 323, арк. 12—13.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 228, арк. 43 зв.

³⁵ Коммунист, 1920, 7 мая.

³⁶ Бахмутская правда, 1920, 18 янв.; Известия (Катеринослав), 1920, 6 окт.

³⁷ Народное хозяйство, 1920, ноябрь, с. 12—13.

³⁸ Известия (Катеринослав), 1920, 12 дек.

місяцем, як підкреслював В. І. Ленін у середині 1919 р. у листі О. М. Горькому, зростає число «буржуазних інтелігентів, які *щиро* допомагають робітникам і селянам, а не тільки буркотять і вивергають скажену слину»³⁹.

Досвід роботи з дореволюційною інтелігенцією, нагромаджений у роки громадянської війни, був успішно використаний у роки відбудовного періоду. Під час війни на Україні були майже повністю зруйновані промисловість, рудники Донбасу, транспорт тощо. В цих умовах питання про залучення спеціалістів до відбудови народного господарства набуло, як підкреслював голова Промбюро В. Я. Чубар на I Всеукраїнській нараді профспілок (вересень 1920 р.), особливої гостроти. До того ж перехід країни до нової економічної політики вніс додаткові корективи в розв'язання проблеми використання і перевиховання старих інженерно-технічних кадрів. Неп прискорив процес розшарування старої інтелігенції. Інженерно-технічні працівники в своїй більшості сприйняли нову економічну політику позитивно, оскільки для них вона відкривала небачені творчі можливості, несла значне поліпшення умов праці і побуту. Про це, наприклад, йшлося на численних конференціях і зборах. Так, у грудні 1922 р. відбулася конференція інженерно-технічних працівників Південної і Донецької залізниць, яка заклікала усіх технічних працівників до напруженої праці в ім'я майбутнього⁴⁰. Проте ці і подібні факти не слід розцінювати однозначно тому, що інженерно-технічна інтелігенція, будучи соціально неоднорідною, по-різному реагувала на перехід до непу. І мова йшла часто не про підтримку Радянської влади, а, як свідчив на судовому процесі один з інженерів й організаторів «Промпартії» Л. М. Рамзін, нову економічну політику «більшість тодішнього інженерства зрозуміла як початок переродження Радянської влади»⁴¹. Спеціалісти почали активніше брати участь у відбудові народного господарства, сподіваючись, що це приведе до встановлення буржуазної республіки. Такий рух серед інтелігенції одержав назву «зміновіхівство». В боротьбі за інтелігенцію Комуністична партія враховувала як позитивні, так і негативні її сторони⁴².

Що ж являли собою кадри спеціалістів до початку відбудовного періоду на Україні? Всеукраїнське бюро обліку і розподілу технічних сил на вересень 1921 р. зареєструвало 11312 спеціалістів. З них в промисловості і на транспорті працювали 5188 чол. Основна кількість інженерів і техніків припадала на дві професійні групи — транспортно-будівельну — 1319 чол. і електромеханічну — 2026 чол. Такі важливі галузі, як вугільна і металургійна, були найменш забезпечені кадрами. Там налічувалося всього 690 спеціалістів, з них 431 чол. становили практики. У промисловості і на транспорті спеціалістів з вищою освітою налічувалося 2374 чол. (45,8%), із середньою — 764 (14,7%), практиків — 2050 чол. (39,5%), у той час, як в РСФРР налічувалося 27,9% практиків⁴³. Технічне керівництво в ряді галузей промисловості здійснювали працівники, які не мали достатньо високої технічної підготовки, головним чином, практики, яких у металургійній і гірничорудній промисловості налічувалося 62,2%, електромеханічній — 30,2%, текстильній — 40,5%, хімічній — 30%, транспортно-будівельній — 40,3%⁴⁴.

Технічні кадри були нерівномірно розподілені по різних районах республіки. В основному вони зосереджувались у великих містах —

³⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 51, с. 25.

⁴⁰ Харківський державний обласний архів, ф. Р-1012, оп. 1, спр. 116, арк. 113, 119, 120.

⁴¹ Вісті ВУЦВК, 1930, 9 груд., № 285, с. 3.

⁴² КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 397.

⁴³ Підраховано авторами за: ЦДАНГ СРСР, ф. 3229, оп. 60, спр. 572, арк. 28, 33; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 228, арк. 79.

⁴⁴ Підраховано авторами за: Бюллетень НТО УСНХ, 1921, № 4—5, с. 6.

Харкові, Катеринославі й Одесі. Не вистачало їх і в Донбасі⁴⁵. Південна кам'яновугільна і металургійна промисловість до початку відбудовного періоду ледь зберегли 20—25% своїх кваліфікованих кадрів⁴⁶. Частина спеціалістів, які раніше працювали в Донбасі, осіли в Ростові, Одесі, Криму, перейшли на роботу в установи. Їх необхідно було розшукати, взяти на облік і повернути на попередні місця роботи. У лютому 1921 р. Рада Праці й Оборони у відповідь на прохання ЦК КП(б)У дала розпорядження про повернення на Донбас усіх спеціалістів, які працювали там раніше. Того ж року в Донбас була направлена група в складі 400 чол. — спеціалісти залізничного, водяного транспорту, інженери будівельної і гірничої справи⁴⁷.

Важливу роль у процесі поповнення промисловості технічними кадрами відіграли прискорені випуски студентів технічних вузів. 5 червня 1920 р. Раднарком України прийняв постанову «Про прискорений випуск інженерів»⁴⁸. Строки навчання у технічних вузах скорочувалися. Всі студенти, які навчалися до війни, поверталися у вузи. І уже в 1920 р. 1500 колишніх студентів приступили до занять. Одним з перших прискорений випуск розпочав Харківський технологічний інститут, який в 1920/21 навчальному році випустив спеціалістів на 5% більше, ніж у довоєнному році, і на 55% більше, ніж у попередньому⁴⁹.

Проте проблема кадрів залишалася ще не розв'язаною. Важливі галузі промисловості не були забезпечені спеціалістами навіть на половину⁵⁰. Ось чому проблема залучення нових і раціонального використання старих спеціалістів, що співробітничали з Радянською владою, як і раніше, була гострою. В цих умовах, як підкреслював В. І. Ленін, виступаючи на XI з'їзді РКП(б), необхідно, «що б то не стало... здійснити те, щоб спецам... жилося краще при соціалізмі, ніж при капіталізмі, у відношенні і матеріальному, і правовому, і у справі товариського співробітництва з робітниками й селянами...»⁵¹.

З переходом республіки до мирного будівництва Радянський уряд багато уваги приділяв поліпшенню становища спеціалістів. 30 серпня 1921 р. Раднарком України видав декрет, в якому були накреслені заходи щодо збереження спеціалістів республіки. З метою створення сприятливих умов для їх творчої праці був організований Всеукраїнський комітет сприяння ученим (ВУКСУ)⁵². Останній зробив усе можливе, щоб у важкі роки після громадянської війни полегшити долю спеціалістів. На жовтень 1921 р. *, наприклад, на Україні було видано 6 тис. «академічних пайків»⁵³. Крім того, Комітет відкрив для вчених і спеціалістів будинки відпочинку в околицях Харкова, Києва, Катеринослава, а також організував для них лікування в лікарнях⁵⁴.

Радянська влада робила все можливе, щоб полегшити важке матеріальне становище й підвищити професійний рівень рядових інженерів і техніків. 1 листопада 1921 р. РНК України прийняла постанову «Про заходи щодо зростання рівня інженерно-технічного знання в країні і по-

⁴⁵ Донбасс в 1921 г.: Отчет ЦК КП.— Бахмут, 1922, с. 24—25.

⁴⁶ Бейлин А. Кадры специалистов в СССР, их формирование и рост.— М., 1935, с. 34.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 145-а, спр. 12, арк. 16; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 415, арк. 278.

⁴⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. документів і матеріалів.— К., 1979, с. 158.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 78, арк. 90.

⁵⁰ Бюллетень научно-технического отдела Укрсовнархоза, 1921, № 4—5, с. 6—7.

⁵¹ КПРС в резолюциях..., т. 2, с. 312.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, спр. 13, арк. 265 зв.

* 31 жовтня 1921 р. Раднарком України затвердив «Положення про Всеукраїнський Комітет сприяння ученим», а 1 листопада — його склад.— СУ УССР, 1921, № 122, ст. 627, 634.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 331, оп. 1, спр. 153, арк. 18, 95.

⁵⁴ Там же, спр. 167, арк. 21, 22 зв.

ліпшення умов життя інженерно-технічних працівників»⁵⁵. Виконуючи цю постанову, профспілкові і господарські органи республіки велику увагу приділяли підвищенню ставок інженерно-технічним працівникам. Вони виділили спеціальні фонди для заохочення тих, хто чесно і добросовісно співробітничав з Радянською владою. До 1925 р. середній заробіток інженера зріс порівняно з 1921 р. на 31%, техніка — на 75% і практика — на 42%⁵⁶.

Піклуючись про зростання професійного рівня старих спеціалістів, Комуністична партія і Радянський уряд надавали великого значення виданню технічної літератури, одержанню її з-за кордону, створенню нових і зміцненню старих технічних бібліотек, відрядженню спеціалістів за кордон та ін. Видавничий підвідділ НТТ УРНГ, наприклад, з 1921 р. почав видавати технічну літературу. З 1924 р. до її випуску були підключені 27 різних відомств. До 1925 р. почали виходити журнали «Промисловість України», «Промисловість і техніка», «Науково-технічний вісник», «Огляд найновішої технічної літератури». В них друкувалися статті і реферати, що виходили в Англії, Америці, Бельгії та інших країнах⁵⁷.

Наприкінці 1920 р. при Промбюро було створено гірничотехнічну і промислову бібліотеку, яка до 1923 р. стала Центральною науково-технічною. Профспілкові і господарські органи подавали велику допомогу підприємствам у створенні місцевих технічних бібліотек. Крім того, до 1924—1925 рр. інженерно-технічні секції Києва, Харкова, Одеси, Маріуполя і Катеринослава мали в своєму розпорядженні значний книжковий фонд і могли подати допомогу спеціалістам в їх роботі.

Великого значення в справі піднесення рівня знань спеціалістів, розвитку науки і техніки Радянський уряд надавав встановленню і розвитку міжнародних науково-технічних зв'язків. Важливу роль у цій справі відіграло Бюро іноземної науки і техніки (БІНТ), створене відповідно до декрету Раднаркому РСФРР від 22 березня 1921 р. у Берліні. Бюро здійснювало постійний обмін науково-технічною літературою між Радянською Росією і західноєвропейськими країнами, передавало інформацію про наукові з'їзди, що проходили в Європі й Америці, про конференції визначних спеціалістів Заходу з питань гірничої справи, машинобудування, хімічної промисловості, теплотехніки та ін. Послугами Бюро користувалися спеціалісти багатьох установ, трестів Києва, Харкова, Одеси. За 6 місяців 1921 р. видавничі і редакційні відділи БІНТ віддрукували і надіслали в Росію й на Україну 13 назв книг, що становило 430 друкованих аркушів, 11 номерів різних журналів у кількості 79 тис. примірників⁵⁸.

Важливу роль у підвищенні професійного рівня інженерно-технічної інтелігенції відіграла створена в червні 1921 р. Центральна міжвідомча комісія по закупівлі і розповсюдженню іноземної літератури. На Україні комісією було створено 1 квітня 1922 р.⁵⁹ Міжвідомчі комісії РСФРР і УСРР установили зв'язок з іноземним книжковим ринком, складали і публікували систематичні покажчики наукових і технічних видань. У списку установ, куди надсилалася ця література, були вузи й організації Харкова, Києва, Одеси й Катеринослава⁶⁰. Показово, що В. І. Ленін не раз звертався до Центральної міжвідомчої комісії з проханням забезпечити Україну технічною літературою. Так, 2 грудня 1921 р. Володимир Ілліч дав завдання Комісії негайно надіслати для Донбасу комплекти усіх гірничих журналів (німецьких, американських, англійських) за 1917—1921 рр. і надалі випусувати їх регулярно й надсилати

⁵⁵ СУ УССР, 1921, № 22, ст. 633.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 449, арк. 42, 46.

⁵⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 60, спр. 742, арк. 36 зв.

⁵⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 60, спр. 742, арк. 36 зв., 40.

⁵⁹ СУ УССР, 1922, № 15, ст. 253.

⁶⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 60, спр. 646, арк. 98.

Центральному правлінню кам'яновугільної промисловості. Це завдання було виконано ⁶¹.

Для подолання професійного відставання інженерно-технічних працівників профспілкові і господарські органи республіки організовували короткострокові курси, дво-трирічні відрядження інженерів за кордон тощо. У 1921—1925 рр. чимало спеціалістів з України побували в Німеччині, Італії, Бельгії, Норвегії ⁶². Це сприяло встановленню наукових і творчих стосунків, підносило авторитет Радянської влади як всередині країни, так і за її межами.

Однією з важливих умов розв'язання проблеми залучення старих спеціалістів у соціалістичне будівництво було встановлення правильних товариських взаємовідносин між інтелігенцією і робітничим класом. Цього вимагала Програма партії, прийнята VIII з'їздом РКП(б). Програмні вимоги були конкретизовані у рішеннях IX, XI та інших з'їздів партії, які наголошували на необхідності роз'яснення робітничій масі ролі інженерно-технічного персоналу ⁶³. Потрібна була ломка психології як робітника, так і спеціаліста. «Десятки років робили ми велику справу, проповідували повалення буржуазії, — підкреслював В. І. Ленін, — вчили недовір'ю до буржуазних спеців, викривали їх, відбирали у них владу, придушували їх опір» ⁶⁴.

Злісний саботаж частини інтелігенції після Жовтня посилив недовір'я мас до спеціалістів. З другого боку, основна маса інженерно-технічних кадрів не могла зразу примиритися з втратою свого привілейованого становища, визнати керівну роль робітничого класу, змінити манеру поведінки з ним. Антиспецивські настрої були властиві й деяким членам партії, профспілковим і господарським керівникам. В зв'язку з цим ЦК КП(б)У прийняв ряд документів, в яких накреслювалися заходи по створенню товариської обстановки між робітниками і спеціалістами, посиленню ідеологічної роботи серед них. У квітні 1921 р. ЦК КП(б)У надіслав циркулярний лист «Про залучення і використання спеціалістів» усім партійним організаціям ⁶⁵.

Центральний Комітет партії вказував і на іншу крайність — переоцінку ролі та значення спеціалістів, що, як підкреслювалося на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), ослабляло партійне керівництво і гальмувало залучення до управління робітників-комуністів ⁶⁶. Названі документи вимагали від партійних, профспілкових і господарських органів, з одного боку, піднести авторитет чесних спеціалістів, створити їм сприятливі матеріальні умови, викорінювати антиспецивські настрої, а з другого, — проводити неослабний контроль за їх роботою, своєчасно присікаючи різні ворожі наміри. В налагодженні співробітництва між робітничим класом і спеціалістами величезну роль відіграла постановка ЦК РКП(б) від 18 вересня 1925 р. «Про роботу спеціалістів». В ній ще раз підкреслювалася важливість і необхідність залучення спеціалістів до соціалістичного будівництва.

Для активної участі спеціалістів у господарському і культурному будівництві необхідно було визначити права і обов'язки технічного персоналу, що сприяло б успішному виконанню завдань, які на них покладалися ⁶⁷. Особливо велику роботу в цьому напрямі провели Донецький губком партії і губпрофрада, де зосереджувалася значна частина ін-

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 9, спр. 2338, арк. 25—27, 82, 126, 136.

⁶² Там же, ф. 166, оп. 2, спр. 477, арк. 30—32; ф. 539, оп. 2, спр. 1071, арк. 37, 40, 44.

⁶³ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 51—52; 159, 312.

⁶⁴ Ленін В. І. Про єдиний господарський план.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 334.

⁶⁵ Известия (орган ЦК КП(б)У), 1921, № 1, с. 24.

⁶⁶ Партія в боротьбі за встановлення народного хозяйства (1921—1925 гг.). Документи і матеріали.— М., 1961, с. 497.

⁶⁷ В. І. Ленін, КПСС об интеллигенции.— М., 1979, с. 201.

женерно-технічних сил республіки. Так, у грудні 1923 р. Донецький губком КП(б)У звернувся із закритим листом до всіх окружних комітетів партії і комуністів-господарників з вимогою налагодити товариські взаємовідносини між робітниками і спеціалістами. А в листопаді 1924 р. Донецький губком разом з губернською радою профспілок звернувся до всіх окружних, кушових, районних комітетів і членів донецької організації КП(б)У з відкритим листом «Про ставлення до спеціалістів». В ньому констатувалася відчуженість між спеціалістами, з одного боку, і робітниками, профспілковими і партійними організаціями, — з другого. Разом з тим зазначалися установи, де вже встановилася атмосфера товариського співробітництва між спеціалістами і робітниками⁶⁸. У листі підкреслювалося, що «серед спеціалістів більшість людей пасивні у питаннях політичних... Вони поки не беруть участі в громадській роботі, зайняті лише виробничими справами. Є активний прошарок, який працює цілком з нами... Є, нарешті, невелика група, що виражає собою всі пережитки капіталістичних порядків. Вони працюють у нас із-за «сумної необхідності», в поведженні з робітниками ще не відмовилися від старих часів»⁶⁹.

Партійні, профспілкові, господарські органи республіки у досліджуваний період проводили велику роботу по подоланню нездорових відносин між робітниками та інженерно-технічними працівниками. Вони, зокрема, організовували вечори питань і відповідей, дошки пошани, зустрічі з інтелігенцією. На сторінках преси друкувалися матеріали під рубриками «Економічне будівництво та інтелігенція», «Наше ставлення до спеціалістів», «Наші спеціалісти» та ін⁷⁰. Все це сприяло не тільки зміцненню співробітництва інженерно-технічної інтелігенції республіки з Радянською владою, а й поступовому її переходу до співробітництва політичного. І вже до кінця відбудовного періоду, як підкреслювалося на III з'їзді відповідальних працівників Донвугілля, стосунки робітників з технічним персоналом нормалізувалися⁷¹. Свідченням цього була IV Всеукраїнська конференція інженерів-металістів (жовтень 1924 р.), на якій зазначалося, що «робітничий клас нині бачить у технічному персоналі... його помічника, який разом з ним відбудовує нашу промисловість»⁷². Переконаюча сила пролетарської ідеології, політико-виховна робота Комуністичної партії відіграли вирішальну роль у переломі ставлення робітників до інтелігенції.

Зміни, що відбулися у відносинах між робітниками і спеціалістами, активізували громадсько-виробничу діяльність спеціалістів. Важливу роль у цьому відіграли професійні спілки, зокрема, інженерно-технічні секції (ІТС). Профспілки покликані були стати великою школою комуністичного виховання спеціалістів. Інженерно-технічні секції виникли на Україні в складі робітничих профспілок наприкінці громадянської війни. Однією з перших така секція була створена в профспілці металістів у Харкові (червень 1920 р.)⁷³. До 1923 р. такі секції практично існували в профспілках основних галузей народного господарства⁷⁴. До кінця 1925 р. — початку 1926 р. вони діяли в 19 профспілках України і об'єднували 17 876 чол., або 85% інженерів і техніків⁷⁵. Інженерно-технічні секції сприяли вихованню у спеціалістів почуття відданості про-

⁶⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1862, арк. 9—13; спр. 1871, арк. 3.

⁶⁹ Там же, спр. 1871, арк. 3.

⁷⁰ Підприємство (орган секції червоних директорів клубу «Правди» ім. М. І. Ульянова), 1924, № 8, с. 10—11; Диктатура труда (Юзовка), 1921, 26 мая.

⁷¹ Хозяйство Донбасса, 1925, № 11—12, с. 24.

⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 4005, арк. 8.

⁷³ Там же, спр. 2, арк. 2—3 зв.

⁷⁴ Отчет о работе I Всеукраинской конференции инженерно-технических сил ВССР. 20—24 марта 1925 г.— Харьков, 1925, с. 21; Инженерный труд, 1924, № 3, с. 13.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1020, арк. 45.

летарській державі, активізації їх професійного і налагодженню політичного співробітництва з Радянською владою.

Важливу роль у підвищенні політичної й соціальної активності спеціалістів відіграли гуртки і курси політосвіти. Лекторами в них, як правило, виступали партійні працівники, зокрема, Відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, студенти Всеукраїнського комуністичного університету ім. Артема⁷⁶.

Отже, змінах у політичних настроях інженерно-технічної інтелігенції сприяли зміцнення Радянської влади після закінчення громадянської війни, перші успіхи відбудови народного господарства, поліпшення матеріального становища спеціалістів, результати роботи партійних, радянських і профспілкових органів по встановленню товариських відносин між робітниками і спеціалістами. Крім того, ентузіазм робітничого класу і серйозна постановка науково-технічних проблем також позитивно впливали на політичну орієнтацію інженерів і техніків республіки.

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що стара технічна інтелігенція в 1921—1925 рр. пройшла складний шлях — від невизнання Радянської влади, саботажу її заходів до професійного, а потім і до початку політичного співробітництва з нею.

⁷⁶ Там же, ф. 2717, оп. 1, спр. 60, арк. 54, 55.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОВІТОВИХ, ВОЛОСНИХ ТА СІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА УКРАЇНІ (жовтень 1917 р. — березень 1918 р.)

Я. Й. МАЛИК (Львів)

У перемозі Великого Жовтня важлива роль належала військово-революційним комітетам. Питання їх створення та діяльності на Україні в період тріумфальної ходи Радянської влади знайшло висвітлення в історичній літературі¹. Однак слід відзначити, що дана проблема досліджена ще недостатньо. Це стосується насамперед таких її аспектів, як діяльність повітових, волосних та сільських військово-революційних комітетів, динаміка їх створення, роль у встановленні Радянської влади на селі, у реалізації перших радянських декретів.

Створення військово-революційних комітетів стало практичним втіленням партією більшовиків ідеї В. І. Леніна про необхідність надзвичайних органів влади на всіх етапах боротьби за Радянську владу.

¹ Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1918 рр.—К., 1956; Гарчев П. И. Создание ревкомов Украины и Крыма в дни корниловщины.—Вопросы истории СССР: Республиканский межведомственный научный сборник, вып. 28.—Харьков, 1983, с. 11—16; Боднар Т. Д. Більшовицькі організації Чернігівщини у боротьбі за встановлення Радянської влади.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 14—К., 1967, с. 65—78; Потарикіна Л. Г. Ревкоми України в 1918—1920 рр.—К., 1957; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.—К., 1957; Тригуб П. М. З історії виникнення органів Радянської влади в українському селі в грудні 1917—березні 1918 року.—Питання історії народів СРСР: Республіканський міжвідомчий науковий збірник, вип. 11.—Харків, 1971, с. 9—15; Ткачук А. Г. Військово-революційні комітети на Південно-Західному і Румунському фронтах.—УІЖ, 1966, № 5, с. 65—81; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.—К., 1977; Чуприна В. М. Більшовики України в боротьбі за трудяще селянство (березень 1917—лютий 1918 рр.).—Львів, 1974 та ін.

У вересні 1917 р. в листі членам ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання» В. І. Ленін поставив завдання «не гаючи ні хвилини... створити штаб повстанських загонів...»²⁻³. На думку В. І. Леніна, легальним органом, покликаним очолити збройне повстання трудящих мас, повинен був стати Військово-революційний комітет.

Першим легальним штабом Жовтневого збройного повстання був Петроградський ВРК, створений за безпосередньою участю В. І. Леніна при Петроградській Раді. Він здійснював керівництво діями всіх революційних сил і виступів як тимчасова революційна влада.

За прикладом Петроградського ВРК військово-революційні комітети, за далеко неповними даними, було створено при 600 Радах на всій території Росії⁴. Широка їх мережа виникла на Україні.

Перші військово-революційні комітети на Україні з'явилися у великих промислових центрах наприкінці серпня 1917 р. у період боротьби з корніловщиною. Новий етап в їх розвитку був зумовлений гостротою та особливостями боротьби за владу Рад на території України. У надзвичайно складних умовах відбувався цей процес на селі, де значна кількість Рад селянських депутатів ще знаходилася під впливом дрібнобуржуазних націоналістичних і угодовських партій. Тому сільським військово-революційним комітетам відводилася особлива роль у боротьбі більшовицьких організацій України за згуртування навколо робітничого класу сільської бідноти, в революціонізуванні Рад селянських депутатів, у втіленні в життя перших декретів Радянської влади.

В організації ревкомів на селі брали активну участь більшовицькі організації, робітники фабрик і заводів навколишніх міст і селищ, послианці Петрограда та інших революційних центрів країни. Так, наприкінці грудня 1917 р. на сільському сході у с. Роїще Чернігівського повіту з доповідями про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді, про політику більшовицької партії виступили учасники штурму Зимового палацу Г. Печорний і більшовик матрос П. Кобець. Тоді ж було створено сільський військово-революційний комітет, до складу якого увійшли П. Кобець (голова), В. Панько, Г. Печорний, М. Ледовий, Н. Шурпа, А. Зінченко, Л. Шурига та Л. Кулик⁵. Роїщенські більшовики і ревком поширили свій вплив і на сусідні села, де за допомогою активістів з біднішого селянства вони часто проводили сільські сходи. Виступаючи на них, більшовики розкривали зміст перших декретів Радянської влади, закликали селян до боротьби за встановлення влади Рад. За ініціативою більшовиків і при підтримці місцевої бідноти виникли ревкоми в селах Довжик, Петрушин, Вихвостів, Халявин, Сиберіж, Білоус, Козел, Куликівка, Свинолухи та інших⁶.

Ініціатором створення ревкому в селі Катеринівка Ананьївського повіту на Херсонщині став Л. У. Савицький, який прибув як агітатор з мандатом ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів. Разом з демобілізованими солдатами І. П. Ткаченком, Г. Г. Федоровим, В. В. Маком він проводив у навколишніх селах збори, на яких розповідав про Радянську владу та її перші декрети, викривав політику Центральної ради та дрібнобуржуазних партій. Під безпосереднім впливом більшовицької агітації у с. Катеринівка було утворено волосний ревком, до складу якого було обрано І. В. Бойченка (голова), М. А. Мальковця, І. П. Доценка та інших демобілізованих солдатів і матросів. Л. У. Са-

²⁻³ Ленін В. І. Марксизм і повстання.— Повне збір. творів, т. 34, с. 234.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция : Энциклопедия.— М., 1977, с. 91.

⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині : 36. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.— Чернігів, 1958, с. 51—52.

⁶ Там же, с. 51—53.

вицький забезпечив членів ревкому привезеною з Петрограда більшовицькою літературою, проводив з ними спеціальні заняття⁷.

Сільський військово-революційний комітет у с. Мальці Костянтиноградського повіту на Полтавщині був утворений на сільському сході. Член повітової більшовицької організації матрос Нефоростний розповів селянам, як робітники, солдати і селяни беруть владу в свої руки, будують нову, Радянську державу, і закликав створити в селі військово-революційний комітет. Селяни підтримали більшовиків. Головою новоствореного комітету вони обрали бідняка С. Артюха⁸.

Активну роботу по створенню ревкомів у селах Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині проводив місцевий більшовик Д. С. Куделя. Так, на початку січня 1918 р. на зборах селян с. Успенка після його доповіді було обрано Раду селянських депутатів та волосний військово-революційний комітет у складі 9 чоловік. Очолив його Д. С. Куделя⁹.

Створення військово-революційних комітетів у повітових центрах та селах Волинської і Подільської губерній мало свої особливості. Вони полягали в тому, що в цьому процесі брали участь солдатські маси Південно-Західного фронту. В жовтні—листопаді 1917 р. активно діяли військово-революційні комітети в Луцьку, Дубно, Ізяславі, Коростені, Олевську, Старокостянтинові та інших населених пунктах. 27 жовтня 1917 р. виник військово-революційний комітет у містечку Торчин Луцького повіту на чолі з більшовиком А. А. Богдановим. За ініціативою ревкому на зборах трудящих і солдатів було обрано Торчинську Раду солдатських, батрацьких і селянських депутатів¹⁰.

Таблиця 1* Мережа військово-революційних комітетів на Україні

Губернія	Військово-революційні комітети			Всього
	повітові	інші на території повітів	волосні, сільські	
Харківська	11	—	19	30
Катеринославська	6	6	27	39
Херсонська	2	5	17	24
Подільська	5	1	3	9
Волинська	8	1	4	13
Київська	6	—	16	22
Чернігівська	5	—	30	35
Полтавська	9	—	20	29
Північна Таврія	3	—	6	9
Всього	55	13	142	210

⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 392, арк. 46—47; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4094, оп. 1, спр. 89, арк. 12—13.

⁸ Полтавський краєзнавчий музей. Архів музею, ф. СП-05, спр. 125, арк. 7.

⁹ Дніпропетровський облдержархів, ф. Р-3493, спр. 10, арк. 1—2, 16—17.

¹⁰ Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині.— Львів, 1977, с. 116—117.

* Таблицю складено за: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 7, арк. 25; спр. 56, арк. 170—171; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 125, спр. 56, оп. 3, арк. 13; спр. 140, арк. 2; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 337, оп. 1, спр. 60, арк. 2; спр. 98, арк. 5; спр. 290, арк. 11; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 275, арк. 1; спр. 292, арк. 46—47; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 4074, оп. 1, спр. 89, арк. 12—13; спр. 307, арк. 129, 148; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 10, арк. 28; спр. 40, арк. 3; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 923, арк. 311—312; ф. 101, оп. 25, спр. 20, арк. 29; ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 21, арк. 51—52; ЦДВІА СРСР, ф. 2148, оп. 5, спр. 12, арк. 156; ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 35, арк. 10; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 11, 70; ф. 628с, оп. 1, спр. 12, арк. 187—188; ф. 1393, оп. 1, спр. 1.

Важливо уточнити кількість військово-революційних комітетів, що діяли в сільській місцевості України у період встановлення і зміцнення Радянської влади. На основі великого кола джерел та історичної літератури нами зроблено спробу показати їх мережу (див. табл. № 1).

Звичайно, ця таблиця не претендує на повноту і може бути доповнена дослідниками історії Великого Жовтня на Україні. Однак на її

арк. 35; ф. 1399, оп. 1, спр. 6, арк. 6; ф. 1411, оп. 1, спр. 15, арк. 31; ф. 1822, оп. 1, спр. 3, арк. 100; ф. 3003, оп. 1, спр. 1, арк. 31; Дніпропетровський облдержархів, ф. Р-2171, оп. 1, спр. 6, арк. 54; ф. Р-3493, оп. 1, спр. 10, арк. 1—2; Запорізький облдержархів, ф. Р-3440, оп. 1, спр. 4, арк. 4; Миколаївський облдержархів, ф. 217, оп. 1, спр. 78, арк. 1; ф. Р-2878, оп. 1, спр. 403, арк. 14; спр. 413, арк. 2; Полтавський облдержархів, ф. Р-3970, оп. 1, спр. 7, арк. 19; спр. 16, арк. 122; Харківський облдержархів, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 172; Херсонський облдержархів, ф. Р-462, оп. 2, спр. 3, арк. 2, 3, 7; ф. Р-3264, оп. 1, спр. 61, арк. 3; спр. 86, арк. 16, 19; Дніпропетровський історичний музей, арх. № 2477; Полтавський краєзнавчий музей, Архів музею, ф. СП-05, спр. 125, арк. 7—8; спр. 128, арк. 7; спр. 129, арк. 7, 21; Архіви України, 1970, № 5, с. 24; Народное слово.— Вестник Роменского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 1918, 30 янв.; Во-лын, 1917, 23 нояб.; Голос труда (Лисичанск), 1918, 24 янв.; Звезда (Катерино-слав), 1918, 15 февр.; Земля и воля (Харків), 1917, 9 нояб.; Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 1918, 6 (18) марта; Літопис революції, 1925, № 4, с. 104—130; 1932, № 5—6, с. 90; Народное дело (Харків), 1918, 16 янв.; Наукові праці з історії КПРС, вип. 14.— К., 1967, с. 75; Пролетарская мысль, 1917, 17 нояб.; Правда, 1918, 1 февр.; Радянський степ (Мелітополь), 1927, 7 лист.; Свободный труд (Голта), 1918, 28 февр.; Южный край, 1917, 12 нояб.; Боковиков П., Волчанський Д., Гора О. Боротьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині (березень 1917—лютий 1918 рр.).— Кіровоград, 1957, с. 69—70; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917—лютий 1918 р.): Док. і матеріали—Хмельницький, 1957, с. 280—281; Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні: 36. спогадів.— К., 1957, с. 495, 516; Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: 36. спогадів.— Чернігів, 1958, с. 51—53, 149, 175, 186, 208—210; Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. воспоминаний и статей.—Днепропетровск, 1927, с. 127; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий.— К., 1982, ч. 2, с. 30, 33, 36, 39, 104, 106, 141, 562, 613, 652, 656, 660, 674, 706, 715, 743, 827, 856, 857; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918 гг.: Сб. документов и материалов в трех томах.— К., 1957, т. 2, с. 120, 222, 289, 487, 498, 505—506, 513, 900; т. 3, с. 70, 84, 260, 848—849; Великий Жовтень на Київщині— 36. спогадів.— К., 1957, с. 317, 340; Великий Жовтень на Хмельницьчині (хроніка подій). Березень 1917—лютий 1918 рр.—Хмельницький, 1977, с. 42, 44, 51, 56; Гарчев П. І. Червона гвардія на Сумщині.— Суми, 1957, с. 10; Гарчев П. І. Червона гвардія України в Жовтневій революції.— Харків, 1969, с. 151; Годы борьбы. 1917—1927; Сб. воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Елисаветградщине.— Елисаветград, 1927, с. 26; Гончаренко Н. Г. В битвах за Октябрь. (март 1917—март 1918 гг.).— Донецк, 1974, с. 153, 154; Данішев С. Великий Жовтень на Полтавщині.— Харків, 1969, с. 218; Дешинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині.— Львів, 1977, с. 114, 117; До історії більшовицьких організацій на Черкащині: 36. спогадів.— Черкаси, 1958, с. 34, 129—130; До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 роках: Док. і матеріали.— Ровно, 1957, с. 25; Історичне значення возз'єднання України з Росією.— К., 1954, с. 203, 205; Жовтень на Запоріжжі: 36. спогадів.— Дніпропетровськ, 1969, с. 99; Карпенко М. Ф., Шарапа В. Ф. Село крокує до комунізму.— Дніпропетровськ, 1974, с. 9; Левенко А. І. Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад (1917—1920 роки).— Чернігів, 1957, с. 16—17; Максимов О. М. Селянство Донбасу в 1917 році.— Сталіно, 1961, с. 64; Нариси історії Сумської обласної партійної організації.— Харків, 1981, с. 32—33; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації.— Дніпропетровськ, 1981, с. 25; Незабутні дні: 36. спогадів.— Одеса, 1937, с. 101; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— К., 1979, с. 107—108; Очерки истории Кировоградской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1981, с. 49—50; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967, т. 2, с. 87, 97, 102, 199—201, 204, 262, 267, 327, 347; Розповідають борці революції.— К., 1967, с. 19; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.: 36. док. та матеріалів.— Черкаси, 1957, с. 90, 91, 93; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.): Сб. док. и материалов.— Полтава, 1957, с. 65; Фурер В. Боротьба за Жовтень на селі.— Харків, 1928, с. 59, 61—62; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. док. и материалов.— Харьков, 1957, с. 254—255; 373—374; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977, с. 96—103.

основі можна зробити висновок, що у повітових центрах діяло не менше 55, а у волостях і селах не менш як 142 військово-революційних комітети.

Цікавою є динаміка створення ВРК (див. таблицю 2).

Т а б л и ц я 2 Динаміка створення військово-революційних комітетів на Україні

	1917 рік				1918 рік			Всього
	до 25.Х.	26— 31.Х.	XI	XII	I	II	III	
Харківська	1	1	15	5	6	2		30
Катеринославська	1	3	7	15	11	2		39
Херсонська			4	6	11	3		24
Подільська			2	2	4	1		9
Волинська			9	2	1	1		13
Київська		1	4		13	4		22
Чернігівська		1	5	17	12			35
Полтавська		1	2		16	1	1	29
Північна Таврія		1	3	8	2	2	1	9
Всього	2	8	51	55	76	16	2	210

З таблиці видно, що основна частина повітових, волосних і сільських військово-революційних комітетів на Україні була створена в листопаді 1917 р.— січні 1918 р. Тільки в січні 1918 р. виникло 76 (35,7%) ВРК. Саме це був період гострої боротьби за революціонування Рад селянських депутатів і встановлення Радянської влади на місцях після I Всеукраїнського з'їзду Рад.

Повітові, волосні та сільські військово-революційні комітети були масовими організаціями трудящих. Як згадує голова Петроградського ВРК М. І. Подвойський, В. І. Ленін розглядав їх не як партійні, а як радянські, найбільш повноважні органи повстання¹¹⁻¹². Хоча до їх складу входили представники лівих есерів, які в той час користувалися ще значним впливом серед селянства, керівна роль в цих надзвичайних органах належала представникам більшовицької партії, що робило комітети по-справжньому революційними. Блок більшовиків з лівими есерами відіграв важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу з трудящим селянством, в цілому соціальної бази соціалістичної революції.

Документи, що збереглися, не завжди дають можливість визначити партійний склад військово-революційних комітетів, які діяли у сільській місцевості. Проте на підставі цих джерел можна зробити висновок, що їх діяльність по встановленню і зміцненню влади Рад спрямовували більшовики. Значну роботу в цьому напрямі проводили, зокрема, члени РСДРП(б) Глухівського повіту на Чернігівщині. Солдати-більшовики роз'яснювали селянам політику партії, викривали підступність угодівців та націоналістів. У с. Береза цього повіту було утворено ревком, який очолив більшовик М. Н. Негреев. У повіті на одних із зборів більшовицької організації розглядалося питання про роботу сільських ревкомів, були накреслені заходи щодо переходу влади в руки Рад, які успішно втілювалися в життя¹³.

Однак на Україні були частими випадки, особливо в перший період встановлення Радянської влади (до Першого Всеукраїнського з'їзду Рад), коли до Рад селянських депутатів та військово-революційних комітетів проникали куркульські елементи. Вони всіляко перешкоджали новій владі, зокрема у здійсненні її декретів. Та під тиском тру-

¹¹⁻¹² Подвойский Н. И. Год 1917.— М., 1958, с. 104.

¹³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, с. 209—210.

дящих мас їх виводили із складу Рад. Так було, наприклад, у Покровській волості Куп'янського повіту на Харківщині, в селах Голті Ананьївського та Грушівці Одеського повітів на Херсонщині¹⁴. Проте абсолютна більшість військово-революційних комітетів, що діяли у сільській місцевості, були справді революційними органами й відіграли важливу роль в революціонізуванні Рад селянських депутатів. Більшовизація Рад у свою чергу безпосередньо впливала на діяльність та завдання ВРК. Повітові, волосні й сільські військово-революційні комітети, поряд з губернськими, забезпечували розв'язання основних завдань партії більшовиків у Жовтневій революції — щодо зламу буржуазно-поміщицького державного апарату, втілення в життя лозунга «Вся влада Радам!», перших декретів Радянського уряду.

Здійснення цих завдань відбувалося в жорстокій класовій боротьбі. Зокрема, куркульство чинило шалений опір при перевиборах Рад, здійсненні Декрету про землю та проведенні інших революційних заходів. В. І. Ленін підкреслював, що «...у експлуататорів неминуче лишається надія на реставрацію, а ця надія перетворюється у спробу реставрації»¹⁵. Володимир Ілліч зазначав, що після поразки повалені класи «...з подесятереною енергією, з шаленою пристрастю, з ненавистю, яка зростає у сто крат, кидаються в бій за повернення віднятого «раю»¹⁶. Щоб придушити опір контрреволюційних елементів у встановленні та зміцненні влади Рад на селі, необхідно було мати відповідні збройні сили. Тому повітові, волосні й сільські ВРК велику увагу приділяли створенню загонів Червоної гвардії та керівництву ними. В їх організації було використано досвід робітничого класу у формуванні Червоної гвардії. Важливу роль у цій справі відіграли настанови й допомога ЦК РСДРП(б), більшовицьких організацій промислових центрів та центральних органів Радянської влади.

Перші загони сільської Червоної гвардії на Україні виникли вже наприкінці жовтня 1917 р. Аналіз наявних документів свідчить, що найінтенсивнішим періодом їх створення був листопад 1917 р. — січень 1918 р., що збігається з початком організації військово-революційних комітетів. Найбільшого поширення загони сільської Червоної гвардії набули у Харківській, Чернігівській і Катеринославській губерніях. Саме тут були сильніший, порівняно з іншими місцевостями, вплив більшовиків, глибше класове розшарування селянства, діяла широка мережа місцевих військово-революційних комітетів. Так, після переобрання революційного штабу селища Барвінкове Ізюмського повіту на Харківщині було створено загін Червоної гвардії¹⁷. Роменський повітовий військово-революційний комітет на Полтавщині, який складався із більшовиків і співчуваючих їм, організував загін у складі 300 чол. До нього входили робітники та сільська біднота сіл Бацмани, Хмілове, Медвеже, Засулля, Бобрик, Бубнів і Глинське¹⁸. Загін, що діяв при ревкомі с. Роїще на Чернігівщині, налічував 150 чол. За прикладом і при допомозі більшовиків цього села були створені загони Червоної гвардії в більшості населених пунктів Чернігівського повіту¹⁹. Подібних прикладів можна навести чимало.

Військово-революційні комітети сільської місцевості виступали ініціаторами скликання волосних та повітових з'їздів Рад селянських депутатів, які проголошували встановлення там Радянської влади. Наприклад, члени ВРК с. Кабаня Старобільського повіту Харківської гу-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1399, оп. 1, спр. 6, арк. 6; ф. 3003, оп. 1, спр. 1, арк. 31, 42, 44—45; Свободний труд (Голта), 1918, 23 февр.

¹⁵ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 252.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Харківський облдержархів, ф. Р-126Л, оп. 2, спр. 1, арк. 171.

¹⁸ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 60.

¹⁹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, с. 52—53.

бернії, до складу якого входили представники робітників, солдатів та біднішого селянства, проводили велику масово-політичну роботу серед трудящих селян волості й забезпечили підготовку першого волосного з'їзду селянських депутатів. Він відбувся на початку січня 1918 р. Очолив обрану на цьому з'їзді Раду більшовик А. Підгорний²⁰.

Активну роботу по встановленню Радянської влади в Дубнівському повіті на Волині проводив місцевий військово-революційний комітет, до якого входили Г. Михайлов, А. Коган, О. Клефнер, П. Мудрох і В. Бензелюков. У січні 1918 р. ВРК, спираючись на загін червоногвардійців, очолюваний В. Бензелюковим, усунув від влади націоналістичну повітову Раду. У своїй відозві до населення повіту військово-революційний комітет оголосив: «Товариші селяни! Військово-революційний комітет міста Дубно сповіщає вас, що повітову Раду, яка складалася з буржуазних елементів, розігнано і влада переходить до рук селян та робітників. Військово-революційний комітет звертається до вас із закликом допомогти нам затвердити владу трудового народу, для чого скликається в місті Дубно з'їзд селян Дубнівського повіту. Просимо обрати на з'їзд справжніх захисників трудового народу, а не поміщиків і куркулів»²¹. Повітовий селянський з'їзд проголосив перехід влади до Рад в усьому Дубнівському повіті.

Відповідно діяв і створений з ініціативи більшовиків Прилуцький повітовий військово-революційний комітет на Полтавщині. Вночі 15 січня 1918 р., спираючись на загін Червоної гвардії на чолі з С. Косибродом, члени ВРК взяли владу в свої руки. Про це було оголошено ним у наказі, який був віддрукований і поширювався серед трудящих повіту. «Волею революційного пролетаріату,— зазначалося в цьому документі,— стару владу в місті й повіті повалено і тимчасово належить військово-революційному комітетові обрати Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів, яка стоятиме на сторожі завоювань революції та інтересів робітників і біднішого селянства»²². Прилуцький повітовий ВРК проводив велику масово-політичну роботу серед місцевого населення. 1 лютого 1918 р. з ініціативи ревкому було скликано перший повітовий з'їзд Рад. І хоч як перешкоджали меншовики та есери, його делегати пішли за більшовиками. Обраний на з'їзді виконком повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів (до нього ввійшли 19 більшовиків і 6 безпартійних) забезпечив втілення в життя заходів Радянської влади²³.

Військово-революційним комітетам на Україні доводилося працювати в надзвичайно важких умовах. Угодовські й націоналістичні партії не хотіли примиритись із своєю поразкою і всіма засобами чинили опір утвердженню влади робітників та селян. Так, після Смілянського волосного з'їзду Рад*, на якому було прийнято рішення про встановлення влади Рад у волості і для її закріплення створено військово-революційний комітет на чолі з більшовиком Й. І. Меленкевичем, націоналісти вночі арештували більшість з обраних до нього членів. За цих умов більшовики змушені були вести боротьбу за владу Рад у підпіллі²⁴.

Значну роль у встановленні Радянської влади в сільській місцевості відігравали повітові військово-революційні комітети, куди зверталася селянська біднота по допомогу. Вони направляли у волості й

²⁰ Гончаренко Н. Г. В битвах за Октябрь (март 1917—март 1918 гг.), с. 153.

²¹ Михайлов Г. К. К истории Октября на Волини.— Летопись революции, 1926, № 6, с. 70: До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 роках, с. 25.

²² Боротьба за Жовтень на Прилуччині.— Прилуки, 1927, с. 62—63.

²³ Там же, с. 68—70.

* Цей з'їзд відбувся 12 листопада 1917 р.

²⁴ Нариси історії Черкаської обласної партійної організації, с. 25.

села досвідчених агітаторів, загони Червоної гвардії та зброю. 2 лютого 1918 р. газета «Голос Юга» повідомляла, що Єлисаветградський ВРК послав у Бобринець 20 червоногвардійців і зброю, а ревком Бобринця, в свою чергу, взяв під охорону 7 навколишніх волостей²⁵.

Боротьба за владу Рад на Україні відбувалася в складній обстановці. Так, якщо у жовтні 1917 р. її встановили в ряді міст Донбасу, де була найбільшою концентрацією робітничого класу і діяли більшовицькі організації, то в інших місцях справа стояла гірше. Зокрема, у Києві владу захопила буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка зазіхала на всю територію України. Виступаючи проти Радянської влади, Рада пішла на угоду з генералом Каледіним, який організував контрреволюційний заколот на Дону.

Перед більшовицькими організаціями України постало надзвичайно важливе завдання — якнайшвидше ліквідувати вогнище контрреволюційних виступів і забезпечити умови для встановлення влади Рад на всій її території. Поряд з іншими органами в розгромі контрреволюції на Україні велику роль відіграли військово-революційні комітети, які діяли в сільській місцевості. В ніч на 3 листопада 1917 р., коли розпочався наступ Каледіна на Донбас, відбувся з'їзд революційних комітетів Бахмутського повіту. Там було накреслено заходи для боротьби проти контрреволюційних банд і відправки затриманих ними продовольчих вантажів для трудящих Москви та Петрограда. На цьому з'їзді, в якому брав участь емісар Радянського уряду Г. І. Петровський, з метою об'єднання місцевих революційних комітетів було утворено повітовий ВРК²⁶. Враховуючи умови, в яких відбувалася жорстока політична боротьба проти угодовських партій, за владу Рад, Бахмутський військово-революційний комітет зосередив усю повноту влади в своїх руках і забезпечив мобілізацію сил проти контрреволюції²⁷.

Військово-революційні комітети, що діяли в сільській місцевості, стали організаторами придушення локальних контрреволюційних виступів проти встановлення Радянської влади. Так, Катеринославський волосний ревком, керований Барабашем, організував озброєні загони для ліквідації залишків петлюрівських банд у Верхньодніпровському та Новомосковському повітах²⁸. Новопраський волосний ревком Єлисаветградського повіту на Херсонщині, очолюваний більшовиками, придушив виступ місцевих контрреволюціонерів, які у зв'язку з наближенням німецьких окупантів зробили спробу повалити в селі Радянську владу²⁹.

Велику роль відіграли військово-революційні комітети й у здійсненні перших ленінських декретів, насамперед Декрету про землю, долаючи шалений опір поміщиків і куркульства. Так, створений більшовиками ревком с. Терни Лебединського повіту на Харківщині при підтримці загону Червоної гвардії конфіскував маєток місцевого князя Щербатова і землю, робочу худобу та реманент розподілив між найбіднішими селянами³⁰. Яструбинський ревком Сумського повіту 7 листопада 1917 р. надіслав розпорядження завідувачу хуторською економією, в якому, спираючись на прийнятий II Всеросійським з'їздом

²⁵ Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині: 36. документів і матеріалів. — Кіровоград, 1957, с. 65—66.

²⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. 2, с. 144.

²⁷ Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов, 1917, 16 нояб.; Літопис революції, 1930, № 5, с. 208.

²⁸ Борьба за Советы на Екатеринославщине, с. 172.

²⁹ Годы борьбы, 1917—1927, с. 26.

³⁰ Маленко Е. Е. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции. Июль 1917 г.— декабрь 1917 г.— Труды Харьковск. инж.-строит. ин-та.— Харьков, 1962, вып. 22, с. 20.

Рад Декрет про землю, повідомив про встановлення свого контролю над цим маєтком, заборонив продавати живий і мертвий реманент³¹. Ревкоми сіл Гришине, Криворіжжя, Сергіївка, Святогорівка і Некремене Бахмутського повіту на Катеринославщині, які були створені з ініціативи робітників ближніх заводів і рудників, конфісковували поміщицькі маєтки, організовували розподіл майна та землі між селянами навколишніх сіл³². За спільним рішенням ревкому і Ради селянських депутатів Слов'яносербського повіту кращі землі вздовж ріки Сіверський Донець, які раніше належали місцевим поміщикам, були наділені безземельним селянам повіту³³. Ревком с. Піщанка Новомосковського повіту боровся із спекуляцією, бандитизмом і розкраданням народного добра. Він провів перепис селян, які не мали землі, допоміг їм відремонтувати сільськогосподарську техніку й реманент³⁴.

Так само, як на Харківщині та Катеринославщині, активну участь у вирішенні земельного питання брали військово-революційні комітети й інших губерній України. Серед них — Новобузький волосний ревком на Херсонщині, Білогородський волревком Ізяславського повіту на Волині, Меджибізький ревком Летичівського та Красиївського ревком Старокостянтинівського повітів Подільської губернії, Таганчанський волревком Канівського і Острівський ревком Васильківського повітів на Київщині, Веркіївський волревком Ніжинського повіту на Чернігівщині³⁵ та ряд інших. Наведені факти свідчать про те, що військово-революційні комітети на Україні з самого початку своєї діяльності докладали максимум зусиль до втілення в життя декретів і постанов Радянського уряду.

В міру зміцнення Рад як органів диктатури пролетаріату відпала потреба у військово-революційних комітетах як надзвичайних органах революції, що своє основне завдання вже виконали. Процес їх ліквідації на Україні проходив не одночасно, а залежно від встановлення Радянської влади в її різних регіонах, від ступеня і характеру опору контрреволюції. На Лівобережжі — в основному наприкінці грудня 1917 р. — у січні 1918 р., на Правобережжі — в січні — на початку березня 1918 р., на півдні — в січні — лютому 1918 р.

У лютому — березні 1918 р., в період наступу кайзерівської Німеччини на Україну, більшовицькі ревкоми оголошують себе штабами по організації оборони населених пунктів від іноземних окупантів. Наприклад, військово-революційний штаб с. Чернігівки Бердянського повіту, перевівши Чернігівську волость на воєнний стан, взяв на себе організацію її захисту³⁶.

Таким чином, на Україні під керівництвом більшовицьких організацій утворилася широка мережа повітових, волосних і сільських військово-революційних комітетів. Вони були надзвичайними органами диктатури пролетаріату, які брали активну участь у боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади в сільській місцевості, у справі захисту завоювань Великого Жовтня.

* * *

³¹ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, с. 254—255.

³² Гончаренко Н. Г. Указ. соч., с. 153; Максимов О. М. Назв. праця, с. 64.

³³ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации, с. 108.

³⁴ Звезда (Екатеринослав), 1918, 18 янв.

³⁵ Миколаївський облдержархів, ф. 217, оп. 1, спр. 78, арк. 1; Великий Жовтень на Хмельниччині (хроніка подій). Березень 1917 — лютий 1918 рр., с. 44, 51, 56; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр., с. 78; Великий Жовтень на Київщині, с. 217—218, 340; Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, с. 169.

³⁶ Запорізький облдержархів, ф. Р-3440, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

П. В. ПАВЛОВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ
НА УКРАЇНІ В 60-х рр. XIX ст.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

У період першої революційної ситуації в Росії (1859—1861 рр.), яка стала важливим рубежем у розвитку соціально-економічного і суспільного життя країни й визначила нові напрями визвольної боротьби, під впливом активної пропаганди першої загальноросійської революційної газети «Колокол» та журналу «Современник» виникли численні політичні гуртки і групи. Чільне місце серед них належало революційно-демократичній організації студентської молоді — Харківсько-Київському таємному товариству¹. Його діяльність характеризувалася не лише веденням революційної пропаганди серед студентства, а й спробою з'єднати свої зусилля з українським та польським національно-визвольним рухом, а також залучити на свій бік народні маси, зокрема, через недільні школи для дітей міської бідноти. Саме прагнення представників революційно-демократичного руху заручитися підтримкою народу і викликало найбільше занепокоєння правлячих кіл країни. У часто згадуваній дослідниками доповідній записці «Про недільні школи, бібліотеки, читальні та про розпорядників і викладачів оних», підготовленої слідчою комісією на чолі з сенатором Ждановим, вказувалося, що так звана партія зловмисників (тобто учасники таємного товариства) хотіла «підняти за собою маси народу через поширення звернень підбуржувального змісту», що вона проповідувала «в гуртках між своїми учнями вчення, спрямоване до потрясіння релігійних вірувань, до поширення соціалістичних понять про право власності і до підбурювання проти уряду»². Головну роль в організації та поширенні недільних шкіл у країні слідча комісія відводила професорові Київського університету Платону Васильовичу Павлову. «На чолі цього починання, — повідомлялося в записці, — стає професор Павлов...».

У слідчих матеріалах про діяльність Харківсько-Київського таємного товариства професор Павлов неодноразово фігурує як натхненник і керівник студентської молоді, що проводила в цих школах революційну агітацію.

В наукових працях з даної проблеми також нерідко згадується ім'я П. В. Павлова, причому інколи дослідники, йдучи за жандармськими документами, приписують йому ініціативу у створенні та поширенні недільних шкіл і навіть участь у самому товаристві³. В ряді досліджень йдеться лише про підтримку Павловим цих шкіл, однак зовсім не з'ясовується, чим це було зумовлено, так само як і не розкривається причина безперечного впливу особистості вченого на київське студентство.

Незважаючи на значний розголос «справи Павлова» в 60-х роках, вона, як справедливо зауважує М. Лемке, дуже швидко «зникла з пам'яті навіть багатьох сучасників»⁴. Крім того, архівних матеріалів про вченого збереглося дуже мало. Історичний нарис М. Лемке також майже не дає відомостей про його діяльність у Київському університеті, а містить в основному лише відомі з багатьох мемуарів факти про участь Павлова у відкритті недільних шкіл в Києві. Зробимо спробу показати його роль у суспільно-політичному русі кінця 50-х — початку 60-х років, з'ясувати політичні погляди вченого.

¹ Про нього існує ряд досліджень: Козьмич Б. П. Харьковские заговорщики. — Харьков, 1930, 88 с.; Барабой А. З. Харьковско-Киевское тайное общество (1856—1860). — Исторические записки, т. 52, 1955, с. 235—266; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. — К., 1960, 306 с. та ін.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1862, спр. 263 (1), арк. 70—70 зв.

³ Лемке Мих. Очерки освободительного движения «шестидесятых годов». — СПб., 1908, с. 8; Линков Я. И. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и тайное общество «Земля и воля» 1860-х годов. — М., 1964, с. 79—81 та ін.

⁴ Лемке Мих. Указ. соч., с. 7.

Народився П. В. Павлов у сім'ї поміщика, в Нижегородській губернії. Рано втративши батьків, виховувався в родині свого дядька, також поміщика, закінчив Головний педагогічний інститут у Петербурзі, в 23 роки захистив докторську дисертацію і одержав посаду професора російської історії в Київському університеті, де перед цим працював М. І. Костомаров, заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві⁵. Вчений швидко завоював авторитет серед студентів не лише через «світлий погляд на речі, у вищій мірі гуманне ставлення» до них⁶, але насамперед тому, що він обстоював демократичні погляди на історію, необхідність освіти для народу. Ця обставина не залишилась поза увагою місцевих властей. Так, у відповідь на запит шефа жандармів В. А. Долгорукова про настрої серед викладачів Київського університету генерал-губернатор І. І. Васильчиков у своїй доповідній записці висловив сумнів щодо професора Павлова, насамперед через його прагнення «захоплювати слухачів, набувати між ними популярності і зближуватися приватно з ними»⁷.

І справді, лекції вченого з російської історії викликали захоплення у студентів, настроювали їх на критичне осмислення дійсності. Один з його слухачів, у майбутньому відомий діяч суспільно-політичного руху на Україні М. П. Драгоманов пізніше писав, що в 60-і роки молодь з радістю читала праці тих істориків, зокрема професора Павлова, які показували, що в Росії «...були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історію»⁸.

Увага до значення народних мас в історичному процесі та їх ролі в самоврядуванні була головною в оцінці вченим російської історії. На той час це мало величезне суспільне значення, оскільки сприяло вихованню молоді в дусі критичного погляду на самодержавно-кріпосницьку систему в Росії та розуміння необхідності політичних перетворень і запровадження в країні республіканського ладу. На жаль, у розпорядженні дослідників немає текстів лекцій, прочитаних Павловим у Київському університеті, хоча й відомо, що значна їх кількість потрапила до рук жандармів. В опису забраних у вченого паперів під час його арешту значиться 55 текстів лекцій з російської історії, історії України XVI ст., записка про земські собори та ін.⁹

Однак в архівних фондах збереглися виписки з лекцій Павлова, які дали властям підставу звинуватити його в тому, що «у викладанні історичних наук у Київському університеті він висловлював думки, супротивні порядку існуючого в Росії правління»¹⁰. Ці виписки допомагають глибше з'ясувати і проаналізувати погляди вченого на російську історію, його суспільно-політичну позицію. Цьому ж сприяють відновлена слідчими лекція Павлова, прочитана при його прощанні із студентами Київського університету¹¹, а також лекція вченого до 1000-ліття Росії, надрукована у згаданій праці М. Лемке.

Головна думка, яку проводить Павлов у своїх лекціях, полягає в тому, що з давніх часів російське суспільство мало, як писав він, «конституційні форми й самоврядування і що в Росії тільки з минулого (тобто з XVIII.—Р. І.) століття утвердилося монархічне правління — самодержавне». Вчений вважав, що у домонгольський період історії руські землі являли собою самоврядовані федеративні території і розглядав Русь як «федеративну союзню державу». Це, на його думку, був період «русських вольностей», коли існували парламенти — земські собори, в яких мали представництво різні стани; коли існувало самовря-

⁵ Там же, с. 8.

⁶ Киевский телеграф, 1859, № 51.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 404-а, спр. 130, арк. 1 зв.

⁸ Драгоманов М. Народні школи. — Женева, 1877, с. 20.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, оп. 26, Л. А., ч. 6, арк. 2.

¹⁰ Там же, арк. 1.

¹¹ Текст лекції надруковано в кн.: Ястребов Ф. Указ. соч., с. 259—262.

дування в містах; коли народне ополчення — сам народ — тримало у руках зброю; коли існували гласні суди і т. д. Таким чином, робив висновок Павлов, давня Русь — «вище нової, централізованої, бюрократичної» за системою політичної організації суспільства¹².

Викладаючи історію Росії у поступальному розвитку, а це на ті часи також було новим підходом до вивчення історичного процесу, Павлов показував, що й централізована Російська держава, безсумнівно, мала свої переваги і відіграла певну позитивну роль для утвердження незалежності країни, що «сильна рука» московських царів скинула з неї ординське ярмо та водночас знищила й «вільні установи». Вісімнадцяте століття принесло повне торжество «самодержавного начала». За Петра I остаточно закінчився «перехід до монархії». Він «доламав рештки конституційних установ», чому сприяло й духовенство з його доктриною підтримки самодержавного правління¹³.

Відзначимо, що подібні теорії пропагувалися в той час й іншими істориками, зокрема М. І. Костомаровим, який у 1859—1862 рр. читав лекції з російської історії у Петербурзькому університеті. Таку подібність у трактуванні минулого Росії можна пояснити новими вимогами часу, коли суспільна думка шукала обґрунтування історичної необхідності повалення самодержавства в країні і заміни його республіканськими установами, більш природними, як вважали її представники, для існування людського суспільства. Такі ідеї викликали захоплення демократично настроєної молоді. Павлова, зокрема, любили за те, що він «завше прикладав до історії мірку розуму і гуманності»¹⁴.

Великого значення для всієї справи суспільного прогресу надавав учений розвитку освіти. На його думку, з появою в Росії університетів — них «маяків порятунку», історія нашої країни увійшла в нову фазу. Шоправда, за Петра I, як вважав Павлов, освіта мала чисто практичний характер — «аби краще служити государю». При наступних імператорах освіченим людям — літераторам, художникам, ученим — прищеплювалося схиляння перед самодержцями, захоплення їх ділами. Виняток становив Новиков, який «розкидав здорові ідеї». Пелеломною віхою в історії Росії, на думку вченого, стали 1812 рік і, особливо, діяльність декабристів, які поклали початок відкритому протесту в суспільстві. Незважаючи на те, що вони трагічно зійшли зі сцени, цей «протест триває»¹⁵.

Як бачимо, Павлов першим серед істориків у Росії сказав своє мужнє слово про декабристів і зробив спробу визначити їх місце в суспільному русі як зачинателів періоду відкритої боротьби проти існуючої системи правління в країні. За декабристами, наголошував Павлов, іде наступне покоління борців — «Пушкін і вся свита — плеяда, всі поети його часу — це політичний протест; Гоголь і школа натуральна — соціальний суспільний протест». Саме з часів, коли на політичну арену виходять освічені люди, зазначав Павлов, університети, освіта в цілому набувають в очах правителів особливого значення й на них починається гоніння. «І тепер, — за словами вченого, — при зв'язку, при обміні між університетами, при прагненні зв'язати себе з публікою (мається на увазі діяльність студентів у недільних школах. — *Р. І.*) їх значення повинно буде все більше й більше зростати». Павлов стверджував, що віднині «маяк порятунку» суспільства піднесений на будові університету, а тому закликав студентську молодь «...групуватися всіляко навколо університету, різну практичну діяльність пов'язувати з університетською діяльністю і через це розвивати самосвідомість у людях, починаючи з вищих станів і закінчуючи нижчими». Він вважав, що в сучасний йому

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, ч. 6, арк. 7.

¹³ Там же, арк. 14.

¹⁴ Драгоманов М. Народні школи, с. 63.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, чл. 6, Л. А., арк. 7.

історичний період університети є головною силою протесту «проти всього мерзенного (разом з урядом)», насамперед проти кріпосного права, яке потрібно негайно знищити. На його думку, звільнення селян, яке готував уряд, мало покласти «різку межу між минулим і майбутнім, так що історія, власне цією подією, розділиться на два періоди...». Після знищення кріпосного права, говорив Павлов, почнеться «період новий, на межі якого ми стоїмо, в який ми входимо, який ми лише відчуваємо»¹⁶.

Думки вченого про необхідність скасування кріпосного права були співзвучні настроям значної частини студентів. Тому Павлов був їх кумиром, особою, якій вони довіряли свої думки, а часом і переконання, як про це свідчив, наприклад, один з учасників таємного товариства Португалов¹⁷. Сучасник Павлова, майбутній професор Київського університету А. В. Романович-Славитинський згадував пізніше: «Навряд, щоб чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора. Для Києва він був тим, ким Грановський для Москви, Каченовський для Харкова... Під час загальної хвороби мовчання він мав громадянську мужність говорити вільне слово...»¹⁸.

Не дивно, що, коли в середовищі студентів університету виникла ідея відкрити безплатні народні школи, вчений палко підтримав її. «Діло народної освіти було тим ближче для Павлова, що він був сином одного великоруського пана від кріпачки з Нижегородської губернії», — писав Драгоманов¹⁹. Повідомляючи попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова про те, що до нього звернулася група студентів університету з проською «допомагати їм порадою при викладанні» в народних школах, Павлов зазначив: «Вважатиму обов'язком сумління для себе безкорисливо всіляко сприяти в педагогічному відношенні успіхам їхнього безкорисливого починання»²⁰. В роботі подібних шкіл вчений вбачав перспективу налагодження зв'язку між різними прошарками суспільства, без чого, за його переконанням, дальший успішний розвиток останнього був неможливий.

Виникнення недільних шкіл, їх становлення й розвиток цілком пов'язані з діяльністю Харківсько-Київського таємного товариства. Це — одна з яскравих сторінок революційно-демократичного руху досліджуваного періоду: адже революціонери-шістдесятники вперше звернулися безпосередньо до народу, прагнучи не лише просвітити його, а й підняти на революційну боротьбу. Учасники недільних шкіл одностайно підтверджували на слідстві і пізніше, що ідея їх створення належала студентові історико-філологічного факультету Феодосію Вороному. Її відразу ж підхопили члени таємного товариства, які разом з іншими студентами звернулися до попечителя округу Пирогова та до професора Павлова з проською про підтримку і допомогу в цій справі. Отже, ініціатива організації недільних шкіл йшла зовсім не від Павлова. Він лише палко підтримав її.

Незабаром Пирогов доручив Павлову наглядати за першими недільними школами, які історик розглядав як засіб для об'єднання студентської молоді у спільній праці над освітою простого народу.

Місцеві клерикали на чолі з митрополитом Ісидором, а також реакційно настроєна частина студентів університету вважали Павлова «головою вільнодумного гуртка в Києві», приписували йому ініціативу відкриття недільних шкіл, називали «безбожником та космополітом».

Однак співчуття, яке виявляв учений до революційно-демократичної молоді, зовсім не означало, що він повністю поділяв її погляди. Ніколи й ніде Павлов не виявив себе прихильником революційної агіта-

¹⁶ Там же, арк. 5—14.

¹⁷ Там же, ч. 2, арк. 475.

¹⁸ Вестник Европы, 1903, № 2, с. 619—620.

¹⁹ Драгоманов М. Народні школи, с. 63.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 3.

ції, не кажучи вже про революційний переворот. Навпаки, вся його критика існуючого ладу зводилася до того, щоб забезпечити єднання панівних класів з пригнобленими і тим самим запобігти соціальному вибуху.

У своїй лекції, присвяченій 1000-літтю існування Російської держави, Павлов називав революцію «жахливим історичним переворотом», «загальним бідунням»²¹. Про негативне ставлення вченого до неї свідчать і його виступи перед київськими студентами, зокрема прощальна лекція, прочитана ним напередодні свого від'їзду в Петербург у грудні 1859 р. Вона підбивала підсумки тим поглядам, що їх Павлов пропагував протягом усього періоду читання свого курсу з історії в Київському університеті. Текст її, відновлений слідчими при розгляді справи Харківсько-Київського таємного товариства, зберігається в архівах, а також надрукований у ряді публікацій²².

З усіх відомих виступів Павлова видно, що він, рішуче засуджуючи самодержавне правління і кріпосництво, з нетерпінням чекав змін, пов'язаних з підготовлюваною реформою. Однак саме чекав, а не боровся за них. «Селянська реформа,— говорив учений,— поставила нашу історію так, що в неї два виходи — реформа або революція». Проте сам він вважав головним фактором розвитку суспільства не революцію, а «зближення вищих класів з нижчими». В цьому процесі вчений велику роль відводив студентам. Саме вони, на його думку, мали стати «провідниками знань і здорових понять у суспільстві», оскільки лише шляхом «передачі нижчим класам освіти дворянство може спокутувати неправоту своїх діянь»²³. Це — засіб уникнення революційного перевороту, а не підштовхування до нього. Таким чином, Павлов вважав, що не революція, а освіта мас, їх моральне вдосконалення є головною силою суспільного прогресу в Росії.

Університет і цікавив історика насамперед як центр поширення освіти й гуртування молоді. Він обстоював думку про те, що кожен з таких навчальних закладів має бути зв'язаний «з усіма життєвими основами» свого краю і що всім університетам слід підтримувати між собою тісні контакти. «Якщо в одному робиться що-небудь добре,— наголошував Павлов,— потрібно, щоб це поширилося і в іншому». Таким чином, студентська молодь повинна була виступати в ролі примиренської сили і своєю діяльністю запобігти революційному вибухові.

Порівнюючи ці думки, висловлені Павловим при прощанні з київськими студентами, з положеннями його лекції до 1000-річчя Росії, прочитаної трьома роками пізніше, можна дійти висновку, що суспільний світогляд історика не еволюціонував уліво і що він залишився на попередніх позиціях. Учений писав в останній лекції: «Уряд дав рятівний поштовх самому суспільству, ліквідація урядом кріпосного права потрясла всю російську землю ґрунтовно... Освічені заможні класи в Росії зрозуміли, що з огляду на можливий історичний переворот розсудливість їм велить зблизитися з темними незаможними класами у містах і селах, як до безумовної користі цих класів, так і ще більше з огляду на власну користь...»²⁴.

Тут бачимо не тільки похвалу урядові, який «дав рятівний поштовх суспільству», а й піклування про «власну користь» заможних класів, які виявили таку розумну «розсудливість». Все це пояснює той ентузіазм, з яким Павлов включився в діяльність недільних шкіл, чим викликав проти себе вогонь царської адміністрації і місцевої реакції. В доповідній записці голови слідчої комісії з приводу діяльності цих шкіл київський професор звинувачувався ледве не в керівництві всією рево-

²¹ Лемке М. х. Указ. соч., с. 11.

²² Див. названі праці А. З. Барабоє, Ф. Ястребова, а також зб.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр.— К., 1963, 387 с.

²³ Суспільно-політичний рух на Україні..., с. 28.

²⁴ Лемке М. х. Указ. соч., с. 11—12.

люційною роботою студентів у них. «Ініціатива про поширення грамотності в народі і в недільних для цього школах,— говориться в документі,— ...вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства... В цьому колі вперше з'являється чіткий і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення засобом їх пропаганди в народі. На чолі цього починання стає професор Павлов; при діяльній участі його як агента уряду і разом з тим передової людини, дістається дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві..., об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше й завели зв'язки із студентами університетів столичних»²⁵.

Ідея створення шкіл для народу приписується вченому і в доповідній записці III відділення за 1859 р. «Першу думку про заснування в Росії недільних шкіл,— зазначається в ній,— подав колишній професор Київського університету Павлов, якому вона нібито підказана Герценом під час перебування Павлова в Англії і який пізніше розвинув її в Києві з допомогою десяти молодих людей, що умовилися з ним з приводу основних засад і цілей починання. Вони висловили між собою утворити «Товариство поширення народної грамотності» з тим, щоб засобом недільних шкіл поширити і розвинути намір Петрашевського, виконання яких було зупинено арештом і засланням його та його одноподумців»²⁶. Як бачимо, тут Павлов постає як продовжувач «злочинної» справи Петрашевського і Герцена.

Звичайно, все це було свідомим перебільшенням, до якого чиновники III відділення вдалися для того, щоб надати вагомішого значення своїй вірнопідданській діяльності і показати, що вони, мовляв, виявили «корінь зла». Павлов не був ні ініціатором та керівником революційної «пропаганди в народі», ні продовжувачем справи Петрашевського і Герцена. Він — лише попутник революційно-демократичної молоді в її починанні на освітньому шляху. Однак його кінцева мета була прямо протилежною кінцевій меті шістдесятників: вони стояли за революційний переворот, Павлов — за примирення класів.

Вважаючи, що Павлов відіграє першорядну роль у громадсько-освітній діяльності київської молоді, його під пристойним виглядом переводять з Київського університету до Петербурга для роботи в Археографічній комісії, куди він мав прибути наприкінці 1859 р. Природно, що в столиці поліцейський нагляд за ним мав бути посилений. Перед своїм відбуттям з Києва Павлов прочитав згадувану вже прощальну лекцію, а студенти влаштували на його честь вечірку на квартирі учасників таємного товариства, студентів І. Кацена і Г. Розена. На ній зібралися всі його члени, які були в Києві, а також чимало учасників українського та інших студентських гуртків — загалом 43 чол.²⁷ Виступаючи з промовами і висловлюючи подяку вченому за його лекції, студенти просили професора бути їхнім представником у громадських справах в столиці, посередником між вихованцями Київського та Петербурзького університетів з огляду на необхідність зближення цих складів для «розвитку загальної діяльності»²⁸. Подібне прохання висловлювалося і в листах студента Левченка з Харкова, який пропонував Павлову бути «членом-кореспондентом харківського товариства студентів, що мають завданням своєї діяльності народну освіту»²⁹.

Перебуваючи в Петербурзі, Павлов підтримує зв'язки із своїми колишніми вихованцями й колегами: до нього пишуть листи не тільки

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1862, спр. 263 (1), арк. 35—36.

²⁶ Исторический архив, 1956, № 6, с. 178. Автор цієї публікації Я. І. Лінков також вважає Павлова одним з основних ініціаторів створення недільних шкіл у Києві, Ніжині, Петербурзі.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, ч. 1, Л. Б. (2), арк. 58 та ін.

²⁸ Там же, арк. 475-е.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, Л. А., арк. 19.

з Харкова, а й з Києва. У вченого зав'язуються й нові контакти, зокрема із студентськими гуртками столиці. Про це свідчать знайдені в нього під час арешту листи до слухача Медико-хірургічної академії, керівника одного з таких гуртків С. Римаренка*, а також до О. Поссе та ін. Крім того, жандарми виявили у вченого візитну карточку С. Сераковського з таким записом: «Я бачив Костомарова, говорив з ним; натурально, що він з повною повагою і співчуттям дивиться на все»³⁰. Певно, на прохання Павлова Сераковський мав з Костомаровим розмову про справи, що стосувалися недільних шкіл. В паперах Павлова були знайдені листи від професора Хойдецького — з повідомленням про арешти в Києві студентів, учасників таємного товариства — та від Ф. Вороного — про арешти в Харкові і Києві. Останній попереджав Павлова, що в заарештованих знайдені листи, де містяться «різкі висловлювання про государя й відомості про літературні гуртки, що існують у Києві і Харкові. Усе це невинні речі, але ви знаєте, як на це дивиться уряд: йому неодмінно це видається таємними товариствами, організованими винятково для злочинних дій»³¹.

Взагалі точно невідомо, чи знав Павлов про існування цих так званих літературних гуртків, про які писав Вороний, але з усього випливає, що про таємне товариство він не знав. Революційно настроєна молодь навряд чи могла розкрити йому існування організації, яка ставила своєю метою «загальний переворот» в країні з допомогою «селян і розкольників», а також війська, «для того, щоб мати на своєму боці фізичну силу»³².

Наведемо ще один цікавий факт для характеристики стосунків між членами таємного товариства і Павловим, а також для розкриття його поглядів. На прощальній вечірці один з учасників нелегальної організації — Зеленський — у своєму слові натякнув на знаменність того факту, що вони прощаються з улюбленим професором саме 14 грудня, бо, як сказав він, «у цей день прогрес на Русі вперше заявив гласно своє повноліття». І Зеленський запропонував тост «в пам'ять перших апостолів рідного прогресу», тобто за декабристів³³. Павлов осмикнув сміливця, заявивши про недоречність такого тосту, і запропонував свій — за того, «хто стоїть на чолі прогресивного руху в Росії»³⁴. Голова слідчої комісії у справах недільних шкіл сенатор Жданов вважав, що історик мав тут на увазі Герцена. Проте генерал-губернатор, спираючись на таємне дізнання, з'ясував, що Павлов у цьому випадку «запропонував тост за государя імператора»³⁵.

Справді, якби професор, виголошуючи свій тост, мав на увазі Герцена, йому не було б потреби відзначати «недоречність» слів Зеленського, оскільки Герцен продовжував справу декабристів. Якщо ж згадати, що в своїх лекціях Павлов, говорячи про необхідність «емансипації селян», висловлював упевненість, що в суспільстві «розчарування (діями царських властей.— Р. І.) тепер не настане»³⁶, що пізніше, у своєму останньому виступі в Петербурзі, він говорив про «розсудливість» заходів уряду, який своїми «корінними реформами» нібито запобігає «загальному бідунству»³⁷, стане зрозумілим, кого саме ставив

* Цікаво, що в листах до свого друга Португалова Римаренко повідомляв про свої часті візити до Павлова, які нерідко тривали від сьомої години вечора до першої години ночі, «інколи один на один», та про систематичні контакти вченого з членами його гуртка, що складався з різночинної молоді («розповідає моему гуртку у формі читання про суспільну фізіологію») (ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1862, спр. 230, ч. 129, А (ч. 2), арк. 66 зв.).

³⁰ Там же, спр. 26, ч. 6, Л. А., арк. 20.

³¹ Там же, арк. 19 зв.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, ч. 1, Л. Б. (ч. 7), арк. 454.

³³ Там же, ч. 7, арк. 155—156.

³⁴ Там же, арк. 110.

³⁵ Там же, арк. 152.

³⁶ Там же, ч. 6, арк. 13.

³⁷ Лемке М. н. х. Указ. соч., с. 11.

історик на чолі прогресу в Росії: звичайно, не Герцена, а уряд, що, за його словами, «дав рятівний поштовх самому суспільству»³⁸. Це повністю відповідало реформістським поглядам Павлова на позитивні зміни в Росії, яким він прагнув сприяти своєю просвітительською діяльністю, критикою минулого та показом тих суспільних ідеалів, які повинні замінити старі, прогнилі кріпосницькі порядки.

Демократичній молоді, яка боролася за зміни в суспільстві, була близькою і зрозумілою критика Павловим тодішнього ладу, але вона йшла власним шляхом. Учений сподівався на реформи, на розвиток самосвідомості та примирення класів, революційно-демократична молодь — на революцію. Однак на певному етапі Павлов був її одноступенем. Він закликав до зближення з народом, до його освіти. До цього ж прагнула й молодь, але водночас вона несла в маси революційне слово, своє бажання перетворити їх на вирішальну силу революції.

Діячі революційно-демократичного напрямку найбільше цінували просвітительську роботу вченого. Під час свого перебування за кордоном та зустрічей з Герценом і Огарьовим Павлов прочитав у їхньому домі кілька лекцій з історії. За спогадами Н. О. Тучкової-Огарьової, «це була розумна обдарована особистість», «лекції Павлова були прекрасні, захоплюючі...»³⁹. Вони справили, як свідчили сучасники, певний вплив і на судження Герцена та Огарьова з питань філософії⁴⁰.

Арешт Павлова у зв'язку з читанням лекції до 1000-ліття Росії був викликаний тим, що вчений, як пояснював «Русский инвалид», «дозволив собі висловлювання й вигук, яких не було в статті, дозволеній цензурою, що схилялися до збудження незадоволення проти уряду»⁴¹. Виступ Павлова відбувся 2 березня 1862 р., а вже 6 березня він був висланий в адміністративному порядку до Ветлуги.

Демократичний Петербург схвилювало і обурило це свавілля самодержавства. У столиці навіть з'явилася прокламація, що закликала громадськість до протесту: «Нехай схопили Павлова, заслали Михайлова, збираються заслати ще кількох — що ж!.. Протестуйте, подавайте адреси, жертвуйте гроші, придумуйте, що хочете, але не сидіть, склавши руки»⁴². Проте ці заклики наслідків не мали — вчений був повернутий із заслання тільки в 1866 р.

Таким чином, найперша заслуга Павлова в суспільно-політичному русі полягає в критичному викладанні ним російської історії та негативному ставленні до сучасних йому порядків. Це сприяло політичному вихованню молоді, формуванню демократичного світогляду нового покоління діячів визвольного руху. Своїм закликом до згуртування студентів навколо громадських та просвітительських справ, а також до широких взаємозв'язків між усіма університетами історик подав ідею, яку революційно настроєна молодь, зокрема й учасники Харківсько-Київського таємного товариства, використала для об'єднання прогресивно настроєного студентства. Це відіграло велику роль у консолідації опозиційних сил в 60-і роки та в дальшому розгортанні визвольної боротьби в країні.

Діяльність Павлова мала важливе значення для організації недільних шкіл. Він особисто сприяв їх відкриттю в Києві та Ніжині, а в Петербурзі, з серпня 1860 р. аж до свого арешту, був активним членом «Ради уповноважених від санктпетербурзьких приватних недільних шкіл»⁴³.

³⁸ Там же.

³⁹ Тучкова-Огарева Н. А. Воспоминания. — М., 1959, с. 118.

⁴⁰ Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. — СПб., 1906, с. 101.

⁴¹ Лемке Мих. Указ. соч., с. 10—13.

⁴² Там же, с. 13.

⁴³ Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. — М., 1978, с. 151.

Павлов, як й інші представники ліберального табору, зокрема М. І. Пирогов, своїми діями засвідчив, що ліберальна течія в суспільному русі нездатна до організації рішучої боротьби проти самодержавства, що найбільші її прагнення обмежувалися формами законності й легальності. Не випадково в паперах ученого була знайдена копія його листа до царя⁴⁴. В епоху революційного піднесення в країні Павлов, як і вся ліберальна інтелігенція Росії, дивився з надією не на народ, а на імператора. Ліберальна і демократична течії у визвольній боротьбі представляли різні ідейно-політичні суспільні напрями⁴⁵.

Діяльність Павлова і в Київському університеті, і в перші роки його перебування в Петербурзі — на початку 60-х років XIX ст. — яскраво підтверджує слова В. І. Леніна про те, що ліберали були й залишаються ідеологами буржуазії, яка не мириться з кріпосництвом, але яка боїться революції, боїться руху мас, здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків. Саме тому ліберали обмежуються «боротьбою за реформи», «боротьбою за права», тобто поділом влади між кріпосниками і буржуазією⁴⁶.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1860, спр. 26, ч. 6, Л. А., арк. 2.

⁴⁵ Див.: Ленін В. І. З приводу ювілею. — Повне збр. творів, т. 20, с. 156.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. — Там же, с. 165.

ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ПОЛІТИКА ПРАВЛЯЧИХ КІЛ США У ГАЛУЗІ ІДЕОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРИ В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

І. А. ХИЖНЯК (Київ)

Актуальною проблемою сучасної історії Сполучених Штатів Америки є суспільні процеси, що відбувалися в цій країні в 70-х роках нинішнього століття. Дальше поглиблення третього етапу загальної кризи капіталізму наклало свій відбиток на економіку, політику й культуру наймогутнішої імперіалістичної держави світу. «Сучасний монополістичний капіталізм, — підкреслює радянська дослідниця Є. П. Кассирова, — усім ходом свого розвитку довівши до небувалих масштабів характерні для нього антагонізми, зумовлює необхідність активної регулюючої ролі держави»¹.

Функція управління культурними процесами, зокрема, порівняно недавно також стала прерогативою американської держави. Як відомо, в 1965 р. у США було створено Національний фонд мистецтв і гуманітарних наук (НФМГН) — головний урядовий інститут, який займається нині проблемами регулювання та ідеологічної орієнтації культурних процесів у країні. Однак цей захід не має нічого спільного з турботою про зростання культурного рівня нації, а являє собою одну з форм державно-монополістичного регулювання.

На сучасному етапі в регулюванні культурних процесів у Сполучених Штатах беруть участь названий фонд та підпорядковані йому державні й громадські установи, а також конгрес і президент.

Автор має на меті розкрити в даному повідомленні два взаємозв'язані аспекти: вплив панівної форми буржуазної ідеології на вироблення принципів політики урядових інститутів США у галузі культури та

¹ Кассирова Е. П. США: кризис социальной политики (государство и социальное обеспечение). — М., 1978, с. 46.

їх практичне втілення в життя. При цьому слід зазначити, що в класово-антагоністичному суспільстві цілеспрямовано стимулюються ті аспекти духовної діяльності, які в той чи інший період можуть бути найбільш вигідно використані буржуазією в її класових інтересах.

Буржуазні дослідники, висуваючи теорію «ідейного та культурного плюралізму», намагаються заперечити існування ідеологічного впливу на суспільну свідомість²⁻³. Вже півтора десятиліття вони не припиняють спроб трактувати практичну реалізацію принципів політики в галузі культури у США як ознаку соціального прогресу, результат «гуманного» характеру капіталістичної системи, яка нібито забезпечує «всебічний духовний та естетичний розвиток нації»⁴. Однак послідовний історико-матеріалістичний підхід до аналізу суспільних явищ дає можливість розкрити сукупність політико-ідеологічних засобів у сфері теорії й практики, за допомогою яких у США насаджується буржуазна культура та ідеологія.

У досліджуваній період посилювалося тяжіння прогресивних сил до демократичної культури. «Мільйони наших співгромадян, — за словами Генерального секретаря Комуністичної партії США Геса Холла, — відмовляються від старих понять, відкидають архаїчні концепції, безпрецедентне число людей аналізує й піддає критиці те, що відбувається в будь-якій галузі капіталістичної дійсності, і приступає до активних дій»⁵. Тому правлячі класи й буржуазна держава, яка виконує їх «соціальне замовлення», намагалися утримувати у вигідних їм рамках сферу культури. Відроджувалися й зміцнювалися тенденції неоконсерватизму — результат духовного краху американського лібералізму 40—50-х років. Піднесення неоконсерватизму було викликане також і тим, що хоч неоліберали й створили різні форми економічних, політичних та ідеологічних абстракцій, зокрема таких, як «ера кеннедизму», політика «нових рубежів», «індустріальне суспільство» й т. ін., середній американець постійно пересвідчувався в кричущій невідповідності між економічним і культурним розвитком країни. Не треба було бути професійним політиком, щоб переконалися в існуванні диспропорції між кількістю різних соціальних програм, що висувались різними партіями, та їх незначною ефективністю. Намагаючись позбутися такої соціальної дисгармонії, правлячий американський клас був змушений переглянути кодекс своїх ідеологічних постулатів.

Неоконсерватори 70-х, як і інші адепти буржуазної суспільної думки періоду державно-монополістичного капіталізму, покладали великі надії на встановлення постійного контролю над усіма аспектами суспільного життя, вбачаючи в цьому реальний шлях збереження стабільності соціального устрою. Контроль над суспільною свідомістю саме через інститути виконавчої та законодавчої влади почав запроваджуватися ще в 60-х роках, коли країною правили демократи-неоліберали⁶. Неоконсерватори-республіканці, розчаровані у можливостях технократичних рецептів та соціальних експериментів, перейшли до тотального теоретизування духовного життя. «Політичний порядок базується на культурній основі» — ідеологічний лозунг 70-х років. У ньому точно відтворено ідейні переконання американської буржуазії, яка, пише соціолог Г. Нібург, вважає культуру провісницею політичних та інституційних змін. «Цінності змінюються першими, — підкреслює він, — а потім може статися все, що завгодно»⁷. Визнаючи наявність ідеалістичного під-

²⁻³ Mark Ch. A Study of Cultural Policy in the United States. Paris, 1973, p. 10.

⁴ National Foundations on the Arts and Humanities.— Washington, 1976, p. 22.

⁵ Холл Г. Революционное рабочее движение и современный империализм.— М., 1974, с. 159.

⁶ Sites P. Control; the Basic of Social Order.— New York— London, 1973, p. 3.

⁷ Nieburg H. L. Culture Storm. Politics and the Ritual Order.— New York, 1973, p. 3.

тексту в цій тезі (вона явно суперечить об'єктивному примату матеріального над духовним), все ж не можна не зважати на неї як на симптоматичне для сучасного періоду визнання зростаючої ролі культури в соціальних планах монополістичної буржуазії. Неоконсерватори вирішили вдатися до «нових форм» політики, які відповідали вимогам часу: «Політика (вони вкладали в це слово новий соціально-культурний зміст, на відміну від його традиційної семантики) повинна здійснюватися таємно... Мається на увазі культурна політика в руслі загального політичного регулювання суспільного організму»⁸.

Ортодоксальний консерватизм, який панував в американській буржуазній ідеології, віддавав перевагу орієнтації на індивід перед так званими «груповими вимогами» буржуа, «колективістськими» тенденціями в політиці. Проте неоконсерватори схилилися до необхідності державного («колективістського») регулювання соціального життя, але водночас виступали за згортання соціальних програм і підміну їх політизацією духовного життя у вигідній для правлячої верхівки системі ідеологічних координат. Наголошуючи на «втаємниченості» акцій, спрямованих на контроль за суспільною свідомістю, буржуазні соціологи, які вивчають можливості «інституалізації» культури, посиляються водночас на успіхи культурного будівництва під керівництвом держави в Радянському Союзі й країнах соціалістичної співдружності. Дослідження сучасних соціологів, пишуть вони, а, особливо, представників марксистської суспільної думки великою мірою збагатили наше розуміння умов і соціальних наслідків активного сприяння культури й мистецтва розвитку суспільства⁹. Цілком очевидно, що механічне перенесення методів і форм такої політики на ґрунт антагоністичного, духовно дезінтегрованого суспільства неможливе — справжній культурний прогрес в рамках експлуататорського суспільства не має історичної перспективи. Проте той факт, що буржуазні дослідники змушені визнавати переваги соціалістичного культурного будівництва, є досить показовим в умовах сучасної ідеологічної боротьби.

«Інституалізація» культурних процесів з метою зміцнення устоїв буржуазної системи, про яку мріяли неоконсерватори, не дала можливості виробити навіть таку програму, яку ми знаходимо у творах ідеологів неолібералізму Дж. Гелбрейта, Р. Хофstadтера та їх однодумця в галузі політичної практики, помічника президента Кеннеді з питань культури А. Хекшера¹⁰. Соціально-філософська теорія державного регулювання відбивала, з одного боку, спільність головних інтересів буржуазії, яка намагалася уникнути краху соціально-політичної системи, і, з другого, — зіткнення окремих ідеологічних орієнтацій, характерних для різних монополістичних кіл чи соціальних груп. Так, наприкінці 60-х — на початку 70-х років в ній досить популярними були техно-сцієнтистський та антрополого-гуманітарний напрями. Представники першого — В. Ростоу, Р. Арон, З. Бжезінський та інші — вважали, що суспільний прогрес у США цілком залежить від наслідків науково-технічної революції, визнавали принципову роль державного регулювання в усіх сферах суспільного життя і вбачали конструктивний засіб подолання культурної кризи в країні у посиленому впливі «технократичної» еліти на сферу культури¹¹. Прихильники антрополого-гуманітарної орієнтації

⁸ The Study of American Culture: Contemporary Conflicts.—Florida, 1977, p. 295.

⁹ Culture and Art. An Anthology, ed. by L. Aagaard-Mogensen.—New York, 1976, p. 194.

¹⁰ Galbraith G. K. The Affluent Society. 3rd ed. rev.—Boston, 1976; Hofstadter R. Anti-Intellectualism in American Life.—New York, 1962—63; Heckscher A. The Public Happiness.—New York, 1962.

¹¹ Rostow W. The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge Univ. Press, 1960; Aron R. Eighteen Lectures on Industrial Society—L., 1968; Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic era.—New York, 1970.

обстоювали абстрактно-гуманістичні концепції, заперечували позитивний характер науково-технічної революції і вбачали в ній першопричину всіх соціальних пороків капіталістичного суспільства. Зокрема, американський культуролог М. Дікстайн, філософи Е. Фромм, Ж. Фрідман та ін. виступали проти спроб правлячої еліти контролювати соціальний розвиток і пропонували лікувати «культурний голод» у країні за допомогою підвищення ролі гуманітарних наук¹².

В середині 70-х років у США панувала антрополого-гуманітарна ідеологічна орієнтація. Її прихильники розробляли принципи політики державних інститутів у галузі культури. Прихід нового покоління, підкреслювалося на конференції з питань мистецтв, що проводилася в Білому домі у 1978 р., ознаменувався, з одного боку, підвищенням вимог до матеріальних цінностей, які вже створено в країні, а, з іншого, — пошуками шляхів поліпшення нашого життя. Якісно нові критерії (суспільного розвитку — І. Х.) постають з тієї очевидної істини, що культура й мистецтво є продуктом людської діяльності, а не суб'єктом довершеної технічної продуктивності¹³. Водночас, розробляючи прийомні і методи політики в галузі культури, буржуазні ідеологи часто використовують і принципи сцієнтизму.

Про необхідність поєднання найбільш загальних інтересів буржуазії та представників окремих монополістичних кіл чи соціальних груп при обґрунтуванні принципів державного регулювання культурними процесами у США йдеться у працях одного з найвідоміших сучасних американських буржуазних теоретиків-соціологів Д. Белла. Він відкрито заявляє: «Ми стаємо свідками краху буржуазного світовідчуття і його теорій індивідуальної активності та соціальних відносин»¹⁴. Хоч Д. Белл і називає себе «постмарксистом», він вдається до спроб ревізувати марксистську теорію. Очоливши неоконсерваторів, він розробив не конструктивну критику капіталізму, а реакційно-утопічні доктрини для ослаблення його соціальних антагонізмів.

Д. Белл, як і всі антрополого-гуманітарії, робить особливий акцент на зростанні соціальної значущості культури в сучасному суспільстві. «Ідеї та культурні стилі до цього часу не змінювали докорінно ходу історії, — пише він, — але вони необхідні для фіксації передумов соціальних змін, адже саме зміни в свідомості, ціннісній спрямованості моральних критеріїв штовхають людину до зміни соціального устрою та його інститутів»¹⁵. Оережно нагадуючи про суспільно-історичне значення технічного прогресу і віддаючи тим самим данину сцієнтизму, Белл схиляється до визнання первинності культури в комплексі суспільного буття й свідомості. Саме в цьому факторі він вбачає причину, через яку державний контроль над культурою стає конче необхідним. Белл відстоює необхідність інституалізувати, узаконити примат культури «не тільки в сфері моралі та звичаїв, а й у політиці»¹⁶. Солідаризуючись з технократами та сцієнтистами в оцінці важливості державного регулювання культурних процесів, Д. Белл, проте, вносить певні ідеологічні корективи до їх теорії «групових», «колективних» дій. «Культурна криза, — підкреслює він, — не може бути розв'язана як така собі чергова політична проблема включенням чи виключенням з неї якоїсь окремої соціальної групи: шлях до її розв'язання лежить значно глибше,

¹² Dickstein M. *Gates of Eden. American Culture in the Sixties.*— New York, 1977.

¹³ White House Conference on the Arts. Joint Hearings... Senate. 95th Congress.— Washington, 1978, p. 54.

¹⁴ Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism.*— New York, 1976, p. 7.

¹⁵ Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture of Social Forecasting.*— New York, 1973, p. 479.

¹⁶ Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism.* p. 18.

в самому характері цінностей, які підтримують або ж руйнують соціальну систему»¹⁷.

Таким чином, у своїй ідеологічній концепції, яка у багатьох пунктах збігалася з теоретичною основою політики правлячих кіл США у сфері культури в 70-х — на початку 80-х років, Белл поєднав антрополого-гуманітарну та техно-сциєнтистську орієнтації. Рисами останньої, зокрема, позначена дана ним оцінка технократичного століття Америки, типовими ознаками якого, вважає він, є «раціональність, планування й передбачення»¹⁸. Д. Белл створив теорію, яка мала відродити віру середнього американця у можливість удосконалення буржуазної системи без кардинальної її зміни. При цьому він відзначив наступність у розвитку форм буржуазної ідеології в цілому і, продовжуючи традицію неолібералів 60-х, які теоретично обґрунтували необхідність «централізації всього управління та посилення ролі держави»¹⁹, врешті-решт відверто визнав: «Все ж ліберальна культура в сучасний період здає свої позиції, хоч дуже неохоче визнає це. Вона схвалює вседозволеність у поведінці особистості, але нездатна більш-менш конкретно обмежити рамки цієї вседозволеності, що призводить до повного краху морального порядку»²⁰.

Звичайно, Д. Белла більше тривожив можливий крах соціального, а не морального порядку, він засудив, скоріше, «радикальний» лібералізм «бурхливих 60-х», а не той, що був приручений, «інституалізований» правлячою верхівкою. Водночас очевидно, що головний напрям державної політики США на сучасному етапі Д. Белл волів би очистити від рецидивів будь-якого лібералізму. Таким чином, американський неоконсерватизм 70-х — початку 80-х років як форма ідеології імперіалістичної буржуазії передбачав політичну реакцію у всіх сферах, а це означало, зокрема, й даліше посилення державного контролю в галузі культурних процесів.

Однією з політичних передумов переходу від неоліберальної до неоконсервативної орієнтації в ідеології був прихід до влади республіканця Р. Ніксона. Громадськість очікувала змін у державній політиці, в тому числі і в галузі культури. Втім новий президент не поспішав розгорнути свою соціальну програму. Оскільки республіканська партія на початку його правління не мала більшості в конгресі*, Ніксон вдався до політичного маневру. Він виніс розв'язання більшості соціальних проблем, у тому числі й культурних, на його розсуд. Причин для того, щоб створити уявну картину відмови від активного втручання в управління культурними процесами, було чимало. Це і відсутність особистого досвіду керівництва такою складною сферою, і невдачі попередника — Л. Б. Джонсона — в ролі патрона муз, і небажання наслідувати своїх ідеологічних опонентів-неолібералів. Однак всупереч сподіванням багатьох своїх політичних противників Ніксон не відмовився від практики державного регулювання культурних процесів, а продовжував її.

Щоправда, в 1969 р. державні субсидії на розвиток культури було зменшено майже вдвоє — бюджет Національного комітету підтримки мистецтв становив 6,4 млн. доларів (проти 10,7 млн. — у 1968 р.). Проте в наступні роки, незважаючи на зростання інфляції та військових витрат, уряд постійно його збільшував**. Політичні акції неоконсерватора Нік-

¹⁷ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, p. 480.

¹⁸ Ibid., p. 348.

¹⁹ Єрохін А. «Активний партнер» (Наука в США на службі імперіалістичної політики). — Всесвіт, 1972, № 8, с. 212.

²⁰ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, p. 479.

* У 1969 р. у сенаті США було 54 демократи й 43 республіканці; в палаті представників, відповідно, — 243 проти 192.

** Під час правління Ніксона бюджет НФМГН становив у 1970 р. 13 млн. доларів, в 1971 р. — 17,6 млн., 1972 р. — 33,1 млн., 1973 р. — 42,5 млн., 1974 р. — 72 млн. доларів.

сона свідчили про державно-монополістичне регулювання у всіх галузях суспільного життя. У політичних деклараціях Ніксон наголошував, що він є прихильником ідей «буржуазної демократії»: «Для того, щоб досягти повного культурного розквіту всієї нації, мистецтво й гуманітарні науки не повинні лишатися привілеєм небагатьох громадян США... Державі слід постійно турбуватися про культурний розвиток нації й підтримувати мистецтво й гуманітарні науки значно більше, ніж дотепер»²¹. Однак консерватизм Ніксона проглядав у кожному кроці, наприклад, у його свідомому намірі звузити прерогативи законодавчої й розширити функції виконавчої влади. Так званий «невидимий уряд» Ніксона — союз урядових організацій та установ під безпосереднім контролем Білого дому — мав стати прообразом авторитарної системи в умовах державно-монополістичного капіталізму.

Неоконсерватори почали свою діяльність у сфері культури в традиціях попередників. Ніксонівська адміністрація зберегла не тільки установи, а також принципи й прийоми управління культурою, започатковані демократами-неолібералами. Причиною цього були й деякі фактори суспільного розвитку в досліджуваний період. З поглибленням соціально-політичної кризи у зв'язку з ескалацією агресії США у В'єтнамі зростала суспільна роль творчої інтелігенції, демократичні кола якої активно протестували проти імперіалістичної політики уряду²². Неоконсерватори спробували застосувати до лібералів тактику фінансових репресій: у розпалі антивоєнних виступів субсидії на здійснення державних програм у галузі культури 1969 р. було зменшено з 32 млн. до 4 млн. доларів²³. Неоліберальна опозиція в конгресі чинила серйозний опір такому крутому повороту вправо, й адміністрація Ніксона пересвідчилася в тому, що прихований урядовий контроль, однією з форм якого є фінансове приручення творчих кадрів, вигідніший її класовим інтересам.

Дотримуватися політики, яка б формально не відрізнялася від неоліберальної, адміністрації Ніксона треба було ще й тому, що на рубежі 70-х років очевидним фактом став досить непевний характер балансу між функціями приватного бізнесу й держави у культурному розвитку. Згідно із законом приватні корпорації й фонди США мають право субсидувати культурну програму не більше, ніж на 50% суми, виділеної державою. Якщо державні установи зменшували свою частку, як це мало статися у вказаний період, відповідно знижувалася й активність приватного бізнесу у спільних культурних проектах, що створювало офіційно санкціонований фінансовий голод для установ культури.

Загострення кризи в цій галузі, викликане об'єктивними соціально-економічними закономірностями її розвитку, та потреба засобами ідеологічних і фінансових маніпуляцій пригасити демократичне піднесення серед діячів культури вплинули на дії Білого дому. Відносна пасивність президента змінилася пожвавленням його інтересу до культури. Ніксон змінив керівництво Національного комітету підтримки мистецтв²⁴, обіцяв розширити повноваження НФМГН та збільшити урядові субсидії на розвиток культури до 40 млн. доларів. У спеціальному посланні до конгресу з приводу суспільної ролі культури він відмічав: «Культура й мистецтво здатні сприяти зціленню хворих місць нашого життя»²⁵.

Опір твердолобих консерваторів, які категорично виступали проти державних субсидій на здійснення культурних заходів під час агресії

²¹ Congressional Records, 1970, June 30, p. H. 6229.

²² Мулярчик А. С. Противоречивый облик десятилетия. О тенденциях в духовной культуре в США 70-х годов.— США: экономика, политика, идеология, 1980, № 3, с. 71—80.

²³ Congressional Quarterly Almanac, 90th Congress, vol. 24, 1968, p. 241.

²⁴ International Herald Tribune, 1969, Sept. 4, p. 2.

²⁵ Congressional Quarterly Almanac, vol. 25, 1969, p. 114-A.

у В'єтнамі, призвів до гострих дебатів з приводу участі держави в управлінні культурними процесами в підкомітетах обох палат конгресу. Але представники адміністрації президента продовжували відстоювати ініціативу її розширення. Так, було запропоновано з 1971 р. встановити щорічну субсидію художнім радам штатів розміром 75 тис. доларів²⁶.

На законодавчому рівні представники республіканців та демократів досягли подоби політичного балансу. Єдність політичних цілей різних угруповань державно-монополістичного капіталу США зблизила централістів та лівих республіканців з демократами-лібералами в їхній боротьбі за державне регулювання культурних процесів, а також «правих» демократів типу Джонсона й ортодоксів-республіканців типу Гросса, які відстоювали федеральні асигнування тільки на користь воєнно-промислового комплексу.

У 1971—1972 рр. урядові асигнування на культурні потреби зросли. Адміністрація й конгрес розширили свою участь в управлінні справами в галузі культури. Суми субсидій культурно-освітнім установам, запроектовані Білим домом, майже не змінювалися конгресом: на прохання виділити 63,5 млн. у 1971 р. конгрес затвердив субсидію розміром 61,2 млн. доларів. Замість 83,3 млн. на 1972 р. на Капітолії погодилися на 81,7 млн. доларів²⁷.

Розширення участі уряду в керівництві культурним життям приписували активності окремих осіб — від самого Р. Ніксона до голів національних комітетів НФМГН — Б. Кіні та Н. Хенкс. Пропагандистська машина розхвалювала «позитивний характер національної культурної політики»²⁸, всіляко намагаючись приховати справжні наміри контролю над сферою культури. Державно-монополістична еліта, вдосконалюючи доктрину й практику урядового регулювання, лицемірно маскувала причини своєї заінтересованості в цій сфері, а між тим поступово переходила до більш суворой регламентації вже існуючих форм політики в галузі культури. Так, у 1973 р. сенат прийняв досить важливу поправку демократа Л. Бентсена, згідно з якою підрозділи НФМГН — національні комітети мистецтв і гуманітарних наук — повинні були тісніше координувати (тобто прискіпливіше контролювати — І. Х.) акції державних культурних організацій на федеральному й місцевому рівнях²⁹. Політична верхівка відкрито продемонструвала своє бажання підпорядкувати державні культурні установи й організації єдиному політичному курсу. «Жоден з комітетів не має права відійти в своїй діяльності від намічених для нього перспектив»³⁰, — говорилося в рішенні конгресу.

Під час короткого президентства Дж. Форда (1974—1976 рр.) характер державного регулювання сферою культури визначався загальним ходом соціальних процесів та особливостями політичної ситуації в країні. Особистий внесок Форда у розвиток цієї державної функції був мінімальним. Звичайно, Форд не обминув такої нагоди набуття політичного капіталу, як кампанія з приводу відзначення 200-ліття США. Ювілей значно активізував дії федерального уряду у сфері культури. Переслідуючи комерційні й ідеологічні цілі, адміністрація сподівалася в ході кампанії пом'якшити класові антагонізми, викликані соціально-економічною та політичною кризою останніх років. Ювілейні програми під егідою НФМГН пропагували «виключний характер» американської революції. В офіційних документах, підписаних Фордом, фігурували промовисті цифри³¹, але обіцяного «піднесення національної культури»

²⁶ Ibid., vol. 26, 1970, p. 269.

²⁷ Ibid., vol. 27, 1971, p. 219; vol. 28, 1972, p. 516.

²⁸ New York Times Magazine, 1974, March 24, Section 6, p. 19.

²⁹ Congressional Quarterly Almanac, vol. 29, 1973, p. 534.

³⁰ Ibid.

³¹ Presidential Documents: Gerald R. Ford, 1974, vol. 10, No. 40, p. 12.

не відбулося. Державно-монополістична еліта організувала помпезну, але не популярну в масах так звану «Адміністрацію святкування 200-річчя американської революції» і протиставила її іншій програмі громадської некомерційної «Народної комісії в справах святкування 200-річчя». Спеціальним рішенням конгрес оголосив дії останньої незаконними³².

Яскравим прикладом тактики «великої дубинки» в державній політиці США є діяльність голови Національного комітету гуманітарних наук Р. Бермана. Сенатор К. Пелл (демократ, колишній неоліберал, один з давніх ініціаторів заснування НФМГН) у 1976 р. запропонував посилити контроль (з боку федеральних установ) над діяльністю рад у справах гуманітарних наук на рівні штатів, графств та муніципалітетів.

Критика цієї пропозиції Р. Берманом обернулася для нього крахом політичної кар'єри: сенат позбавив його посади³³.

В середині 70-х років контроль над духовним життям країни продовжував посилюватися. Представники виконавчої й законодавчої влади в той період віддавали перевагу політико-ідеологічним формам державного регулювання перед фінансовими. Досить показовим, на нашу думку, є той факт, що під час сенатських дебатів 1974 р. про розмір асигнувань на культурні потреби законодавці з-поміж «національних пріоритетів» вибирали між культурними процесами і охороною природи, а не між воєнним бюджетом і соціальними потребами³⁴.

Тенденція до політизації сфери культури посилилася в зв'язку з приходом до влади адміністрації Дж. Картера. Під час виборчої кампанії 1976 р. представники правлячих партій не скупилися на обіцянки. Причини цього очевидні. Економічна криза, помножена на соціальну та ще міцно приправлена політичними скандалами, створила важкий для подолання бар'єр між претендентами й виборцями. Значна частина останніх виявила політичне недовір'я до всієї сучасної буржуазно-демократичної системи, розчарувалася в її принципах і можливостях. Нове політичне керівництво демократичної партії добре відчувало небезпечні соціальні флюїди незадоволення. Знаючи про впливовість так званого «культурного лоббі» на політичний курс і суспільну атмосферу, новообраний президент приділив значну увагу питанням державного регулювання культурних процесів.

Для початку, за прикладом своїх попередників, Картер спробував створити собі репутацію знавця й цінителя мистецтв — його помічники поширили чутку про те, що президент щодня протягом 8—10 годин слухає класичну музику. Проте, якщо за часів Кеннеді подібні прийоми й могли вплинути на суспільну думку, то тепер вони навряд чи кого переконували. «Вплив такого культурного мастила» на роботу урядового механізму сумнівний», — глузливо коментував дії адміністрації журнал «Нешнл ревью». — Навряд чи хто-небудь буде особливо засмучуватися, дізнавшись про те, що президент Картер підписав угоду про Панамський канал за чверть години після прослухування сцени жертвоприношення із «Загибелі богів» Вагнера...»³⁵.

Іронічні відгуки преси не вгамували організаторського запалу президента Картера, який вдався до кадрової «перетасовки» в керівництві «дочірніх» організацій Національного фонду мистецтв та гуманітарних наук. Він усунув з посади директора Національної ради підтримки гуманітарних наук республіканця Бермана, про якого вже згадувалось, а з поста директора Національної ради підтримки мистецтв — відому в урядових колах Вашингтона діячку в галузі культури Ненсі Хенкс. Нові керівники культурних відомств особливими якостями не відрізня-

³² Congressional Quarterly Almanac, vol. 32, 1976, p. 702.

³³ Ibid., p. 489.

³⁴ Ibid., vol. 30, 1974, p. 87.

³⁵ National Review, 1978, March 17, p. 350.

лись. Дж. Д. Даффі, який очолив Національну раду підтримки гуманітарних наук, за визначенням відомого американського історика А. Шлезінджера-молодшого, відомий як «безнадійний політичний опортуніст», а голова Національної ради підтримки мистецтв Л. Л. Біддл зарекомендував себе «цілковитим профаном» у цій сфері. Справжню причину даної адміністративної чехарди, за свідченням журналу «Ньюсуік», слід шукати в тому, що Даффі підтримував в Коннектікуті кандидатуру Картера, а Біддл був зв'язаний з сенатором К. Пеллом, близьким другом президента³⁶. Цим самим Картер та його адміністрація зробили ще один хід у своїй політичній грі в сфері культури.

Існуюча до Картера федеральна система культурного регулювання передбачала щорічну, хоча й незначну, надбавку до бюджетних асигнувань на потреби Національного фонду мистецтв і гуманітарних наук. Президент Картер лишився вірним традиції, не забуваючи про саморекламу. Він заявив журналістам, що «витрачає більше часу на питання культурного розвитку, ніж на переговори про скорочення гонки озброєнь»³⁷, а боротьба за витрати на розвиток культури не менш складна, ніж боротьба за військовий бюджет. У 1978 р. для фінансування федеральних органів, які займаються питаннями мистецтв і гуманітарних наук, конгрес виділив 244,5 млн. доларів. У 1979 р. адміністрація запропонувала збільшити цю суму ще на 51 млн. дол. Американська преса відразу ж зреагувала на ці дії уряду й назвала її «додатком, рівного якому не було за всю історію фонду»³⁸.

Проте «щедрість» адміністрації Картера не зустріла одностайної підтримки та схвалення, на які президент, очевидно, розраховував. Уже наприкінці 1977 р. посилювалася критика на адресу його ставлеників у державній сфері управління культурою. Головний лозунг Картера під час виборчої кампанії «Why not the Best» («Чому б не найкращий!») — стосовно діяльності Л. Л. Біддла лунає похмурою посмішкою», писав оглядач «Нешнл ревью». В інших публікаціях йшлося також про те, що, крім невдач та прорахунків американської дипломатії на Близькому Сході та на переговорах про скорочення гонки стратегічних озброєнь, невирішених економічних проблем, катастрофічним лишився й стан американської культури³⁹. Оглядач «Нью-Йорк таймс» Х. Крамер визначив політичний сенс заходів демократичного уряду в галузі культури, як «дуже небезпечний поворот». Національні ради заохочення мистецтв та гуманітарних наук «картеризовані», підтримав його журнал «Нешнл ревью».

У чому ж полягає зміст «картеризації»? Певне світло на це явище проливає дискусія між прихильниками так званого «елітарного» та «популістського» підходу до розподілу державних субсидій, яка розгорнулася в 1978 р. у конгресі й продовжувалася на сторінках преси⁴⁰. Так звані «елітаристи» виступали за матеріальну підтримку центральних культурних інститутів, створення широких соціальних програм і надання великих стипендій окремим представникам творчої інтелігенції. «Популісти» ж ратували за те, щоб більша частина асигнувань йшла на потреби місцевих рад у справах мистецтв, а також на невеликі стипендії письменникам, художникам, музикантам, не обов'язково широко відомим, але тим, які потребували допомоги. Матеріали дискусії свідчать, на перший погляд, про загострення давніх суперечностей між прихильниками «високочолої», «елітарної» та так званої «масової» культур. «Популісти» посилювалися на те, що з часів Ніксона й дотепер субсидії

³⁶ Newsweek, 1977, October 31, p. 31.

³⁷ Ibid.

³⁸ National Review, 1978, March 17, p. 350.

³⁹ Small Cultural Disaster.— National Review, 1977, Dec. 9.

⁴⁰ Steele R. and Whitmore J. Culture: Populism vs. Elitism.— Newsweek, 1977, October 31, p. 31.

щедро витрачаються на «авангард»⁴¹. «Елітаристи» захищали свої позиції, твердячи, що їх експериментальне мистецтво спрямоване на те, щоб пізнати систему, в якій воно народжується, що його «головна мета — навчити порядку і гармонії»⁴², і, тим самим, поспішали розписатися у своєму абсолютному конформізмові та лояльності.

Адміністрація в особі Дж. Даффі й самого президента прийняла сторону «популістів», прикриваючись гаслом про необхідність «культурної освіти». «Популізм» не просто більше відповідав загальним прийомам політичної демагогії, характерним для адміністрації Картера. Культурна програма «популістів» підмняла широкі соціальні програми обережними акціями на місцях, супроводжуваними галасливою пропагандистською та ідеологічною кампанією. Це, в свою чергу, цілком відповідало неоконсервативному напрямку в ідеології та політиці, якого дотримувався Картер.

В руслі «популістської» політики розгорталися дебати в конгресі під назвою «Конференції Білого дому в справах мистецтв та гуманітарних наук». На засіданнях, які було проведено в Техасі, Нью-Йорку, Каліфорнії, Чикаго, Бостоні та Вашингтоні, обговорювалося широке коло питань: про подолання інерції мислення технократизму, функції губернаторів та їх участь у роботі місцевих органів, що займаються справами мистецтв, боротьбу з бюрократизмом в органах управління культурними процесами, ширше залучення до їх складу компетентних осіб, особливо митців, про підтримку культурних програм у невеликих центрах та ін. Здавалося б, порядок обговорення питань свідчив про активізацію культурної політики. Однак справжня мета «популізму», як і «елітаризму», полягала не у всебічному розвитку культури, а маніпуляції свідомістю американців за допомогою культурних процесів, зміцненні позицій буржуазної культури за рахунок культури народної, справді демократичної.

У ході конференції «картеристи» намагалися розробити систему єдиної політики в галузі культури на рівні федерального уряду, штатів та муніципалітетів. За її основу пропонувалося взяти модель державного регулювання культурних процесів у Нью-Йорку⁴³. Голова нью-йоркської ради зацікавлення громадян у справах мистецтва А. Аміс підкреслював у своєму виступі на конференції, що, визначаючи методи й форми національної політики в галузі культури, потрібно точно враховувати ступінь необхідності державного регулювання культурою, який залежить від конкретної політичної обстановки. Всі заходи повинні бути централізованими, тобто здійснюватися цілеспрямовано через НФМГН. Аміс, як й інші «лоббі», приховував класову природу державного регулювання культурних процесів у США, посиляючись на фінансові труднощі як на першопричину кризи.

В основі планування політики в галузі культури, за Амісом, має лежати комерційний, діловий підхід. Відчуваючи зацікавленість політичної верхівки в продовженні державного регулювання культурних процесів, він твердив: «Оскільки небезпека недостатнього фінансування культури і мистецтва очевидна, культуру потрібно зробити максимально рентабельною, треба, щоб вона приносила прибуток»⁴⁴. Аміс допускав, що комерційний інтерес як основна сила може приводити в рух досить різноманітний і складний механізм ідеологічного контролю над культурними процесами.

У ході дебатів було висунуто ще одну сентенцію, автором якої був твердолобий консерватор, конгресмен Метокс. «Якщо держава вкладає гроші в мистецтво, — говорив він, — є підстави вважати, що це має

⁴¹ White House Conference on the Arts. Joint Hearings... Washington, 1978, p. 18.

⁴² Ibid., p. 21.

⁴³ Ibid., p. 182.

⁴⁴ Ibid., p. 189.

приносити економічну вигоду»⁴⁵. Розробляючи політику в галузі культури, урядові кола вдаються до гнучкіших засобів, керуються найсучаснішими теоріями буржуазних соціологів та філософів. Так, у рекомендаціях окремих учасників згаданих конференцій привертає увагу їх заінтересованість у розвитку засобів масової інформації. Вони обґрунтовують її, як правило, потребами «віку техніки», «постіндустріального суспільства». Однак ці заходи у поєднанні з вимогами поступового переходу від приватного до урядового контролю над засобами масової інформації переслідували одну мету — розвиток тих аспектів сучасної культури, які могли б бути використані для масової маніпуляції свідомістю. Характерно, що настійні прохання організувати спеціальні урядові програми для телебачення супроводжувалися таким поясненням: «Без керівного впливу мистецтва ми ніколи не зможемо досягти американської мрії»⁴⁶.

Таким чином, у 70-х роках у США, по суті, згортали культурні програми, підміняли їх відвертою політизацією культурних процесів. На відміну від своїх попередників, які намагалися закамфлювати політичний характер державних заходів у сфері культури, Картер не приховував його. «Ні для кого не є секретом те, — відзначав журнал «Нешнл ревью», — що американські урядові установи в сфері культури є політичними»⁴⁷. Діяльність адміністрації в цій галузі зводилася до використання випробуваних і загалом еkleктичних за характером засобів ідеологічного впливу. Вони свідчили про те, що ідеї консерватизму мають вплив на суспільне життя США.

Проте даліше втручання держави у сферу культури наприкінці 70-х років є не тільки проявом «політичної кон'юнктури» президента Картера, як це намагаються зобразити буржуазні філософи та культурологи. Класовий характер цього явища полягає у глибокій зацікавленості буржуазії в постійному нагляді та вигідній для неї орієнтації масової свідомості.

Прихід до влади адміністрації Р. Рейгана ознаменував даліше посилення впливу неоконсерватизму у галузі культури. Це, насамперед, виявилось у зміні акцентів в ідеологічних постулатах неоконсерваторів на користь децентралізації у справі регулювання культурної сфери. Йдеться не про відмову від апробованих методів державно-монополістичного регулювання на рівні федеральних органів, а про перенесення прерогатив вироблення культурної політики у галузі мистецтв та гуманітарних наук з федеральних установ на штатні та муніципальні органи на початку 80-х років. Таким чином, при Рейгані участь держави у цьому процесі зводилася до проведення невеликих програм на рівні штатів та муніципалітетів. Федеральна установа — Національний фонд мистецтв та гуманітарних наук — лише формально контролювала їх. Проте головна відмінність політики, яку проводить в галузі культури нинішня адміністрація від її попередників, полягає в різкому зменшенні (більш як удвічі) бюджету культури — Національної ради підтримки мистецтв та Національної ради підтримки гуманітарних наук.

Чим же можна пояснити готовність адміністрації завдати таку величезну шкоду національній культурі і такий легкий виграш у бюджеті? *. За думкою американського літератора Р. Сеннета, колеги Рейгана впевнені, що уряду слід витрачати кошти лише на організацію програм, в яких могли б брати участь приватні корпорації. Як на потенційну заміну державних субсидій, що направлялися на потреби

⁴⁵ Ibid., p. 8.

⁴⁶ Ibid., p. 95.

⁴⁷ National Review, 1978, March 17, p. 354.

* Більш як на 120 млн. доларів були скорочені бюджети рад підтримки мистецтв та гуманітарних наук. Це становить лише мізерну частку витрат на будівництво тільки одного сучасного атомного підводного човна, озброєного балістичними ракетами.

культури, адміністрація Рейгана вказує на новий фонд Макартура, який взяв на себе роль мецената американських муз. Уряд зовсім не цікавить, зазначалось у пресі, чи будуть ці кошти розподілятися рівномірно... Федеральний уряд вважає за потрібне додержуватися гасла — Рятуйтеся, хто зможе⁴⁸. Додамо, що законом про асигнування державними установами сфери культури, який був розроблений за участю конгресу США та Білого дому ще наприкінці 70-х років, культурні програми на рівні штатів та муніципалітетів фінансуються на паритетних засадах, тобто 50% з бюджетів останніх, а також 50% — за рахунок приватних пожертвувань протягом першого року, другого — 45—55% на користь приватного бізнесу, третього — 40—60% і т. п.⁴⁹ Таким чином, ще в період, коли біля керма влади перебувала адміністрація Картера, був започаткований офіційно санкціонований «бюджетний голод» у галузі культури. Рейган розвинув цю тенденцію в чисто консервативних традиціях, за якими її розвиток повністю залежав від приватного бізнесу⁵⁰.

Іншою причиною є відродження антиінтелектуалізму у соціально-політичному житті США, що призвело до нового вибуху ворожого ставлення до інтелігенції, яке цілком пояснює фінансову байдужість до сфери культури з боку державних органів. Історик Р. Хофстадтер на початку 60-х років у своїй книзі «Антиінтелектуалізм в американському житті» підкреслив думку про те, що американцям притаманний такий тип свідомості, в якому глибоко укорінилась відраза до професійних мислителів, художників, взагалі до митців⁵¹. Таке явище, безперечно, має свої історичні корені. Відомий французький дослідник історії США А. де Токвіль був вражений «печерним» антиінтелектуалізмом американців за часи Джексона. Ця ворожість зберігається й нині.

Пошуки так званої «етики помірності» як найадекватнішого типу культури для «складного суспільства» наочно свідчили про ставлення неоконсерваторів до проблеми державного регулювання сфери культури в першій половині 80-х років⁵². Ця «етика», за їх думкою, повинна поширюватися не тільки на матеріальну, а й на духовну сфери. Поява нового покоління освічених молодих людей може привести до нового вибуху молодіжного протесту у вигляді модернізованих форм «контркультури», яка в своїй основі підриває устої традиційної буржуазної моралі. «Цікаво знати, — запитує послідовник Д. Белла І. Крістол, — як може вижити капіталістична система за умов існування такої культури, де висміюється будь-яка традиційна цінність буржуазного суспільства»⁵³. Ось чому однією з останніх ініціатив президента Р. Рейгана у сфері культурної політики був законопроект про скорочення державних асигнувань на федеральну систему середньої та вищої освіти більш як на 3 млрд. доларів⁵⁴.

Проте «помірований» характер офіційної доктрини неоконсерваторів не поширюється на акції ідеологічного порядку, які державні органи США здійснюють у рамках горезвісного «хрестового походу» проти комунізму. Тільки протягом останніх двадцяти років у США близько 5000 чол. було присуджено вчений ступінь доктора філософських наук у галузі «радянології». У штаті інформаційного агентства США (ЮСІА) налічується майже 9 тис. професійних «культурологів», переважна більшість яких є спеціалістами з питань ведення психологічної війни проти

⁴⁸ International Herald Tribune, 1981, July 4, p. 2.

⁴⁹ White House Conference on the Arts. Joint Hearings..., p. 101.

⁵⁰ Why Business Opens It's Purse for the Arts.—U.S. News & World Report, 1979, April 23, p. 89.

⁵¹ Hofstadter R. Anti-Intellectualism in American Life, p. 5—9.

⁵² Kristol I. On the Democratic Idea in America.—N. Y., 1972, p. 50.

⁵³ Ibid, p. 29.

⁵⁴ The Budget of the United States Government for Fiscal Year, 1983. Washington, 1982, p. 5—108, 5—110.

країн соціалізму. Основна мета діяльності подібного роду «науковців» — «безперервно прострілювати кожний квадратний метр планети своїми ідеями»⁵⁵.

Та як би буржуазні теоретики не тлумачили заходи адміністрації Рейгана в сфері культури, називаючи дії президента США «новаторськими» чи «економними», вся внутрішня політика нинішнього уряду та його попередників являє собою арсенал сучасних засобів державно-монополістичного контролю за соціально-політичною сферою, які, врешті-решт, спрямовані проти демократично настроєної частини суспільства.

На фоні поглиблення загальної кризи капіталістичної системи 70-х — на початку 80-х років яскраво виявилось банкрутство буржуазних інститутів економічної та політичної теорії, соціальної практики та ідеології правлячого класу.

⁵⁵ The Great Propaganda War.— U. S. News & World Report, 1982, Januari 11, p. 28.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: каталог — довідник. Російською мовою.— 120 арк.— 12 крб.

Каталог — довідник включає повний список пам'яток історії та культури, які охороняються державою на території Української РСР. До найзначніших і унікальних пам'яток історії, мистецтва, археології, містобудування і архітектури дані анотації. Праця ілюстрована кольоровими чорно-білими фотографіями.

Для фахівців, викладачів історії, археології, мистецтва і архітектури, вчителів середніх шкіл, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Попередні замовлення на цю книгу надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Н. І. ШАРАЄВА (Миколаїв)

Основоположники наукового комунізму пророчо передбачили, що демократія, до якої йде людство, це — «соціальна демократія», «принцип соціалізму»¹.

Історичний розвиток людства переконливо довів, що соціалізм і демократія невіддільні. Нове суспільство немож-

ливо побудувати, не спираючись при цьому на творчу ініціативу і активність найширших мас трудящих. З другого боку, цілком очевидно, що вони можуть конкретно реалізуватися тільки в умовах соціалізму.

Соціалістичний демократизм характеризується насамперед функціонуванням такої політичної системи, яка, за словами К. Маркса, перетворює «державу з органу, який стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований»², здійснило «управління народу за допомогою самого народу»³. Завдяки цьому можна забезпечити ефективне ведення громадських справ, активно залучати трудящих до участі в управлінні державою.

Виробничий, трудовий колектив — основна ланка суспільства. Йому належить найважливіша роль у дальшому розвитку демократичних засад на виробництві, нових форм творчої ініціативи, народжених зрілим соціалізмом.

У зв'язку з цим певний інтерес являє дослідження питання про зростання активності трудящих, колективів підприємств в управлінні виробничими і громадськими справами, дальшому вдосконаленні соціалістичної демократії і т. ін.

Проте саме цей механізм ще недостатньою мірою висвітлюється у працях суспільствознавців як філософсько-соціологічного, так і історичного характеру.

До того ж розглядувана проблема належить до числа тих, навколо яких точиться особливо гостра ідейна боротьба. Протиставляючи справжній, соціалістичній демократії уявні «переваги» буржуазного ладу, ідейні захисники капіталізму охоче вдаються, за висловом В. І. Леніна, до загальних фраз «про «чисту демократію», прикрашуючи і затушовуючи класовий зміст **буржуазної демократії...**»⁴. При цьому вони спекулюють на проблемах сучасної науково-технічної революції, висуваючи різного роду «елітарні» концепції на противагу об'єктивно зростаючій ролі робітничого класу, широких верств населення у соціально-політичному житті своїх країн. Фальсифікується сама сутність і значення масових організацій трудящих у соціалістичному суспільстві і, зокрема, висувається облудна теза про необхідність існування «вільних» і «незалежних» профспілок. Свого часу ще В. І. Ленін влучно охарактеризував подібні гасла як буржуазну провокацію «найгрубішого гатунку»⁵.

У трудовому колективі, як і у суспільстві в цілому, відбувається процес постійного розширення і поглиблення соціалістичної демократії. Її конкретним виявом є участь трудящих в управлінні виробництвом і громадськими справами, зокрема, в розробці, прийнятті і виконанні народногосподарських планів, прискоренні темпів науково-технічного

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 601.

² Там же, т. 19, с. 27.

³ Там же, т. 17, с. 340.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 240.

⁵ Там же, т. 36, с. 151.

прогресу, максимальному використанні резервів виробництва, економії матеріальних ресурсів тощо.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалось, що питання дальшого розвитку демократичних засад в управлінні виробництвом повинні зайняти належне місце в новій редакції Програми КПРС. Затверджений восьмою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання Закон про трудові колективи став важливим кроком на шляху до практичної реалізації настанов партії. Адже мова йде про дальше вдосконалення соціалістичної демократії в її найважливішій ланці — там, де працюють радянські люди, де, по-суті, вирішується доля державних планів, тісно сплітаються політичні, соціальні й виробничі завдання, забезпечується гармонійне поєднання інтересів трудящих і суспільства в цілому. В. І. Ленін підкреслював, що необхідно «ще і ще розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва»⁶. Ця ленінська вказівка означає: насамперед слід активніше залучати трудівників до пошуків резервів підвищення ефективності виробництва.

У своїй промові на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, визначаючи нові великі і складні завдання, які стоять перед трудящими Радянського Союзу, зазначив, що «виконати цю роботу не можна без широкого розгортання ініціативи і творчості мас, без найактивнішого включення їх у розв'язання вузлових проблем суспільного життя»⁷.

Трудові колективи країни нагромадили чималий досвід у справі залучення широких верств населення до управління справами держави та виробництвом. На підприємствах створено більш як 142 тис. заводських і цехових постійно діючих виробничих нарад (ПДВН), до складу яких обрано понад 6,2 млн. чол. Автор більш докладно ознайомилася з їх роботою на прикладі Миколаївської області. Там плодотворно працюють 652 ПДВН, в тому числі 224 — на промислових підприємствах. В минулому році кожний п'ятий член ПДВН вніс конкретні пропозиції, спрямовані на поліпшення господарської і економічної діяльності свого колективу. Економічний ефект від їх реалізації лише в промисловості області становив більш як 1,5 млн. крб.

На початку одинадцятої п'ятирічки група делегатів XXVI з'їзду КПРС, у складі якої були передовики і новатори виробництва, вчені, керівники підприємств Харківської області, звернулась до трудящих країни із закликом розгорнути соціалістичне змагання під девізом: «П'ятирічку — без збільшення ресурсів». Цю ініціативу підтримала більшість колективів області. ЦК Компартії України схвалив почин харків'ян.

Партійні, радянські, господарські органи, профспілкові і комсомольські організації республіки зробили все для того, щоб рух по забезпеченню виконання завдань п'ятирічки (по збільшенню обсягу виробництва без зростання кількості працюючих і витрат основних видів матеріальних ресурсів) став масовим і приніс відчутні результати. Так, за 2,5 роки п'ятирічки в Харківській області освоєно випуск 352 нових видів продукції, в дію введено 315 механізованих, поточних та автоматизованих ліній, комплексно механізовано та автоматизовано 149 виробництв, цехів та дільниць. Питома вага робітників, які виконують свої роботи вручну, зменшилася з 37,3 до 34,2%. Цей показник є найкращим в Українській РСР⁸⁻⁹.

Рух винахідників і раціоналізаторів теж є яскравим свідченням піклування трудящих про розвиток виробництва, економіки країни в ці-

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 430.

⁷ Матеріали Пленума Центрального Комітета КПСС. 10 апреля 1984 г.—М., 1984, с. 6.

⁸⁻⁹ Валитов М. Г. Инициативы и почину в экономике.— М., 1983; Гладкий И. И. Планирование и соревнование.— Плановое хозяйство, 1983, № 7, с. 38—48.

лому. З ініціативи ЦК Компартії України в 1982 р. у республіці був проведений огляд досягнень науки і техніки. В Києві стали традиційними щорічні громадські огляди використання резервів виробництва. Понад 170 тис. винахідників та раціоналізаторів міста роблять вагомий вклад у підвищення ефективності праці. Лише за півтора роки (1982—1983 рр.) завдяки практичній реалізації 3 тис. винаходів і 118 тис. пропозицій міське господарство заощадило більш як 200 млн. крб.¹⁰

Слід згадати й про таку первинну форму управління виробничими справами, як бригада. Відповідні статті, які регламентують її роботу, є у Законі про трудові колективи. Як відомо, в одинадцятій п'ятирічці бригадні форми організації та стимулювання праці повинні стати основними. Так, на промислових підприємствах Миколаївської області налічується 7536 бригад, які об'єднують майже 66% робітників, працюючих в області¹¹.

В умовах бригадної організації праці підвищується продуктивність останньої, більш економно витрачаються матеріали, зміцнюється трудова дисципліна, успішно освоюються суміжні професії, молоді працівники краще пристосовуються до нових для них умов. Все це зумовлюється насамперед тією обставиною, що бригада — колектив, який відкриває перед своїми членами широкі можливості для розкриття здібностей, участі в управлінні виробничими і громадськими справами. Так, тільки за рахунок вдосконалення системи підвищення професійної майстерності, зразкової дисципліни, розгортання соціалістичного змагання у бригаді, яку очолює Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР П. М. Борисов (Чорноморський суднобудівний завод), виробіток на одного працюючого щорічно зростає на 7—8%.

Рішення, під яким підписалися 10 бригад модельно-меблевого цеху цього ж підприємства, про зниження норм часу, необхідного для виробництва відповідного виду продукції, теж свідчить про те, що вони творчо ставляться до проблеми підвищення продуктивності праці¹².

Закон СРСР про трудові колективи дав можливість значно розширити сферу активного впливу бригади на кожного працівника, матеріально й морально заохочувати тих, хто працює чесно, творчо, сприяє перевихованню порушників норм моралі та дисципліни на виробництві. Наведемо такий приклад: за матеріалами обстеження більш як тисячі бригад (1979—1982 рр.) плінність кадрів у них зменшилася в 1,5 раза, кількість прогулів — у 4, внутрішні втрати робочого часу — 2—2,5 раза¹³.

В трудовому колективі від того, як застосовується на практиці принцип розподілу за працюю, залежить і вирішення питання про формування розумних потреб та інтересів кожного члена суспільства. Велику увагу їм було приділено, зокрема, на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Гармонійне поєднання особистих і громадських інтересів, піклування не тільки про власні, а й про інтереси колективу та суспільства в цілому — ці фактори сприяють вихованню у людей нового економічного мислення, ставлення до суспільної власності, зокрема, до народного добра, орієнтації на високі кінцеві показники при найменших витратах матеріальних ресурсів. За таких умов повною мірою втілюється в життя курс нашої партії, спрямований на те, щоб кожний свідомий робітник відчував себе «не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни, щоб він почував на собі відповідальність»¹⁴.

¹⁰ Головкин Д. Б. Содружеству ученых и производителей — партийное внимание. — В кн.: Институт — завод: поиск продолжается. — К., 1983, с. 10—25.

¹¹ Южная правда, 1984, 29 фев.

¹² Южная правда, 1984, 31 марта.

¹³ Шапиро И. Бригадная форма труда: достижения, пути развития. Аргументы и факты, 1983, № 32, с. 1—2.

¹⁴ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 36, с. 349.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії відмічається: «Заінтересованість у загальній справі, у розвитку виробництва, зіставлення думок, відверта й принципова критика і самокритика, підвищення суспільно-політичної активності кожного громадянина — в цьому суть радянської демократії, демократії працюючої, діючої»¹⁵.

Конкретною формою залучення трудящих до участі в управлінні виробництвом є діяльність громадських рад новаторів, інших самодіяльних об'єднань, що працюють на підприємствах країни. Активно впливають на підвищення якісних показників їх роботи громадські бюро (групи) економічного аналізу. Нині в системі науково-технічних товариств налічується більш як 90,6 тис. аналогічних бюро і груп, якими охоплено 768 тис. чол. (в Українській РСР, відповідно, 23824 і 182 тис. чол.)¹⁶ Вони аналізують фінансово-господарську діяльність підприємств в цілому, вносять конкретні пропозиції щодо зниження собівартості вироблюваної продукції, збільшення суми прибутку, підвищення рентабельності виробництва, використання більш досконалих методів організації праці й управління та т. ін.

Численні творчі об'єднання, конструкторські і технологічні бюро, ради новаторів, групи і пости народного контролю, товариські суди, ради профілактики, громадські організації — важливі форми залучення трудящих до управління державою.

Як показали результати дослідження, проведеного на суднобудівному заводі ім. 61 комунара соціологічною групою Миколаївського педагогічного інституту, значна частина робітників по-справжньому творчо ставиться до виконання своїх безпосередніх обов'язків і до справ колективу. Вони дбають про усунення недоліків, які ще мають місце в їх роботі, беруть активну участь у розробці і реалізації планів розвитку виробництва, вирішенні соціальних і культурно-побутових проблем свого заводу, цеху, дільниці, бригади¹⁷.

Колектив підприємства активно підтримав ініціативу бригади члена парткому заводу Героя Соціалістичної Праці В. Д. Дідка «Продуктивності праці — трудове прискорення!». Новатори прийняли зустрічний план і зобов'язались досягти надпланового зростання продуктивності праці на 1,6%. Із своїм завданням вони успішно справляються. На кожний карбованець витрат по впровадженню у виробництво раціоналізаторських пропозицій припадає 21 крб. прибутку¹⁸.

В міру вдосконалення системи розвинутого соціалізму роль трудових колективів у справі демократизації суспільства невпинно зростає. Разом з тим соціологічні дослідження показали, що певна частина працівників виявляє пасивність у цих питаннях, близько 27% опитуваних допомагають усунути недоліки лише, «якщо їм це доручають», 13% вважають за краще «не втручатися». Партійні організації у своїй практичній роботі по розвитку трудової і громадської активності трудящих враховують ці проблеми, сприяють більш успішному залученню всіх членів виробничих колективів до участі в громадських справах¹⁹.

Питання про конкретні форми розвитку творчої активності людини, ступінь участі в удосконаленні виробництва, системи управління ним багато в чому залежать від стимулювання творчої праці трудящих та їх моральних зусиль. Мова йде не тільки про грошову винагороду, а й про заохочення шляхом надання пільг на придбання путівок, одержання житла, підвищення по службовій лінії й т. ін. Дієвими стимулами є різні форми морального заохочення, визнання колег по роботі.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 77.

¹⁶ Тарасенко П. И. Общественные бюро экономического анализа — в действии. — Одесса, 1983, с. 3.

¹⁷ Пазенок В. С., Ларченко Л. И. и др. Развитой социализм и личность. (Вопросы формирования всесторонне развитой личности). — К., 1983, с. 169.

¹⁸ Южная правда, 1984, 29 фев.

¹⁹ Пазенок В. С., Ларченко Л. И. и др. Указ. соч., с. 169.

Трибуна молодого автора

Л. І. ЧЕРНЕЦЬКА (Тернопіль)

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНИХ КОЛЕКТИВІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ (1966—1970 рр.)

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства функції і роль трудових колективів дедалі розширюються і поглиблюються. Це зумовлено, насамперед, посиленням їх впливу на виконання виробничих завдань, на поліпшення соціальних та культурно-побутових умов праці і життя, на формування гармонійно розвиненої особи. «Багато що залежить від самих трудових колективів. У них тепер — великі, закріплені в законодавчому порядку права. Справа за тим, щоб повніше їх використовувати», — відзначив у промові на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко¹.

Різновидністю соціалістичного колективу є трудовий комсомольсько-молодіжний колектив, який має певні особливості. Це виробничий підрозділ, який створюється, як правило, на найбільш відповідальних і напружених ділянках роботи і до складу якого входить переважно молодь до 30 років, а комуністи і комсомольці в них становлять не менше половини. В колективі, де працює більше трьох членів ВЛКСМ, створюється комсомольська група, обирається групкомсорг, в ньому може бути організована і партійна група.

Вивчення досвіду роботи комсомолу під керівництвом партії по підвищенню ролі трудових комсомольсько-молодіжних колективів, зокрема на селі, має теоретичне і практичне значення. У даній статті зроблено спробу розглянути цей досвід в роки восьмої п'ятирічки.

Велике значення для поліпшення діяльності комсомольсько-молодіжних колективів села в досліджуваний період мало посилення партійного керівництва комсомолом, організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій. Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, постанов ЦК партії з питань комуністичного виховання молоді, її класового загартування, залучення до комуністичного будівництва, партійні організації республіки провели значну роботу по зміцненню партійного ядра в комсомольських організаціях. Так, за восьму п'ятирічку число комуністів, які працювали в республіканській комсомольській організації, зросло в 2,5 раза, а в первинних комсомольських організаціях колгоспів України збільшилось майже в три рази. Якщо в 1966 р. їх було 3605 чол., то на 1 січня 1971 р. — 10 789 чол.²

Питання роботи комсомольсько-молодіжних колективів розглядалося на XX з'їзді ЛКСМУ (квітень 1966 р.)³ і Пленумах Центрального Комітету комсомолу республіки. Так, у рішенні III Пленуму (грудень 1970 р.) ЦК ЛКСМУ відзначалося: «Слід повсякденно підвищувати роль комсомольсько-молодіжних колективів як ефективної форми комуністичного загартування молодих хліборобів, рішуче поліпшувати діяльність створених у них груп, виховувати у кожного юнака і дівчини іні-

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 13.

² Компартия Украины — боевой отряд КПСС. — К., 1976, с. 135; ЛКСМ України від XX до XXI з'їзду. — К., 1970, с. 21.

³ XX з'їзд ЛКСМ України. — К., 1966, с. 127—128.

ціативність в роботі, почуття високого громадянського обов'язку»⁴. Ці питання були предметом обговорення в обласних, міських, районних і первинних комсомольських організаціях. Так, бюро Сокальського РК ЛКСМ України Львівської області 8 разів обговорювало роботу комсомольсько-молодіжних колективів. Це давало змогу постійно тримати в полі зору їх діяльність, своєчасно виявляти недоліки в їх роботі, шукати шляхи її поліпшення⁵. Такий підхід був характерний і для інших комітетів комсомолу республіки.

Успішній роботі комсомольсько-молодіжних колективів сприяв правильний підхід до їх формування. Вони комплектувалися в основному з врахуванням таких моментів: 1) вивчення потреб виробництва, пошуки джерел поповнення діючих і створення нових колективів; 2) профорієнтаційна робота, добір і розстановка кадрів у цих колективах; 3) створення сприятливих умов для праці їх членів.

Основними джерелами поповнення і створення комсомольсько-молодіжних колективів у сільськогосподарському виробництві були випускники шкіл, молоді виробничники, демобілізовані з лав Радянської Армії, а також молодь села, яка тимчасово працювала в місті.

Сільські комсомольські організації проводили в цьому напрямі роботу серед учнівської молоді під девізом «Комсомол — сільській школі». З цією метою вони встановлювали тісні контакти з вчительськими, учнівськими колективами, направляли для роботи з учнями вожаких-виробничників, організовували соціалістичне змагання між комсомольсько-молодіжними колективами і учнівськими виробничими бригадами. Все це сприяло підготовці школярів до участі в сільськогосподарському виробництві. Так працювала більшість комітетів комсомолу колгоспів Київської, Сумської та інших областей республіки⁶.

Партійні і комсомольські організації приділяли особливу увагу добору керівників комсомольсько-молодіжних колективів з числа кращих виробничників, які користувалися авторитетом серед молоді. Керівників затверджували на комсомольських зборах, засіданнях комітетів комсомолу, що сприяло підвищенню їх відповідальності за доручену справу, поліпшенню якісного складу кадрів. Так, у Чернігівському районі Чернігівської області з 55 керівників комсомольсько-молодіжних колективів 18 були членами і кандидатами в члени КПРС, 43 мали середню спеціальну освіту⁷.

Для успішної діяльності комсомольсько-молодіжних колективів велике значення мало створення відповідних умов праці: виділення приміщень для тваринників, площ для рілників, механізація виробничих процесів, правильна організація оплати праці, поліпшення культурно-побутових умов. Ініціатива комітетів первинних комсомольських організацій у цій справі зустрічала підтримку з боку партійних, господарських органів. Комітети комсомолу Дніпропетровської, Закарпатської, Кіровоградської, Сумської, Чернівецької та інших областей провели певну роботу по поліпшенню умов праці, побуту, навчання і відпочинку членів цих трудових колективів⁸.

Під керівництвом партійних організацій комсомол республіки у досліджуваній період добився зростання комсомольсько-молодіжних колективів у сільськогосподарському виробництві. В 1967 р. їх діяло

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 403, арк. 7.

⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 51, оп. 6, спр. 6, арк. 15—18; спр. 7, арк. 13; спр. 12, арк. 13; спр. 72, арк. 5; спр. 74, арк. 58—59; спр. 122, арк. 9—11, 59; спр. 159, арк. 17.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 255, арк. 39—41; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 5, спр. 67, арк. 107; спр. 147, арк. 142; ф. 3471, оп. 6, спр. 62, арк. 29; Молода гвардія, 1971, 16 квіт.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 403, арк. 88—89.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 257, спр. 22, арк. 24.

15 170, 1968 р.— 16 870, 1969 р.— 17 007, 1970 р.— 17 246⁹⁻¹⁰. Кількісне їх зростання ставило перед комітетами комсомолу питання про створення постійних організаційних і методичних центрів по керівництву ними. З цією метою були створені виробничі сектори при комітетах комсомолу. Вони вивчали стан справ в молодіжних виробничих об'єднаннях, подавали їм допомогу, здійснювали контроль за їх діяльністю. Так, виробничі сектори комітетів комсомолу колгоспу «Прогрес» Бродівського району Львівської області, де працювало 7 комсомольсько-молодіжних механізованих ланок і комсомольсько-молодіжна ферма, заслуховували звіти керівників цих колективів, аналізували їх роботу, вдосконалювали форми і методи соціалістичного змагання, працювали над узагальненням передового досвіду і застосуванням його в кожному колективі, в результаті чого вони добивались значних результатів у праці¹¹.

Ядром комсомольсько-молодіжного колективу є комсомольська група. У досліджуваний період значно зросла їх кількість. Наприклад, в Черкаській обласній комсомольській організації у сільськогосподарському виробництві в 1966 р. їх налічувалося 1270, 1967 р.— 1381, 1968 р.— 1416, 1969 р.— 1446, 1970 р.— 1467¹². Комсомольські групи ідейно згуртовували, мобілізували їх членів на виконання виробничих завдань. Вони допомагали молодим людям у праці і навчанні, турбувалися про побут і відпочинок, проводили регулярні звіти комсомольців про виконання доручень, готували до вступу в комсомол неспілкувану молодь, боролися за створення в колективі обстановки дружби, взаємодопомоги і вимогливості. Саме такими були комсомольські групи в колгоспах «Україна», «Комінтерн» Васильківського району Київської області, «Дружба», ім. К. Маркса Новоукраїнського району Кіровоградської області¹³ та інших.

В центрі уваги комітетів комсомолу республіки постійно знаходилися питання комуністичного виховання членів комсомольсько-молодіжних колективів. Так, на V Пленумі ЦК ЛКСМУ (травень 1968 р.) обговорювалося питання «Про завдання комітетів комсомолу республіки по дальшому підвищенню рівня організаторської і ідейно-виховної роботи первинних комсомольських організацій», на VII (січень 1969 р.) — «Про завдання комсомольських організацій республіки по виконанню рішень жовтневого (1968 р.) Пленуму ЦК КПРС і листопадового (1968 р.) Пленуму ЦК Компартії України», VIII (грудень 1970 р.) — «Про завдання комсомольських організацій республіки по дальшому підвищенню трудової і громадсько-політичної активності молодих трудівників села»¹⁴. На Пленумах відзначалося, що комітети комсомолу республіки, виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, XXIII з'їзду Компартії України, з'їздів комсомолу, поліпшили роботу з сільською молоддю, наповнили її новим, конкретним змістом. На них всебічно проаналізовано форми і методи ідеологічної роботи серед юнаків і дівчат села, викрито недоліки і накреслено заходи по їх усуненню.

Комітети комсомолу республіки особливу увагу приділяли формуванню марксистсько-ленінського світогляду членів комсомольсько-молодіжних колективів, вихованню класового підходу до оцінки суспіль-

⁹⁻¹⁰ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— К., 1978, с. 56.

¹¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 51, оп. 6, спр. 48, арк. 1.

¹² Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 9, спр. 40, арк. 1, 2; спр. 8, арк. 71; спр. 5, арк. 1, 2.

¹³ Молода гвардія, 1971, 19 лют.; 1972, 11 бер.; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 446, оп. 9, спр. 309, арк. 99, 100; спр. 332, арк. 51; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 154, арк. 8. Вони були в центрі уваги ЦК ЛКСМУ на V, VII, VIII Пленумах Центрального Комітету ЛКСМУ.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 154, арк. 8; спр. 403, арк. 11; Молодь України, 1969, 15 січ.

них явищ, непримиренності до буржуазної ідеології. Комсомольські організації дбали про вдосконалення комсомольської політичної освіти, розглядаючи її як важливий засіб ідеологічної роботи партії і комсомолу серед молоді. У досліджуваний період вдвоє збільшилась кількість гуртків і семінарів системи комсомольської політосвіти¹⁵. Члени комсомольсько-молодіжних колективів навчалися в гуртках «Наш Ленінський комсомол», «Кругозір», «Біографія В. І. Леніна», «Бесіди про виробничий колектив». Характерно, що з метою створення найбільш сприятливих умов для політичної і економічної освіти комітети комсомолу проводили роботу гуртків на базі кращих молодіжних колективів. Так, гурток по вивченню «Морального кодексу будівника комунізму» став центром виховної роботи на молочно-товарній фермі колгоспу ім. Жданова Новоукраїнського району Кіровоградської області, якій було присвоєно високе звання колективу комуністичної праці. На базі комсомольсько-молодіжних колективів колгоспу «Зоря комунізму» Терещівлянського району Тернопільської області діяв політклуб «Родина» і гурток «Наш ленінський комсомол», комсомольсько-молодіжної тракторної бригади колгоспу «Дружба» Стрийського району Львівської області — гурток «Бесіди про соціалістичну економіку»¹⁶ та ін.

Керуючись настановами ЦК КПРС про те, що необхідно «значно поліпшити добір і підготовку пропагандистів комсомольської політичної освіти..., направити для роботи найбільш досвідчених, підготовлених і авторитетних комуністів»¹⁷, партійні, комсомольські організації виявляли постійну турботу про поліпшення складу пропагандистів за рахунок комуністів, господарських керівників, спеціалістів народного господарства. Так, у 1970 р. 77% пропагандистів були членами КПРС¹⁸.

Значно збагатився арсенал засобів і методів виховання членів комсомольсько-молодіжних колективів у період підготовки і святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Осмислення теорії і практики ленінізму, життєвого шляху засновника нашої партії, формування наукового світогляду і комуністичних рис характеру юнаків і дівчат, вихованню в них волі, готовності, вміння жити і боротися по-ленінськи, сприяв комплекс заходів, серед яких особливе місце належало Ленінському заліку і Ленінським урокам.

Успішне проведення Ленінського заліку, який у роки восьмої п'ятирічки проходив під девізами «Заповітам Леніна вірні» і «Ми справі Леніна і партії вірні», в значній мірі було забезпечено повсякденним контролем і увагою з боку партійних органів, первинних партійних організацій. Для підвищення ефективності Ленінського заліку при комітетах комсомолу були створені штаби і комісії по проведенню суспільно-політичної атестації комсомольців. До складу їх входили представники партійних і профспілкових організацій, передові виробничники, комсомольські активісти. Вони подавали допомогу в складанні особистих комплексних планів, проведенні Ленінських заліків та інших заходів. На засіданнях атестаційних комісій з учасниками Ленінського заліку проводились індивідуальні бесіди. Поступово Ленінський залік склався як комплексна форма внутріспілкової діяльності ВЛКСМ, ефективний засіб підвищення трудової, політичної активності молоді, виховання у неї необхідних якостей будівників комуністичного суспільства.

Складовою частиною Ленінського заліку стали Ленінські уроки. Готуючись до них, члени комсомольсько-молодіжних колективів вивчали

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 466, арк. 62.

¹⁶ Там же, спр. 224, арк. 170; Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 446, оп. 9, спр. 336, арк. 1; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 66, оп. 21, спр. 55, арк. 8.

¹⁷ Учитесь коммунизму. В. И. Ленин, КПСС о партийном руководстве комсомолом.— М., 1982, кн. 1, с. 260, 273.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 403, арк. 34.

праці В. І. Леніна, організовували виставки політичної літератури, брали підвищені зобов'язання в праці, навчанні. Наприклад, на Ленінському уроці, проведеному в 1969 р. в колгоспі ім. Леніна Чорнобаївського району Черкаської області, обговорювалися праці В. І. Леніна «Завдання спілок молоді», «Великий почин», «Чергові завдання Радянської влади», «Про трудову дисципліну» та ін.¹⁹

Значна робота проводилась комітетами комсомолу республіки по вихованню в членів комсомольсько-молодіжних колективів почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, його величні звершення під керівництвом Комуністичної партії. Важливим засобом в цій справі стали походи комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. У 1967 р., наприклад, молоді хлібороби колгоспу «Зоря комунізму» Теребовлянського району Тернопільської області побували в містах-героях Києві, Ленінграді, Одесі, Севастополі, в фортеці-герої Бресті, пройшли партизанськими стежками ковпаківців. Вони привезли священну землю з міст, овіяних славою, і в день відкриття пам'ятника односельчанам, що загинули за Радянську владу, поклали її до підніжжя монументу²⁰.

Одним з важливих напрямів ідейно-виховної роботи з членами комсомольсько-молодіжних колективів було формування у них глибоких інтернаціоналістських переконань. Комітети комсомолу надавали великого значення розвитку виробничих, культурних зв'язків і дружби з молоддю союзних республік та країн соціалістичної співдружності. Так, комсомольсько-молодіжні колективи Закарпатської області підтримували зв'язки із своїми ровесниками з м. Димитров Московської області, районами Північно-Осетинської АРСР, м. Андижан Узбецької РСР, Краснодарським краєм, м. Ленінград, Литовською РСР, Вірменською РСР, Сובояч-Словацьким краєм (ЧССР)²¹.

Комсомольські організації чільне місце відводили трудовому вихованню членів комсомольсько-молодіжних колективів села, формуванню у них комуністичного ставлення до праці. Широкої популярності в республіці набули посвячення в колгоспники, естафети трудових поколінь, свята праці і врожаю, зустрічі з ветеранами праці та ін. У соціалістичному змаганні за дострокове виконання виробничих завдань багато сільських трудівників — членів комсомольсько-молодіжних колективів показували зразки соціалістичного ставлення до праці. В авангарді їх йшли Герої Соціалістичної Праці, Лауреати премії імені Ленінського комсомолу В. Моторний — бригадир комсомольсько-молодіжної тракторної бригади колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Кіровоградської області, О. Парубок — ланковий комсомольсько-молодіжної ланки по вирощуванню цукрового буряка без затрат ручної праці з колгоспу ім. Суворова Жашківського району Черкаської області та інші²².

Завдяки застосуванню передових методів праці комсомольсько-молодіжні колективи добилися відчутних результатів. Так, в ювілейному для комсомолу країни році більше 500 комсомольсько-молодіжних колективів виростили по 400—500 ц цукрового буряка з га, комсомольсько-молодіжна ланка Марії Савчини з колгоспу ім. Жданова Кам'янсько-Бузького району Львівської області — 875 ц солодких коренів²³.

¹⁹ Там же, спр. 349, арк. 9.

²⁰ Там же, спр. 224, арк. 170.

²¹ Там же, арк. 158.

²² Там же, спр. 307, арк. 283; спр. 403, арк. 88—90; Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 19, спр. 12, арк. 111; спр. 34, арк. 42.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 307, арк. 256; Молодь України, 1968, 8 січня; Комсомольское знамя, 1969, 16 бер.

Значних успіхів у рослинництві домоглися комсомольсько-молодіжні колективи Вінницької, Одеської, Черкаської областей. Ініціатором змагання по вирощуванню високих врожаїв кукурудзи виступили комсомольсько-молодіжні колективи Одещини. Близько 400 комсомольсько-молодіжних ланок Вінниччини і 218 Черкащини виростили більш, як 40 ц кукурудзи з кожного гектара. Кожний третій колектив Вінниччини, що вирощував цю цінну культуру, зібрав понад 50 ц зерна з кожного гектара²⁴. У 1970 р. по 40—50 і більше центнерів кукурудзи на кожному гектарі отримали 1208 комсомольсько-молодіжних колективів, по 400—500 і більше центнерів цукрового буряка — 472 колективи, 419 комсомольсько-молодіжних колективів у тваринництві за 9 місяців одержали більш, як 3 тис. кг молока від кожної корови²⁵.

Комітети комсомолу республіки спрямовували свою роботу на формування у кожного члена комсомольсько-молодіжного колективу високих моральних якостей, виховання у нього почуття колективізму, активної життєвої позиції, непримиренного ставлення до будь-яких проявів приватновласницької психології. Значна робота в цьому напрямі проводилася також в колективах Знам'янського району Кіровоградської області²⁶ та інших.

Таким чином, підвищення ролі комсомольсько-молодіжних колективів на селі свідчить про активну участь молоді у здійсненні планів комуністичного будівництва. Правильний підхід до формування цих колективів також створення сприятливих умов праці привело до збільшення їх кількості, поліпшення якісного складу, змісту роботи, підвищення продуктивності праці, посилення виховної функції.

²⁴ XXI з'їзд ЛКСМУ.— К., 1970, с. 21.

²⁵ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 403, арк. 17; ЛКСМ України в цифрах і фактах, с. 56.

²⁶ Молодий комунар, 1967, 4 січня; Серп і Молот, 1966, 20 липня.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ ОПОРНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КПРС ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ДОНЕЦЬКОМУ ВУЗІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

З рішень червневого (1983 р.), лютевого та квітневого (1984 р.) пленумів ЦК КПРС впливають великі завдання в галузі науково-дослідної роботи перед істориками партії, зокрема, по координації та концентрації їх зусиль.

В умовах Донецького вузівського регіону, що збігається з адміністративними межами області, проблема активізації і координації зусиль істориків КПРС має свою специфіку. Кадри історико-партійної науки представлені тут в основному викладачами вищої школи. Їх загальна кількість становить близько 100 чол. З 10 вузів Донеччини половина знаходиться в обласному центрі, 5 — у містах обласного підпорядкування (Горлівці, Жданові, Краматорську, Макіївці та Слов'янську). Крім того, діють 7 філіалів і загальнотехнічних факультетів Українського заочного та Донецького політехнічних інститутів. Кількісний склад колективів істориків партії коливається від 25 чол. (у великих вузах) до 7—10 (в інститутах середнього масштабу). Донецький музично-педагогічний інститут, вузівські філіали та загальнотехнічні факультети мають, зокрема, по одному-два викладачі історії КПРС. Таке розміщення кадрів дещо ускладнює організацію їх науково-дослідної роботи та спілкування і настійно диктує необхідність посилення координаційних дій у цьому напрямі.

Кафедра історії КПРС Донецького держуніверситету як опорна в регіоні враховує всі перелічені вище обставини. Прагнучи до об'єднання творчих зусиль підшефних викладацьких колективів, ми керуємося не лише відповідними інструкціями.

Головна увага приділяється поданню дійової товариської допомоги підшефним колективам і секціям у налагодженні науково-дослідної та всіх інших видів викладацької діяльності, що сприяє підвищенню авторитету кафедри.

Донецький державний університет існує з 1965 р. За цей час його кафедра історії КПРС перетворилася в стабільний і згуртований колектив, у складі якого налічується 25 викладачів. З них 20 чол. мають учені ступені і звання. На кафедрі працюють два доктори історичних наук. П'ять доцентів готують докторські дисертації. Колектив кафедри дає не менше 40 процентів наукової продукції, створеної всіма викладачами історії партії вузів Донецької області.

Нині кафедра є основним постачальником кваліфікованих викладацьких кадрів у галузі історії КПРС для вузів регіону. 60 процентів її складу написали кандидатські дисертації у стінах Донецького держуніверситету. У вузах регіону збільшується питома вага викладачів, які закінчили аспірантуру чи захистили дисертації під керівництвом учених кафедри. Серед наших вихованців — ректор педагогічного інституту, п'ять завідуючих кафедрами суспільних наук у вузах республіки, ряд партійних та радянських працівників. Багато випускників продовжують підтримувати активні зв'язки з кафедрою.

Внесок опорної кафедри у підготовку кадрів викладачів історії партії постійно зростає. Якщо в останньому році десятої п'ятирічки на ній навчалось 10 аспірантів, то нині — 13, у тому числі 9 — на очному від-

діленні. 6 аспірантів — це молоді викладачі історії КПРС, відряджені вузами до цільової аспірантури.

Згідно з рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК партії кафедра орієнтує викладачів історії КПРС на дальшу наукову розробку закономірностей розвитку самої партії і зростання її керівної ролі в умовах зрілого соціалізму у всіх сферах життя радянського суспільства. Досліджуючи ці питання, ми звертаємося не тільки до подій сьогоднішнього дня, а й уважно вивчаємо досвід діяльності КПРС на всіх етапах її історії. Це дає можливість обґрунтувати історичну зумовленість проблем розвинутого соціалістичного суспільства та визначити шляхи їх розв'язання.

Ряд досліджень істориків партії Донецького краю здійснюється значною мірою на матеріалах місцевих джерел. Створені з позицій загальнопартійних завдань, вони збагачують досягнення історико-партійної науки. Адже досвід, нагромаджений КПРС в умовах соціалістичної перебудови та бурхливого розвитку Донбасу, особливо у питаннях зміцнення її лав, здійснення економічної і соціальної політики, має неабияке значення й нині.

Координація зусиль науково-дослідної роботи істориків партії здійснюється різноманітними шляхами. Це, зокрема, допомога дисертантам регіону в обранні та обґрунтуванні тематики їх індивідуальних досліджень. Колектив опорної кафедри повинен мати при цьому правильне уявлення як про найбільш актуальні проблеми всієї радянської історико-партійної науки, так і про можливості їх розробки з використанням місцевого матеріалу. У поточній п'ятирічці ми допомогли 27 аспірантам та претендентам на здобуття вченого ступеня обрати і належно обґрунтувати теми дисертаційних праць.

Істотне значення для концентрації науково-дослідних зусиль має правильне обрання кафедрами комплексних держбюджетних тем. Останні повинні задовольняти ряд вимог: відповідати завданням розробки важливих проблем історико-партійної науки, враховувати реальний науковий потенціал колективів, відбивати певною мірою професійну спрямованість усього вузу. Останній фактор справляє вплив на впровадження результатів наукової діяльності суспільствознавців у повсякденну практику навчально-виховного процесу.

Наприкінці минулої п'ятирічки наш колектив подав консультативну допомогу у виборі основних напрямів науково-дослідної роботи на 1981—1985 рр. підпорним кафедрам та секціям. При цьому було враховано інтереси та побажання всіх колективів істориків партії. Розроблений перспективний план діяльності кафедр і секцій історії КПРС вузів Донецького регіону на поточну п'ятирічку був направлений згодом до Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва.

Згідно з планом ряд кафедр регіону займається розробкою питань розвитку соціалістичного змагання в умовах зрілого соціалізму. Місцевий матеріал дає дослідникам цієї проблеми великі можливості. Викладачі історії партії та політекономії Краматорського індустріального інституту, зокрема, вивчають роль соцзмагання у розвитку творчої активності трудящих мас. Колектив кафедри історії КПРС Донецького політехнічного інституту у тісному співробітництві із суспільствознавцями Острівського гірничо-металургійного інституту (ЧССР) досліджує рушійні сили соціалістичного змагання. Секція історії партії Донецького медичного інституту займається питаннями партійного керівництва соцзмаганням у промисловості Донбасу в 1981—1985 рр., а колектив кафедри історії КПРС і наукового комунізму Макіївського інженерно-будівельного інституту досліджує діяльність Компартії України по підвищенню трудової активності будівельників у період десятої п'ятирічки.

Ще рано говорити про остаточні підсумки цієї роботи, адже вона

триває. Проте вже можна твердити, що така конкретна спрямованість наукових зусиль не буде марною. І наша опорна кафедра має намір вжити заходів щодо подання допомоги в узагальненні результатів науково-дослідної роботи в цьому напрямі за підсумками одинадцятій п'ятирічки. Можливо, доцільним буде проведення регіональної міжвузівської наукової конференції за участю представників місцевих партійних, профспілкових та комсомольських організацій.

Відповідно до вимог партії про посилення виконавської дисципліни опорна кафедра регулярно розглядає на своїх засіданнях звіти завідуючих підпорядкованими кафедрами про хід виконання перспективних планів науково-дослідної роботи і насамперед держбюджетних комплексних тем. Представник опорної кафедри заздалегідь ознайомлюється з первинними документальними матеріалами на місцях. У 1983 р., наприклад, обговорювалася інформація завідуючого кафедрою історії КПРС Донецького політехнічного інституту, доцента М. П. Титенка про стан науково-дослідної роботи у цьому досить великому колективі викладачів з різноплановими науковими інтересами. Було зроблено висновки, що в одинадцятій п'ятирічці кафедра має зосередити увагу на вивченні питань соціалістичного змагання. В поточному навчальному році розглядалася діяльність кафедри історії КПРС Ждановського металургійного інституту.

Ефективні результати в дослідній роботі дає спільне опрацювання важливих наукових проблем. Такий досвід уже є і в нашому регіоні. Опорна кафедра обирає, як правило, таку тему, до виконання якої можна залучити, крім власних кадрів, викладачів історії КПРС з інших вузів. У десятій п'ятирічці, наприклад, ми працювали над комплексною темою «Ідейне та організаційне зміцнення партійних організацій Донбасу в 1917—1975 рр.» Як і передбачалося, вона дала можливість об'єднати зусилля багатьох істориків партії. Від опорної кафедри в її дослідженні взяли участь 17 чол. Крім того, до розробки теми було залучено 15 викладачів з інших вузів. Учасники цього великого авторського колективу були поділені на три групи: одна з них — під керівництвом професора Г. Я. Пономаренка — досліджувала діяльність партійних організацій Донбасу в перехідний період, друга — на чолі з доцентом Т. Г. Литвин — у період зміцнення соціалістичного суспільства і третя — під керівництвом доцента І. П. Жеребченка — у період зрілого соціалізму.

Природно, що залучення до розробки наукової проблеми викладачів інших вузів, коли вони до того ж працюють у різних містах, є справою нелегкою. Крім дисциплінованості всіх членів нештатного авторського колективу, потрібно добиватися високого ступеня координації дослідного процесу. Проте таке об'єднання зусиль цілком виправдане. Воно дає можливість повніше і всебічніше виявити сутність досліджуваної проблеми.

У рамках названої вище комплексної теми в 1981 р. було успішно захищено докторську дисертацію, а також опубліковано дві індивідуальні монографії та десятки наукових статей. Крім того, у 1977, 1980 та 1983 рр. було депоновано по одній колективній монографічній праці відповідно до названих періодів загальним обсягом 35 друкованих аркушів. Творчо переробивши весь зібраний матеріал, авторський колектив кафедри передав у 1984 р. до видавництва «Вища школа» рукопис монографії обсягом 18 друкованих аркушів.

В одинадцятій п'ятирічці опорна кафедра обрала своєю комплексною держбюджетною темою «Діяльність КПРС по втіленню в життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму в господарському будівництві». Вона охоплює всю післяжовтневу історію партії і досліджується на матеріалах Донбасу. Як і попередню комплексну тему, її включено до плану найважливіших досліджень у галузі історії

КПРС і партійного будівництва, розробленого Республіканською координаційною радою на 1981—1985 рр. Враховуючи нагромаджений досвід, опорна кафедра залучила до опрацювання цієї теми викладачів з інших вузів регіону (7 чол.). Всіх учасників творчого колективу також було поділено на три групи, які займалися основними періодами післяжовтневої історії КПРС і радянського суспільства. За підсумками цього дослідження до кінця поточної п'ятирічки планується депонувати колективну монографію.

Однією з функцій опорної кафедри є апробація наукових праць викладачів суспільних наук регіону. Відповідної допомоги потребують і авторські колективи, і окремі викладачі, насамперед ті, що працюють над докторськими дисертаціями. Зауваження і поради досвідчених колег дають їм можливість своєчасно ліквідувати прогалини у дослідній роботі. Члени опорної кафедри усвідомлюють значення цієї допомоги і вважають почесним обов'язком кваліфіковано виконати роль рецензентів. Протягом нинішньої п'ятирічки таку допомогу було подано одній з кафедр і трьом викладачам. У минулому році дано відгук на рукопис монографії завідуючого кафедрою історії КПРС і політекономії Донецького медичного інституту В. С. Чистякова «Керівництво КПРС соціалістичним змаганням в умовах зрілого соціалізму (на матеріалах України)», у нинішньому — на рукопис праці доцента Ждановського металургійного інституту О. Й. Агафонова «У битві за відбудову (Партійне керівництво Радами на визволеній від фашистських загарбників території СРСР у роки Великої Вітчизняної війни)».

Крім того, на запрошення опорної кафедри викладачі підшефних колективів беруть участь у щорічних наукових і науково-методичних конференціях професорсько-викладацького складу Донецького держуніверситету. Вуз не має власного видавництва і не публікує тез за підсумками конференцій. Тому викладачі інших вузів беруть у них участь лише з метою піддати перевірці результати своєї наукової роботи. Так, минулого року наші колеги з кафедри історії КПРС Донецького інституту радянської торгівлі представили на засідання секції історії КПРС повідомлення про попередні підсумки дослідження комплексної держбюджетної теми «Діяльність партійних організацій по вдосконаленню добору, розстановки і виховання кадрів у торгівлі в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах Української РСР)». Викладачі Донецького медичного і Ждановського металургійного інститутів взяли участь в одній з останніх науково-методичних конференцій, перевіривши таким чином правильність своїх пошуків з питань організації самостійної роботи студентів у ході впровадження в практику методів проблемного навчання.

Опорними кафедрами проводяться наукові конференції й на регіональному рівні. Ми прагнемо залучити до участі в них усіх викладачів історії КПРС Донецької області. У 1983 р. відбулися дві такі конференції. Одна з них — з питань впровадження в практику методів проблемного навчання — проводилася під керівництвом Донецького обкому партії. Абсолютна більшість викладачів суспільних наук вузів регіону з'їхалася тоді в Донецьк. Значну роль у підготовці цього заходу, зокрема в організації роботи секції історії КПРС, відіграла опорна кафедра. Конференція сприяла глибшому опануванню викладачами історії КПРС методів проблемного навчання.

Друга конференція мала теоретичний характер і була присвячена 80-річчю II з'їзду РСДРП. З повідомленнями на ній виступали три доповідачі. Доктор історичних наук В. А. Носков (Донецький державний університет) спинився на ідейно-теоретичному і політичному значенні постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП». Старший науковий співробітник Донецького держуніверситету М. Є. Безпалов обрав темою свого виступу «Розвиток ленінського вчення про партію

в умовах зрілого соціалізму». Доцент Донецького політехнічного інституту О. М. Максимов представив нові відомості про стан соціал-демократичних організацій Донбасу напередодні і в період проведення з'їзду. Учасники конференції, а їх було більше 50, високо оцінили її результати.

Існує ще одна сфера діяльності, де роль опорної кафедри є досить значною. Це — організація науково-дослідної роботи студентів. Підсумки її у галузі суспільних наук підбиваються і оцінюються на все-союзних оглядах, що проводяться регулярно. Опорні кафедри організовують разом з обкомами комсомолу обласні тури і здійснюють відбір студентських наукових праць на республіканські конкурси. Колектив нашої кафедри показує підпорним кафедрам і секціям приклад в організації науково-дослідної роботи студентів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що за підсумками республіканського туру IX Всесоюзного огляду було відзначено 29 студентських праць з історико-партійної та комсомольсько-молодіжної тематики від вузів Донецької області. 14 з них виконані під керівництвом викладачів історії КПРС Донецького держуніверситету.

Необхідно зазначити, що вся міжвузівська робота здійснюється на громадських засадах одночасно з обов'язковою навчально-методичною, ідейно-виховною та науково-дослідною. Усі члени опорної кафедри усвідомлюють її велике значення і беруть у ній активну участь.

Г. Я. ПОНОМАРЕНКО (Донецьк), В. О. КУЗНЕЦОВ (Донецьк),
І. П. ЖЕРЕБЧЕНКО (Донецьк)

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ЗАВЕРШАЛЬНІ БОЇ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(Закінчення) *

№ 7

З донесення політвідділу 241-ї стрілецької дивізії політвідділу
38-ї армії про масовий героїзм воїнів у боях за визволення населених
пунктів Тернопільської області

19 липня 1944 р.

Преодолевая огневое сопротивление, отбивая яростные контратаки пехоты и танков противника, части дивизии наносят непоправимые потери в технике и особенно в живой силе противнику, продолжают теснить и продвигаться вперед.

В ожесточенных боях с немецкими захватчиками личный состав частей и спецподразделений дивизии проявляет исключительное мужество и героизм.

1-я стрелковая рота 318-го стрелкового полка форсировала р. Стыпа, выбила немцев из траншеи и заняла ее. В рукопашном бою рота уничтожила 20 немецких солдат и офицеров.

Стараясь вернуть утерянную траншею и задержать продвижение наших частей, немцы переходили четыре раза в контратаку, но все попытки вернуть утерянную траншею успеха не имели.

Парторг ст. сержант Шаудин первый форсировал реку, ворвался в траншею противника и своим личным примером увлек всех бойцов роты. В рукопашном бою т. Шаудин был ранен, но он не ушел с поля боя, продолжал отбивать контратаки противника и воодушевлял бойцов роты на героическую борьбу.

В бою за д. Волосовка отличилась рота автоматчиков 318-го стрелкового полка, которой командовал лейтенант Пегачев. Перед ротой была поставлена задача — ворваться в расположение немецкой обороны, посеять там панику, сломить сопротивление врага.

В этот момент в роту принесли обращение политуправления 1-го Украинского фронта. С автоматчиками был проведен митинг, на котором бойцы давали клятву — беспощадно бить и уничтожать фашистскую нечисть.

Рядовой Кравченко сказал: «Во имя нашего Отечества, во имя нашей свободы и независимости страна зовет нас на новые подвиги. Я клянусь, что сегодня в бою я свои слова подтверждаю огнем».

Красноармеец Фельдман, кандидат ВКП(б), заявил: «Наступили решающие дни. На нас с завистью смотрит весь мир. Сегодня мы должны умножить свои силы и натиск, и никакие яростные сопротивления врага не остановят нашего наступления».

Данную на митинге клятву автоматчики выполнили с честью.

Ст. сержант Прошин первый форсировал реку и за собой увлек свой взвод, забросал гранатами амбразуру немецкого дзота и уничтожил ручной пулемет с прислугой.

* Початок див.: УІЖ, 1984, № 10.

Рядовой Мартынюк первым ворвался в траншею противника и уничтожил вражеский дзот.

Красноармеец Кузнецов первым поднялся в атаку с лозунгом: «Вперед, за Родину», гранатами уничтожил ручной пулемет с прислугой.

Рядовой Фельдман свято выполнил свою клятву, он в рукопашной схватке уничтожил 8 немецких солдат. В этом бою т. Фельдман был контужен, но не ушел с поля боя.

Лейтенант Пегачев, несмотря на ранение, продолжал управлять боем...

В этом бою автоматчики уничтожили 3 немецких дзота, четыре блиндажа, убили до 40 немецких солдат и офицеров, захватили 15 винтовок, 4 ручных пулемета, 10 тыс. патронов, 10 немцев взято в плен, из них один офицер и 4 унтер-офицера.

Особенно храбро и мужественно сражалась 6-я стрелковая рота 332-го стрелкового полка, командир роты лейтенант Змеев, парторг роты ст. сержант Змей.

За 18 июля рота отбила 9 яростных контратак противника, личный состав роты проявил исключительную стойкость.

Начальник политического отдела
241-й стрелковой Винницкой дивизии
подполковник КИРИЧЕНКО

ЦАМО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 36, арк. 45. Оригінал.

№ 8

**З донесення політвідділу 302-ї стрілецької дивізії політвідділу 60-ї армії
про авангардну роль комуністів і комсомольців у боях
за визволення Львівщини**

19 липня 1944 р.

Доношу, що в течение 18 июля противник продолжал контратаковать наши подразделения силами танков и пехоты. В результате проведенной работы в артиллерийских подразделениях и подхода новых поддерживающих артиллерийских частей атаки танков успешно отражались, противнику нанесен серьезный урон в танках и пехоте.

На собрании коммунистов и комсомольцев в артбатареях были подведены итоги боев за 17 июля. Коммунисты вскрыли ряд недостатков. Отдельные расчеты с появлением немецких танков открывали огонь на расстоянии от 2 и более километров. Это давало возможность быстро засекать орудия и выводить их из строя. Приводился пример коммуниста т. Ермолаева, который подбил 2 «пантеры» на близком расстоянии — 30—100 м.

Сегодня стало известно, что около 25 танков стали выходить на исходное положение для атаки. Командир дивизии заметил первые два танка «тигр». Неподалеку находились танкисты 29 тяжелого танкового полка. Командир дивизии приказал двум экипажам, замаскированным на этом направлении, уничтожить «тигров». Танкисты одновременно открыли огонь, и «тигры» поочередно загорелись.

На 8-ю батарею 865-го артиллерийского полка стали двигаться танки, а за ними двигалась пехота. Батарея, подпустив танки к нашим окопам, открыла огонь. Сразу же был подбит немецкий танк «пантера» и уничтожено около 100 солдат полка. Пехотинцы восхищались работой командира орудия комсомольца Ламакина. Он действовал за командира орудия, за наводчика и за заряжающего и успешно накрыл огнем пехоту полка. По окончании боя комсомолец Ламакин был принят кандидатом в члены ВКП(б).

Второй день немцы предпринимая атаки танками на участок 2-го батальона 827-го стрелкового полка (комбат Зосименко, замкомбат Попов, парторг Шеяков), но им не удается прорваться через оборону. Вчера из 32 атакующих немецких танков 2 было подбито и 3 сожжено. Подбит один бронетранспортер...

За танками следовала немецкая пехота. Командиру 1-й минроты т. Ампилову, 2-й — т. Мельничуку, 3-й — т. Березкину была поставлена задача накрыть немецкую пехоту беглым минометным огнем. Роты открыли огонь, выпустили 1300 мин и почти полностью уничтожили фашистов.

Мужество и храбрость проявляют в этих боях бойцы и офицеры. Комсомолец Павлов последнее время командует ротой. Вчера танки и пехота противника ворвались в с. Иванов. Тов. Павлов не успел пройти и был схвачен немцами. Его повезли в штаб. Один из автоматчиков пошел докладывать о захваченном «языке». Тов. Павлов выхватил спрятанную гранату и бросил ее в автоматчика. Граната не разорвалась, но оглушила немца по голове. Воспользовавшись темнотой, т. Павлов вернулся в свою роту и снова командует ею.

Наводчик 3-й минроты т. Кураев ранен в бою 16 июля, но не ушел с поля боя, остается наводчиком.

Рядовой Дубенчук был ранен в бою еще 14 июля, но не ушел с поля боя, подал заявление о вступлении в ВКП(б) и продолжает громить врага.

Комсорг 9-й роты ночью с двумя бойцами пошел в разведку и при- ташил двух немцев с пулеметом и ценными сведениями о противнике.

Командир отделения разведки комсомолец Ходченко с начала наступления (с 14 июля) в два раза привел трех пленных.

Коммунист, старшина 9-й роты Новиков решил захватить пленного. Он попросил открыть огонь из пулемета по немецкому окопу, а сам полез вперед. Немцы легли на дно окопа. В это время Новиков появился над ними и взял 3 немцев в плен.

Комсорг 827-го стрелкового полка в кустах неожиданно встретился с немецким офицером. Тов. Тодосенко выхватил револьвер и оба в одно время друг в друга выстрелили. Тов. Тодосенко остался невредим, а немец убит наповал.

В ночь с 17 на 18 саперы — член ВКП(б) Сорокин, кандидат в члены ВКП(б) Сударев и еще два бойца под командованием офицера Румянцева пробрались к переднему краю немцев и поставили противотанковые мины. Утром немецкие танки стали выезжать за свой передний край и головной «тигр» взорвался.

Из приведенных фактов и многих других видно, что личный состав дивизии, ведя упорные бои против немецких танков и пехоты, проявляет храбрость и мужество в бою...

Начальник политического отдела
302-й стрелковой Тернопольской дивизии СВЕТЛОВ

ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10597, спр. 115, арк. 166, 167. Оригінал.

№ 9

**Довідка Політуправління 3-го Українського фронту Військовій Раді
фронту про мужність і відвагу воїнів у боях за визволення
Дніпропетровської, Миколаївської і Одеської областей
від фашистських загарбників**

21 липня 1944 р.

Зимне-весенние наступательные бои прошли в исключительно трудных метеорологических условиях. Бесперывная распутица, бездорожье, связанные с этим перебои в боеприпасах, питании, во много раз услож-

няли решение задачи, затрудняли маневренность и стремительность частей и подразделений.

Однако наступательный дух личного состава был так велик, что ни природные трудности, ни яростное сопротивление врага не смогли сдерживать натиск наших войск. Боевые задачи, возложенные на фронт, были выполнены полностью. Бойцы и офицеры фронта показали образцы героизма и храбрости, продемонстрировали свое воинское мастерство, свою беспредельную преданность Родине, делу Ленина.

За период зимне-весенних боев по фронту отмечены правительственными наградами 111 526 человек, отличившихся в боях с немецко-фашистскими захватчиками.

Из них награждено:

орденом Красного Знамени	— 1 701
орденом Суворова 3-й степени	— 30
орденом Кутузова 3-й степени	— 28
орденом Богдана Хмельницкого 3-й степени	— 191
орденом Александра Невского	— 488
орденом Отечественной войны 1-й степени	— 2 434
орденом Отечественной войны 2-й степени	— 7 576
орденом Красной Звезды	— 19 908
орденом Славы 2-й степени	— 156
орденом Славы 3-й степени	— 8 095
медалью «За отвагу»	— 44 201
медалью «За боевые заслуги»	— 26 708

Кроме этого, за период с февраля по май Президиумом Верховного Совета Союза ССР 296 бойцам, офицерам и генералам нашего фронта присвоено звание Героя Советского Союза.

Можно привести множество примеров героических подвигов, зарегистрированных в период этих наступательных боев. Вот некоторые из них.

Успех батальона капитана Зайцева

Батальон капитана Зайцева (47-я гвардейская стрелковая дивизия) наступал на одну деревню, превращенную немцами в сильный опорный пункт. Все подступы были пристреляны немцами фронтальным и косо-прицельным огнем. Каждую малейшую попытку батальона продвинуться вперед гитлеровцы встречали шквальным пулеметно-минометным огнем.

Командир батальона Зайцев и командир артдивизиона Добряков засекли огневые точки противника, наметили план взаимодействия. Артиллеристы, развернув свои орудия в боевых порядках пехоты, сосредоточились для наступления. По сигналу они открыли огонь по огненным точкам противника. Под прикрытием огневого вала бойцы пошли в атаку. Пехотинцы действовали дружно, организованно. Ведя на ходу залповый огонь, они привели немцев в замешательство. Артиллеристы, меняя позиции, непрерывно поддерживали пехоту своим огнем.

Вскоре из-за деревни показались 10 немецких танков и 5 самоходных пушек. Пехотинцы вынуждены были залечь. По немецким танкам был открыт огонь. В это время комбат Зайцев вызвал командира взвода лейтенанта Рижского, приказал ему скрытно выдвинуться вперед, выйти немцам в тыл и ворваться в деревню. Когда вражеская контратака была отбита, на поле боя осталось 5 подбитых немецких танков.

Роты опять поднялись в атаку. А в это время взвод Рижского вышел в тыл противника, ворвался на окраину деревни. Артиллеристы, своевременно предупрежденные о задуманном маневре, открыли огонь по наиболее вероятным путям подхода немецких резервов, закрыв им выход на группу лейтенанта Рижского.

Немцы оказались в западне. Они не могли понять, каким образом русские оказались у них в тылу. Их охватила паника, они ослабили сопротивление. Батальон Зайцева захватил деревню, соединился с группой Рижского. Боевая задача была успешно выполнена.

Умелый маневр роты лейтенанта Боброва

Продвигаясь с боем вперед, рота лейтенанта Боброва (57-я гвардейская стрелковая дивизия) была встречена сильным пулеметным огнем противника. Бойцы залегли. Каждая попытка продвинуться вперед встречалась немцами яростным огнем. Лейтенант Бобров внимательно изучил расположение противника. Впереди лежащая небольшая высота ничем особенно не выделялась из окружающей обстановки. Но Бобров понял, что именно она является тем местом, которое немцы использовали для сооружения своего опорного пункта.

Гитлеровцы, сосредоточив здесь большое количество огневых средств, вели теперь губительный огонь по нашим наступающим боевым порядкам.

В голове Боброва промелькнуло несколько решений. Из них нужно было выбрать наиболее правильное и эффективное. Бобров решил блокировать высоту, взять ее штурмом с нескольких направлений и тем самым освободить путь для дальнейшего наступления.

Лейтенант Бобров быстро отдал необходимые распоряжения и одним взводом начал демонстрировать попытку лобовой атаки укрепленной высоты.

Тем временем другие взводы начали фланговый обход высоты. Немцы не разгадали маневра и продолжали вести усиленный огонь в прежнем направлении.

Через некоторое время основные силы подразделения вышли на фланги засевшего на высоте немецкого гарнизона и пошли в атаку. Задуманный лейтенантом Бобровым маневр был осуществлен успешно. Немцы, ошеломленные внезапностью нападения с фланга, растерялись и в панике бежали с высоты. 42 гитлеровца были взяты в плен, остальные, пытавшиеся сопротивляться, уничтожены.

Герои одного полка

В боях за Долгинцево отличился 92-й гвардейский стрелковый полк 28-й гвардейской стрелковой Харьковской дивизии (командир полка гвардии подполковник Сидоров). Бойцы и офицеры полка проявили в этом бою исключительное мужество и героизм.

...Противник с левого фланга мешал продвигаться 1-му стрелковому батальону. Оставшаяся непораженная пулеметная точка врага вела шквальный огонь по нашим боевым порядкам, не давая возможности бойцам подняться в атаку. Тогда гвардии рядовой комсомолец Павленко взял 4 бойцов, которых назвал группой смелых, пробрался к противнику в тыл и забросал вражеских пулеметчиков гранатами.

Тов. Павленко в этом бою уничтожил лично 6 фашистов. Пулемет противника был выведен из строя, подразделение получило возможность продвигаться вперед.

...Сержант Давыдов, рядовые Матвеев и Хакимов прикрывали фланг наступающего батальона. 35 немцев перешли в атаку против трех бойцов. Завязался ожесточенный бой. Советские бойцы, свято вы-

полняя присягу, не отступили и метким огнем из пулемета косили наступавших гитлеровцев. 20 фашистов нашли себе могилу у позиции трех гвардейцев. Контратака врага захлебнулась. Но через некоторое время фашисты опять предприняли попытку уничтожить трех советских бойцов. Отважная тройка приняла рукопашный бой и уничтожила 9 немцев, одного унтер-офицера захватила в плен.

...Старший адъютант батальона коммунист капитан Лоскутов возглавил группу в 10 бойцов, ворвался в расположение противника и забросал его гранатами, убив при этом 7 фашистов. У Лоскутова в нескольких местах была пробита шинель, разбит пистолет, но сам он остался невредим и своим личным примером увлекал за собой бойцов.

Штурм Сухой Балки

23 февраля группа бойцов 92-й гвардейской стрелковой дивизии в количестве 66 человек под командованием ст. лейтенанта Аболмасова получила задачу овладеть населенным пунктом Сухая Балка. В 4.00 группа скрытно приблизилась к противнику на расстояние 150 м. По призыву т. Аболмасова: «За Родину!» — все бойцы дружно поднялись на штурм населенного пункта. Аболмасов с группой бойцов ворвался в 3-этажный дом, занятый немцами. Бой за этот дом длился 5 час. с переменным успехом. Каждый этаж, каждая лестница этого дома брались с боем.

Когда дом был полностью очищен от немцев, гитлеровцы предприняли 8 контратак пехотой, поддержанной тремя пушками и двумя бронемашинами. Когда у бойцов Аболмасова произошли перебои с боеприпасами, они отбивались от наседавших немцев камнями, но завоеванных позиций не отдали.

Рядовой Яценко под ожесточенным огнем противника доставил боеприпасы. Санструктор Власов оказывал помощь раненым и в то же время принимал самое активное участие в отражении вражеской контратаки. Пулеметчик Рыбников уничтожил 26 фашистов, старшина Юдин — 40. В результате боя за Сухую Балку группа Аболмасова уничтожила больше 100 гитлеровцев, захватила одну пушку, 80 автоматов и винтовок. Сухая Балка была полностью очищена от врага.

Кавалер ордена Славы 1-й степени ст. сержант Максюшин

Ст. сержант 1120-го стрелкового полка 333-й стрелковой дивизии Максюшин со своим отделением первым на подручных средствах форсировал р. Базавлук в районе Грушевский Кут. Высадившись на правый берег реки, бойцы Максюшина завязали бой с численно превосходящим противником. Метким огнем из своего автомата Максюшин уничтожил 17 гитлеровцев. Бойцы отделения уничтожили две пулеметные точки врага и прочно укрепились на отвоеванном клочке земли. Целые сутки отделение Максюшина провело в боях, не имея никакой связи со своим подразделением. 13 вражеских контратак отразили бойцы, но не отступили ни на шаг и своим мужеством и упорством обеспечили переправу подразделений через водный рубеж.

За жизнь командира

В разгар боя на правом берегу р. Южный Буг вражеский снайпер пробрался в расположение батальона майора Ворочина (79-я гвардейская стрелковая дивизия) и начал вести огонь по командному пункту. Снайпер Шишлов обнаружил вражеского снайпера в тот момент, когда он прицеливался в майора Ворочина. Моментально подскочив к своему командиру, Шишлов успел предупредить его. Вражеская пуля пролете-

ла над головами. После этого т. Шишлов, умело маскируясь, незаметно подполз к вражескому снайперу и уничтожил его. В этих боях снайпер Шишлов истребил более 25 немецких солдат и офицеров.

Наводчик Нармак Юлдашев

14 марта в бою за с.Бармашево особо отличился наводчик орудия 183-го гвардейского артиллерийско-минометного полка 10-й гвардейской казачей кавалерийской Кубанской Краснознаменной дивизии гвардии ефрейтор узбек Нармак Юлдашев. Гитлеровцы несколько раз подряд контратаковали наши позиции. Наводчик Юлдашев прямой наводкой в упор расстреливал фашистов. Но немцы продолжали насаждать. Вскоре весь расчет орудия был выведен из строя, а Юлдашев — ранен. Храбрый наводчик, несмотря на ранение, перенес раненых своих товарищей в безопасное место, а сам возвратился к орудию и продолжал расстреливать немцев.

Когда кончились снаряды, т. Юлдашев взял винтовку и из нее начал вести огонь по немцам. Будучи вторично ранен, Юлдашев продолжал бой и не подпускал к орудию фашистов. Несмотря на то, что под напором превосходящих сил противника батарея перешла на новые позиции и орудие Юлдашева оказалось во вражеском окружении, отважный наводчик не прекратил сопротивления и в течение 12 час. вел ожесточенный бой в кольце врага. В этом бою он уничтожил 27 гитлеровцев. Орудие и раненые бойцы расчета были спасены. Вскоре подошли наши подразделения и погнали врага дальше назад.

Отважные воины Ефим и Федор Крутий

В 28-й гвардейской стрелковой дивизии в одном взводе сражались пулеметчики — отец и сын Ефим и Федор Крутий. Когда нашей наступающей пехоте преградил путь огонь вражеского пулемета, пулеметчики вытащили свой пулемет на открытую позицию и в завязавшейся дуэли уничтожили вражеской расчет. Ефим и Федор в упор расстреливали контратакующих гитлеровцев. Подпустив их на близкое расстояние, они огнем из своего пулемета уничтожили свыше 40 фашистов. В этом бою погиб отец Ефим Крутий, а Федор был ранен. Несмотря на ранение, Федор остался у пулемета и продолжал беспощадно уничтожать немцев.

Артиллеристы Болотов и Косатов

Беспримерный подвиг совершили артиллеристы 188-й стрелковой дивизии — командир батареи ст. лейтенант Болотов и наводчик рядовой Косатов. Утром на участке, где стояло их орудие, немцы перешли в контратаку. Батарея понесла большие потери в личном составе, а немцы все наседали. У орудия оставались только двое — Болотов и Косатов. Но они приняли неравный бой. Болотов подносил снаряды, а Косатов заряжал, наводил, бил прямой наводкой по наступающим фашистам. Вскоре Косатову осколком вражеского снаряда перебило правую руку. Но и после этого он продолжал стрелять одной рукой. Так в течение 2 час. два героя сражались с превосходящим противником и не дали ему возможности продвинуться ни на шаг вперед.

Гвардии лейтенант Цатурьян

В ночь с 5 на 6 апреля в районе ст. Раздельной 60-й гвардейский стрелковый полк 20-й гвардейской стрелковой дивизии в неполном составе был отрезан противником от основных сил дивизии. Командир взвода лейтенант Цатурьян в течение суток отбил 5 контратак против-

ника. В этих боях ему не раз приходилось поднимать своих бойцов в атаку и в рукопашных схватках отбивать врага. Бойцы Цатурьяна уничтожили 78 немецких солдат и офицеров. Сам Цатурьян из личного оружия уничтожил 13 фашистов.

Неприсущность и решимость бойцов Цатурьяна позволили полку связаться с основными силами дивизии и закрепить за нашими войсками ст. Раздельную.

Начальник оргинструкторского отдела
Политуправления 3-го Украинского фронта
гвардии полковник ТКАЧЕНКО
ЦАМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 53, арк. 69—72.

№ 10

**3 донесення політвідділу 107-го стрілецького корпусу політвідділу
1-ї гвардійської армії про героїзм воїнів під час форсування р. Дністра**

1 серпня 1944 р.

В течение последних трех дней вся работа покор'а * и политотделов дивизий была направлена на обеспечение форсирования р. Днестр и расширение плацдарма на ее юго-западном берегу.

Она проводилась в тесной увязке и с широким разъяснением всему личному составу приказов Верховного Главнокомандующего об успехах войск 1-го Украинского и других фронтов, разъяснением сводок Совинформбюро и польского вопроса.

Все прошедшие три дня были днями напряженных боев, противник оказывает яростное сопротивление. Ведет огонь артиллерии и шестиствольных минометов. Непрерывно переходил в контратаки. Отбивая эти контратаки под сильным огнем минометов и артиллерии, части корпуса наводили переправы и по ним, а в большинстве вплавь и вброд, переходили на правый берег Днестра. Все это время бойцы держали себя исключительно стойко.

Гвардии лейтенант Золин Дмитрий Иванович — старший адъютант 2-го батальона 547-го стрелкового полка 127-й стрелковой дивизии 28 июля под пулеметным и артиллерийским огнем противника, невзирая на опасность, первым вброд перешел р. Днестр и личным примером увлек за собой всех бойцов батальона. Во время контратаки противника т. Золин организовал отражение, его личный пример воодушевлял бойцов, давал уверенность в победе боя. Контратака противника была отбита.

Санинструктор Мельник Анна Васильевна вместе с бойцами форсировала р. Днестр и быстро оказывала медпомощь раненым бойцам. Под сильным огнем противника раненых эвакуировала на левый берег реки. 29 июля при отражении контратаки противника т. Мельник пала смертью храбрых.

Проведенная работа дала свои положительные результаты. Несмотря на сильный огонь противника и тяжелые условия боев на маленьком плацдарме, бойцы и офицеры упорно продвигались вперед, отбивая буквально каждый метр территории. Одновременно самоотверженно работали саперы по постройке переправ.

В это время вся партийно-политическая работа в частях носила боевой операционный характер: личный пример коммунистов и комсомольцев, листок «Передай по цепи», объявления по цепи, сводки Совинформбюро и популяризация героических подвигов...

Начальник политического отдела
107-го стрелкового корпуса полковник КОЗЛОВ
ЦАМО СРСР, ф. 292, оп. 6891, спр. 18, арк. 129. Оригінал.

* Покор — політвідділ корпусу.

СТОРІНКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО ПОДВИГУ

(Продовження *)

Рейд

В один з останніх днів серпня О. М. Сабуров у супроводі офіцера зв'язку, який доставив терміновий пакет з штабу орловських партизанів, і свого ад'ютанта Ларіонова виїхав з Нововасилівки до Смеліжа. Лише кілька осіб у з'єднанні, та й то в загальних рисах, знали про мету цієї поїздки. З настанням ночі Ковпак, Ємлютін, Сабуров та інші партизанські командири вилетіли в радянський тил.

31 серпня 1942 року партизанські керівники, що прибули до Москви, були запрошені в Кремль на нараду, організовану ЦК ВКП(б). В її роботі взяли участь члени Політбюро, відповідальні працівники партійного апарату, Наркомату оборони і Центрального штабу партизанського руху.

Наступного дня, 1 вересня, був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження партизанських командирів брянської групи. Зокрема, Дмитро Васильович Ємлютін і Олексій Дмитрович Бондаренко удостоїлися високого звання Героя Радянського Союзу, В. І. Кошелева нагороджено орденом Леніна, М. І. Сенченко — орденом Червоного Прапора.

Вечері С. А. Ковпака, О. М. Сабурова і Д. В. Ємлютіна знову викликали в Кремль, до Верховного Головнокомандуючого. Обговорювалася передислокація з'єднань Сабурова і Ковпака на правий берег Дніпра.

Програмою дальших дій для партійних органів і всіх партизанських формувань став наказ Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 року «Про завдання партизанського руху», в якому розвивалися стосовно нової обстановки основні положення постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»¹. В наказі підкреслювалося зростаюче значення партизанського руху й ставилися вимоги значного поліпшення координації діяльності народних месників і Червоної Армії, активнішого залучення якнайширших верств населення до боротьби проти окупантів, перетворення її в масову, справлі всенародну війну.

11 вересня Олександр Миколайович повернувся з Москви. Без перебільшення можна сказати, що цього дня з нетерпінням очікувало все з'єднання.

Чутка про поїздки командирів на Велику землю поширилася по Брянському партизанському краю. Які тільки припущення не висловлювалися з цього приводу біля партизанських вогнищ: і про завдання рухатися до фронту, щоб там допомагати Червоній Армії, і про те, що всі партизанські загони, об'єднавшись, визволятимуть Брянськ, і багато про що інше. Припущення були різні, проте всі сходилися на одному: «викликали начальство на Велику землю не лише для того, щоб про наші справи розпитати, а й для того, щоб і нам дещо сказати».

* Початок див.: УІЖ, 1984, № 10.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— К., 1967, т. 1, с. 491.

Того ж таки 11 вересня О. М. Сабуров наказав розпочати підготовку до виходу «в новий район дій». Що за район — не уточнював. Згодом штаб з'єднання поінформував керівництво загонів, що попереду — «далекий рейд на захід». І знову — ніяких уточнень. Бо таємниця могла оберігати рейд лише тоді, коли залишалася нерозкритою.

Тепер сабуровське з'єднання мало нову назву — «Військова частина 4404» (в/ч 4404), а його загони було реорганізовано в три батальйони (7-й, 8-й і 9-й)*. Прізвище командира з'єднання було замінено на псевдонім «Сабанін». Усе це робилося для того, щоб збити з пантелику гітлерівську розвідку, приховати від ворога зменшення чисельності партизанів у північних районах Лівобережної України, не допустити його нового наступу на Брянський лісовий масив з півдня.

У ті дні на Волзі вирувала велетенська битва, у полум'я якої Гітлер кидав нові й нові резерви. Ворог ще не втратив наступальної сили, рвався на схід, розтягуючи свої комунікації.

З'єднання О. М. Сабурова і С. А. Ковпака (псевдонім — «Коваль») мали вийти на правий берег Дніпра. Райони Правобережної України, зокрема Київської і Житомирської областей, де обом з'єднанням належало здійснювати рейд, мали розвинуту транспортну мережу, численні переправи через річки і тому були надзвичайно важливі для ворога в стратегічному відношенні.

Народні месники почали свою діяльність на Правобережній Україні вже у перші дні окупації. Та через те, що фашисти порівняно швидко захопили цю територію, вони виявилися недостатньо підготовленими, і протягом якогось часу масштаби партизанського руху були там меншими, ніж на Лівобережжі. Рейд кількох тисяч загартованих у боях коваківців і сабуровців, з артилерією та іншою важкою зброєю, повинен був дати новий поштовх боротьбі народних месників на Правобережжі.

Розпочалася енергійна підготовка до рейду. В Нововасилівці в усіх десяти споруджених партизанами кузнях з ранку до вечора ремонтували кулеметні тачанки, споряджали вози, підковували коней. Надійність тачанок і возів перевіряли на бездоріжжі. Якщо виявлялися недоробки, навіть незначні, одразу ж завертали назад до кузні. Виготовляли також потрібні для переправи довгі, міцні линви з конопель і троси з дроту. Розпилювали колоди і з дощок збивали щити, які незабаром мали використовуватися для переправ.

Для всіх цих робіт потрібні були цвяхи, жерсть, всіляке начиння. Звідки тільки їх не добували! Навіть з дна Десни, в яку під час відступу скидали багато різних речей, у тому числі й залізо з дахів. Вночі партизани часто займалися спилюванням телеграфних стовпів, потім з дроту робили цвяхи.

Нелегко було постачальникам. З одного боку, штаб з'єднання вимагав від них забезпечити транспортування необхідного запасу патронів, снарядів, мін, вибухівки, продуктів харчування, медикаментів; з другого, — той же штаб нещадно урізував заявки господарників на підводи. «Штаб, — як зауважив з цього приводу О. М. Сабуров, — мав простий і точний розрахунок: кожна підвода в поході займає 5—7 мет-

* В остаточному підсумку до складу 7-го батальйону (комбат — Л. Я. Іванов, заступник — М. В. Таратута) увійшли загони імені Леніна (частина колишнього загону Червоного району) та імені Щорса (частина колишнього загону Хільчанського району). 8-й батальйон складався із загонів імені 24-ї річниці Червоної Армії та Сталінського (комбат — П. Ф. Рева, заступник — І. Ф. Боровик). До 9-го батальйону (комбат — І. Ф. Федоров) увійшли загони «За Батьківщину!» та Харківський (під командуванням Бриля, він же — заступник комбата; попередник Бриля — Погорелов загинув під час витоплювання толу з артилерійських снарядів). Крім цього, в безпосередньому віданні штабу з'єднання перебувало три окремі групи: артилеристів, автоматників і саперів. Спеціальні групи автоматників і розвідників були сформовані також при батальйонах.

рів. Отже, тисяча підвід одного лише обозу розтягне колону на 5—7 кілометрів»².

Велика група партизанів на чолі з І. І. Бородачовим була відряджена на смеліжський аеродром для прийому зброї, боеприпасів, карт, обмундирування, медикаментів тощо від Українського штабу партизанського руху. Все це доставляли туди вночі важкими транспортними літаками. Народні месники одержали навіть дві 76-міліметрові гармати. Разом з ними прибула і обслуга — червоноармійці-артилеристи, які виявили бажання воювати у ворожому тилу.

Готуючись до виступу в рейд, сабуровці спільно з загонами С. А. Ковпака і Д. В. Ємлютіна здійснили водночас наступальні операції «на фронті Брянських лісів». Вони оволоділи Зноб-Трубчевською і Зноб-Новгородським, розгромивши там окупаційні гарнізони. У наступі брала участь вся артилерія з'єднання: три 76-міліметрові гармати, три протитанкові, автоматична малокаліберна гармата і п'ятдесят мінометів. Під час одного з цих боїв загинув безстрашний командир артилерійської групи з'єднання Новиков. Його поховали у братській могилі на 107-му кілометрі магістралі Хутір-Михайлівський — Унеча.

І ось надійшов довгожданий наказ про виступ у новий район дислокації. Штаб «військової частини 4404» працював цілодобово. З Великої землі прибули Костянтин Петрович Петрушенко, який став заступником командира з'єднання з розвідки, та Яків Іванович Мельник з важливими дорученнями від ЦК КП(б)У. Центральний Комітет зобов'язав О. М. Сабурова залишити частину партизанських сил для дії у Сумській області. Для цієї мети було виділено Харківський загін під командуванням М. Й. Воронцова, Ямпільський загін (С. М. Гнибиди), а також значну частину бійців Середино-Будського, Хільчанського та Червоного загонів. Уповноважений ЦК КП(б)У полковий комісар Я. І. Мельник привіз також рішення про затвердження складу Сумського підпільного обкому партії на чолі з П. Ф. Куманьком. Комісаром з'єднання призначили Захара Антоновича Богатиря.

Нарешті настала та пам'ятна осіння ніч, коли все з'єднання зайняло вихідну позицію. Наступного дня ще раз перевірили обози. О 18.00 начальник штабу відрпортував про цілковиту готовність до рейду. Командир пройшов уперед, до автоматної групи, і колона рушила. Це було 26 жовтня 1942 року поблизу села Білоусівка Хільчанського району * Сумської області. Водночас із села Стара Гута Середино-Будського району виступила інша партизанська колона, очолювана С. А. Ковпаком. З'єднання О. М. Сабурова, що налічувало 1408 чоловік, і з'єднання С. А. Ковпака, в лавах якого було 1075 бійців і командирів, мали спільний маршрут, просувалися поруч, підтримуючи зв'язок.

Спочатку сабуровці рухалися в південному напрямку, а потім, круто повернули на захід і 31 жовтня по понтонному мосту переправилися через Десну за 5 кілометрів на північ від міста Короп Чернігівської області. 1 листопада 9-й батальйон з боєм зайняв райцентр Понорницю, а 3 листопада — райцентр Холми.

Залізною лавиною завширшки 30—35 кілометрів обидва з'єднання йшли вперед, змітаючи на своєму шляху ворожі казарми, управи, всілякі військово-господарські об'єкти, знищуючи фашистів.

6 листопада 8-й батальйон сабуровців оволодів Радулем. В ніч на 7 листопада спеціальний підрозділ, який складався з бійців сабуровського і ковпаківського з'єднань, на чолі з командиром автоматної групи 7-го батальйону Василем Іллічем Терешиним форсував Дніпро. Його завданням було зненацька захопити засоби переправи у місті Лоеві. Справився він з ним блискуче.

² Сабуров О. М. Відвойована весна.— К., 1972, с. 456.

* Колишній Хільчанський район входить тепер до складу Середино-Будського.

Незабаром розпочав переправу увесь 7-й батальйон. Група за групою бійці вступали в бій. Противник намагався вибити з міста партизанів-автоматників, що закріпилися там раніше. Та марно. Фашистів було розгромлено, і над містом замайорів червоний прапор. Однак сабуровцям і ковпаківцям ще довелося тримати оборону на околицях Лоева, оскільки вранці 8 листопада з Брагіна — районного центру Поліської області* — прибуло вороже підкріплення — піхота в супроводі бронемашин.

Усі три дні, поки партизани на човнах і поромках форсували Дніпро, точилися жорстокі бої на околицях Лоева.

Нарешті Дніпро позаду. Дедалі ближче мета рейду — Житомирщина.

...Майже десять останніх передвоєнних років прожив на Житомирщині О. М. Сабуров. З листопада 1931 року проходив дійсну військову службу в 3-й Червонопрапорній імені Котовського кавалерійській дивізії, розквартированій у Бердичеві. Полк, у якому він служив, тоді якраз переформовували в танковий. Перші машини «БТ» надійшли саме туди. Армійську службу Олександр Миколайович починав кавалеристом, а закінчував — командиром танку. В липні 1932 року Сабуров став членом КП(б)У. Після завершення армійської служби командування полку рекомендувало його на роботу головою підшефного колгоспу. Так хлопець з приуральського міста Іжевська, син тамтешнього сталевара, очолив колгосп імені 1-го Травня в селі Половецьке Бердичівського району. Вже й тоді, у двадцятип'ятирічному віці, він виявляв неабияку кмітливість і організаторські здібності.

А в 1938 році райком партії направив О. М. Сабурова на роботу в органи НКВС. Олександр Миколайович знову жив у Бердичеві, потім — у Житомирі, а згодом — у Києві. Там, як уже зазначалося, і застала його війна.

Воював на фронті, який впритул підійшов до столиці Радянської України, пізніше — в оточенні, ще пізніше — у ворожому тилу. Йшов на схід, а тепер повертається назад. І не один, а із справжнім партизанським військом: 6 загонів і 3 спецгрупи. Дарма, що «форма» в них розмаїта, а зброя різних систем. Зате б'є вона в одну ціль.

...Попереду Прип'ять. Від білоруських партизанів штаб одержав відомості про те, що в районі Хойники, розташованому в межах річки Дніпра і Прип'яті, розміщувався ворожий гарнізон — німці, словаки, «козаки» і поліцаї — загалом 250 чоловік. Сабуров наказав Реві й Федорову вдарити по ньому й відвернути увагу фашистів від водного рубежу. В ніч на 15 листопада зав'язався бій, який тривав 14 годин. Розривали пільму постріли гармат, креслили в темряві положисті дуги трасуючі кулі. На трофейній «Татрі», здобутій у Лоеві після форсування Дніпра, Олександр Миколайович разом з шофером Степаном Лесиним, відірвавшись від основної партизанської колонії, що поспішала до села Юревичі на переправу, помчав у Хойники. Його приїзд збігся з центральним епізодом бою за райцентр.

Словаки без опору віддали партизанам станцію й відступили до центру селища, де в двоповерховому кам'яному будинку комендатури засіли фашисти. Останні пропустили на подвір'я словацьких солдатів і відкрили по них вогонь — мстилися за те, що вони залишили станцію. Олексій Кочетков, командир групи загону імені 24-ї річниці Червоної Армії, який спробував із своїми бійцями врятувати їх, поплатився за це життям. Тоді партизани облили мазутом оберемки сіна, підпалили їх і підтягли на дротах до будинку комендатури. Почалася пожежа. Гітлерівці вистрибували з вікон і падали, скошені кулями.

Тим часом обози народних месників переправлялися через Прип'ять поблизу Юревичів. Погода їм сприяла. Річка взялася кригою.

* Поліська область згодом увійшла до складу Гомельської.

Підводи рушили по зробленому з дощок настилу: лід тріщав, прогинався, але тримав. Під вітальні вигуки партизанів до села Барбари, що на протилежному березі річки, на повній швидкості промчала машина командира з'єднання. Врізався в кригу, проломив її й пішов на дно збитий над переправою фашистський стержень. Форсування завершилося 16 листопада. Поблизу села Барбари, на прибережному пагорбі партизани поховали своїх побратимів: тих, хто загинув на переправі і в Хойниках, а поруч — словацьких солдатів, життя яких обірвали фашистські кулі.

18 листопада загін «За Батьківщину!» під командуванням І. Ф. Федорова розгромив на правому березі Прип'яті гарнізон у райцентрі Наровля Поліської області, а загін імені 24-ї річниці Червоної Армії під командуванням П. Ф. Рєви 24 листопада витримав поблизу села Скородне Єльського району тієї ж області жорстокий бій з великою групою есесівців, знищивши при цьому танк і бронемашину.

Через місяць після виходу з Сумської області обидва з'єднання завершили свій історичний рейд. 26 листопада 1942 року сабуровці дісталися села Селезівки Словечанського району, розташованого в північній частині Житомирської області. За 30 кілометрів від них, у селі Мілашевичі Лельчицького району Поліської області, 28 листопада розмістився штаб С. А. Ковпака.

Результати рейду були вагомі. Тільки сабуровське з'єднання, пройшовши по тилах ворога понад 500 кілометрів, знищило 1157 гітлерівських солдатів і офіцерів. Партизани форсували п'ять річок — Десну, Снов, Дніпро, Прип'ять та її притоку Словечню, розгромили гарнізони в 6 райцентрах і зруйнували 2 залізничні станції. Вони захопили значні трофеї, висадили в повітря і знищили 29 залізничних і шосейних мостів, 3 електростанції, 11 різних підприємств, що працювали на окупантів, 37 складів та багато інших воєнно-господарських об'єктів³.

Рейд зміцнив у жителів поліських сіл віру в перемогу. До того ж, його завершення збіглося з початком наступу Червоної Армії під Сталінградом.

Місцеві жителі подавали партизанам всіляку допомогу. Багато хто з них вступив до лав народних месників. Ще в поході три батальйони з'єднання були переформовані в шість (за кількістю загонів) — з порядковими номерами з 7-го по 12-й включно. На 26 листопада особовий склад сабуровського з'єднання налічував 2620 чоловік, тобто зріс майже удвічі⁴. В цьому яскраво виявився організаторський талант командира Сабурова, якого за підсумками рейду було нагороджено орденом Червоного Прапора.

(Далі буде).

І. М. БРЕЧАК (Київ)

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 60—63.

⁴ Там же, арк. 63.

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 60-РІЧЧЯ II З'ЇЗДУ
ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ

Другий Всеукраїнський з'їзд профспілок,
що відбувся в Харкові 3—8 листопада
1924 р., відіграв велику роль у визначен-

ні економічних і соціально-політичних напрямів діяльності цих громадських організацій. Робота з'їзду проходила в умовах успішної відбудови народного господарства країни. За попередній рік промислове виробництво зросло на 73%. Збільшилася кількість зайнятих у цій галузі робітників, поліпшилося їх матеріальне становище, що сприяло зростанню суспільно-політичної активності останніх. Тільки з 1 липня 1923 р. до 1 жовтня 1924 р. в СРСР збільшилася кількість членів профспілок на 34,6%. У 1924 р., зокрема, в УСРР їх налічувалося 1 174 тис. чол.¹

Кількісний і якісний склад делегатів цього з'їзду значною мірою відбивав становище у профспілках України в перші роки Радянської влади. На з'їзді були присутні 528 делегатів: з ухвальним голосом — 426, з дорадчим — 102. Донбас представляли 103 делегати, Одещину — 60 делегатів, Харківщину — 55, Київщину — 46, Катеринославщину (нині — Дніпропетровщина) — 40, Полтавщину — 23 делегати, Волинь — 19, Чернігівщину — 19, Поділля — 17². Робітники становили 73,6%, службовці — 26,4% всіх делегатів. Серед присутніх на з'їзді було 87,0% комуністів, 7,3% кандидатів у члени РКП(б), 0,7% комсомольців, 5,0% безпартійних. За освітою склад делегатів був такий: нижчу мали 60,6%, самоосвіту — 16,7%, середню — 15,8%, вищу — 2,5%. Щодо національного складу — 35% делегатів були росіянами, 32,6% — українцями, решту становили представники інших національностей³.

З'їзд зібрався для вирішення таких важливих питань, як посилення ролі профспілкових організацій України в розвитку промисловості, визначення напрямів профспілкової роботи на селі, поліпшення структури керівних органів профспілок республіки тощо.

Відкриваючи з'їзд, голова Укрбюро ВЦРПС Ф. Я. Угаров підкреслив: «Першим словом нашого з'їзду повинно бути слово пам'яті про нашого великого вчителя Володимира Ілліча... Кращим виконанням заповіту нашого великого вчителя буде те, що ми з такою ж енергією, як і раніше, будемо продовжувати шлях, накреслений Володимиром Іллічем... Ми повинні пам'ятати слова, сказані Володимиром Іллічем, що профспілки — школа комунізму»⁴. Делегатів з'їзду вітали: від ВЦРПС — член її президії І. І. Лепсе, від ЦК КП(б)У — О. В. Медведєв, від ВУЦВК — Г. І. Петровський та ін.

У звітній доповіді, з якою виступив Ф. Я. Угаров, було проаналізовано тодішній стан промисловості України. Зокрема, відзначалося, що за 1922—1923 рр. видобуток вугілля в республіці збільшився на 49%, залізної руди — на 156, чавуну — на 248% тощо. Значно зросло (на 82%) й виробництво цукру. Певні досягнення були і в сільськогосподарському машинобудуванні. Розширення промислового виробництва сприяло збільшенню кількості робітників у цій галузі народного господарства⁵. Доповідач докладно спинився на питаннях діяльності профспілко-

¹ Второй съезд профсоюзов Украины. 3—8 ноября 1924 года: Стеногр. отчет.— Харьков, 1924, с. 15.

² Там же, с. 150, 151.

³ Там же, с. 152, 153.

⁴ Там же, с. 1.

⁵ Там же, с. 14.

вих об'єднань України, особливо сільських, на фінансовому становищі та культурно-освітній роботі профспілок загалом.

В обговоренні доповіді взяли участь делегати від колективів трудящих Донбасу, Катеринославщини, Кременчука, Одеси, Київщини та ін. У своїх виступах вони наголошували на необхідності посилення політичної роботи серед молоді та жінок, об'єднання профспілок на селі тощо.

У доповіді наркома праці УСРР О. Г. Горбачова вказувалося, що значне місце в роботі профспілкових організацій відводиться охороні праці та соціальному забезпеченню робітників. В умовах нової економічної політики ці питання набули особливого значення. Доповідач детально охарактеризував становище органів соціального страхування, відзначив зростання їх фондів, що дало можливість виплачувати трудящим встановлені чинним законодавством суми по тимчасовій непрацездатності, а також збільшити матеріальну допомогу безробітним. У 1924 р. на Україні їх налічувалося 130 852 чол.⁶ Їм було виплачено в тому ж році з коштів профспілок близько 7 млн. крб.⁷ У доповіді зверталась увага на поширення профілактичного лікування робітників. Тільки в 1924 р. на кошти, асигновані Головсоцстрахом, 20 тис. застрахованих лікувалися в санаторіях і одержали путівки в будинки відпочинку⁸. З'їзд відзначив тісний контакт Наркомату праці УСРР з профспілками. «З'їзд вважає,— вказувалося у прийнятій ним резолюції,— що для розв'язання поставленого перед робітничим класом завдання — всемірного піднесення продуктивних сил країни — Наркомпраці та його органи на місцях повинні: а) посилити нагляд за проведенням у життя норм Кодексу законів про працю (зокрема у сфері охорони праці), з суворим дотриманням гарантій, встановлених колективними договорами; б) звернути серйозну увагу на поліпшення умов праці й побуту робітників»⁹.

Важливе місце в роботі з'їзду відводилося питанню про економічне становище і перспективи розвитку народного господарства в УСРР. У доповіді Голови Раднаркому республіки В. Я. Чубаря особлива увага приділялася, зокрема, розвитку важкої промисловості й підвищенню продуктивності праці. За його словами, останнє сприятиме здешевленню продукції, зміцненню змички робітників і селян, а також полегшить боротьбу з безробіттям й поліпшить матеріальне становище усіх трудящих. Виступаючи в дебатах на доповідь В. Я. Чубаря, делегати вносили конкретні пропозиції щодо збереження кваліфікованої робочої сили, розширення шкіл фабрично-заводського навчання тощо. У прийнятій на з'їзді резолюції зазначалося, що найнасуущішим завданням профспілок є сприяння підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску продукції та здешевленню її. Водночас підкреслювалася необхідність розвитку таких важливих передумов творчої, продуктивної праці, як будівництво жител для робітників, активніша організація громадського харчування. Ленінське положення про те, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»¹⁰, лягло в основу рішень з'їзду.

В роки відбудовного періоду профспілки багато уваги приділяли питанню нормування праці, оскільки з цим була тісно пов'язана проблема зростання її продуктивності та поліпшення матеріального становища трудящих. Доповідь про тарифно-економічну роботу профспілок на з'їзді зробив К. В. Сухомлин. У резолюції з'їзду на його доповідь було визнано необхідним неухильно здійснювати політику підвищення заробітної плати для робітників важкої промисловості, залізничного і

⁶ Там же, с. 15.

⁷ IX съезд КП(б) Украины: Стеногр. отчет.— Харьков, 1926, с. 281.

⁸ Второй съезд профсоюзов Украины., с. 50.

⁹ Там же, с. 227.

¹⁰ Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «Комуністичних суботників»).— Повне зібр. творів, т. 39, с. 20.

водного транспорту. Разом з тим наголошувалося, що «дальше загальне підвищення зарплати можливе лише на основі піднесення продуктивності праці»¹¹.

На цьому з'їзді ставилося питання про профспілкову роботу на селі. Стояло завдання об'єднати всіх трудівників села в спілку сільсько-господарських робітників, яка б захищала їх інтереси і сприяла зміцненню змишки між пролетаріатом і селянством. З'їзд записав у своїй резолюції, що найближчим завданням відповідних профспілкових органів є створення спілок сільського пролетаріату шляхом об'єднання всіх постійних і сезонних працівників. Такі спілки являтимуть собою значну політичну силу на селі, здатну протиставити свою організованість підступам куркулів. Це важливе завдання можна успішно розв'язати лише в тому разі, якщо молодим сільським професійним організаціям допомогатимуть спілки робітників промисловості (металістів, гірників, хіміків та ін.) як матеріально, так і досвідченими кадрами¹². З'їзд визначив основні напрями цього профспілкового шефства.

Головну відповідальність за шефську роботу на селі було покладено на Укрбюро Всеросійської спілки робітників землі й лісу (Всеробітземліс). У ній в 1924 р. налічувалося 65 тис. пролетарів¹³. На з'їзді підкреслювалося, що організовані у профспілки сільські пролетарські та напівпролетарські маси відіграватимуть велику роль у господарському, політичному, громадському і культурному житті села. «Особливо велику роль,— відзначалося у прийнятій резолюції,— профспілки повинні відіграти в перетворенні форм господарського життя селянства. Не тільки шляхом товариських бесід у клубі, в сільбуді й у хаті-читальні, а, головним чином, на практиці — в радгоспі, в економіях цукрових заводів і на дослідному полі — показати й довести навколишньому селянству всі переваги нових форм ведення господарства (багатопілля, обробіток удосконаленими сільськогосподарськими машинами, очищення насіння і т. ін.). Виконуючи цю роботу, професійні організації на селі будуть практично закріпляти змичку робітничого класу з селянством»¹⁴.

Заслухавши доповідь про національне питання, з'їзд підкреслив важливість додержання ленінських настанов у роботі професійних спілок. Виходячи з них, в його резолюції зазначалося, що необхідно систематично проводити роботу по добору й висуванню робітників, які знають українську мову та побут. Поряд з цим також застерігалось проти можливих ухилів та відходу від пролетарської класової лінії в бік шовінізму¹⁵.

З'їзд накреслив конкретні заходи, спрямовані на поліпшення роботи клубів та бібліотек і професійно-технічного навчання, а також на ліквідацію неписьменності й ін.

Було прийнято постанову про реорганізацію структури профорганів на Україні у зв'язку з утворенням СРСР і відповідними змінами в адміністративно-територіальному поділі. Замість Укрбюро ВЦРПС, Укрбюро центральних комітетів спілок створено Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС) і всеукраїнські комітети виробничих спілок (ВУКи), що обиралися всеукраїнськими з'їздами. З'їзд підкреслив, що ці органи мають керуватися у своїй діяльності рішеннями всесоюзних з'їздів профспілок і ВЦРПС¹⁶. Було затверджено положення про компетенцію ВУРПС, республіканських комітетів спілок, а також їх організаційну структуру, накреслено заходи по поліпшенню роботи всіх ланок профспілкового апарату. Велику увагу з'їзд приділив дальшому розвитку ді-

¹¹ Второй съезд профсоюзов Украины., с. 213.

¹² Там же, с. 191.

¹³ Там же, с. 123.

¹⁴ Там же, с. 191.

¹⁵ Там же, с. 172—173.

¹⁶ Там же, с. 187.

альності первинних профорганізацій. Головна роль у безпосередній організаційній і політико-виховній роботі серед трудящих відводилася заводським і місцевим комітетам.

На з'їзді було обрано Всеукраїнську раду професійних спілок у складі 99 чол. і кандидатами — 33 чол.; до її Президії — 13 чол. й кандидатами — 6 чол.; до ревізійної комісії — 5 чол.¹⁷ Головою ВУРПС обрали Ф. Я. Угарова.

Завдяки самовідданій праці трудящих, керованих Комуністичною партією, братерському співробітництву всіх народів Радянської країни у 1921—1925 рр. було досягнуто вирішальних успіхів у відбудові її народного господарства. Значну роль у цьому відіграли і профспілки УСРР. Високу оцінку їх діяльності в роки відбудовного періоду дав IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.). Так, у прийнятій ним резолюції «Про роботу профспілок» відзначалося, що вони під керівництвом партії добилися значних досягнень у своїй роботі: зросла кількість членів профспілок, посилювався їх авторитет серед робітників, що сприяло активізації участі цих громадських організацій у розвитку продуктивних сил країни¹⁸. Тільки за один рік — з 1 жовтня 1924 р. по 1 жовтня 1925 р. — число членів профспілок у республіці збільшилося на 220 чол.¹⁹. Отже, у відбудовний період істотно зросла роль професійних спілок як масових організацій робітничого класу.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

¹⁷ Там же, с. 160—162.

¹⁸ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. I, с. 361.

¹⁹ Див.: IX съезд КП(б) Украины..., с. 285.

Д. С. КОРОТЧЕНКО

(До 90-річчя з дня народження)

Дем'ян Сергійович Коротченко пройшов шлях від наймита, робітника до партійного і державного діяча. Він народився 29 жовтня (10 листопада) 1894 р. в с. Погрібках (нині с. Коротченкове Шосткинського району Сумської області) в родині селянина-бідняка. Через нестатки йому вдалося закінчити лише церковно-парафіяльну школу. А потім головним університетом підлітка стало трудове життя. Підручний плотогона, булочника, робітник-ремонтник на залізниці, наймит у куркуля, шахтар, чорнороб — такими були перші кроки його самостійного життя. Дем'ян Сергійович поступово набирався життєвого досвіду, намагався знайти відповідь на питання: хто винен у тяжкому житті трудового народу?

Прозріння почалося в робітничому колективі Шосткинського порохового заводу, де значний вплив мали більшовики. Воно продовжилося прискореними темпами в царському війську, куди Коротченко потрапив навесні 1915 р. Після Лютневої революції молодого артилериста обрали членом солдатського комітету і головою батареиноного суду. Він проник правдою ленінської партії, агітував за неї солдатів. У рідних Погрібках після перемоги Великого Жовтня допомагав землякам створювати перші селянські організації, розподіляти землю між тими, хто її обробляв.

Над завоюваннями соціалістичної революції нависла смертельна загроза. Дем'ян Сергійович рішуче став на їх захист, організував партизанський загін для боротьби з німецькими окупантами, який не давав загарбникам спокою: восени 1918 р. висадив у повітря порохований

склад, розгромив німецький підрозділ та його штаб, захопив на Десні пароплав зі зброєю тощо¹.

У листопаді 1918 р. Д.С. Коротченко вступив до партії більшовиків, став одним із засновників партійного осередку у волосному селі Івот. Комуністи-підпільники провадили роботу по організації відсічі загарбникам, поширювали звернення до солдатів окупаційної армії, видрукуване за вказівкою В. І. Леніна німецькою мовою². Згодом Дем'ян Сергійович брав участь у боротьбі проти Денікіна, у політичній роботі в радянських військових частинах.

Після переможного закінчення громадянської війни і розгрому іноземної воєнної інтервенції трудящі Радянської країни приступили до мирного соціалістичного будівництва. Демобілізувавшись з армії, Д. С. Коротченко в ті роки деякий час працював у Новгороді-Сіверському, а згодом повернувся в рідні місця. Він працював відповідальним організатором Івотської волості, головою волосної Ради селянських депутатів, інструктором відділу управління повітвиконкому, завідуючим організаційно-інструкторським відділом Шосткинського повітового партійного комітету. Секретарем того ж парткому він працював майже 2 роки³. Головним його завданням були організація партійних осередків, комнезамів, хат-читалень, проведення мітингів і зборів, залучення селян до нового життя. Багато було зроблено в той час для відбудови промислових підприємств, сільського господарства, розвитку освіти, культури, охорони здоров'я з повіті. Організуючи відбудову економіки, навчаючи людей, Дем'ян Сергійович одночасно вчився сам в трирічному робітничому університеті. Його невтримний потяг до знань, постійне прагнення збагатитися новим досвідом, організаторські здібності не пройшли непоміченими. Молодого комуніста затвердили спочатку завідуючим організаційно-інструкторським відділом новоствореного Новгород-Сіверського окружного комітету КП(б)У, на початку 1925 р. обрали секретарем Чернігівського окружного партії, а у вересні того ж року — секретарем Первомайського окружного КП(б)У (нині Миколаївська область).

На XIV і XV з'їздах ВКП(б) партія прийняла історичні рішення про індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства. Дем'ян Сергійович був делегатом цих з'їздів, голосував за їх рішення. Повернувшись з Москви, він одразу ж приступив до реалізації нових завдань, накреслених вищими форумами партії. В доповідній записці в ЦК КП(б)У (початок 1926 р.) Д. С. Коротченко вказував, що Первомайська партійна організація подає Центральному Комітету ВКП(б) «...повну й рішучу підтримку в його важкій і складній роботі по керівництву всією країною і партією, по збереженню ленінської єдності і залізної дисципліни в її рядах»⁴. Під керівництвом Д. С. Коротченка в окружній партійній організації було налагоджено вивчення рішень XIV з'їзду ВКП(б), їх пропаганду серед широких мас. Дем'ян Сергійович з цього приводу відзначав: «Тяга до навчання колосальна. Претендентів на вступ до партійної школи було майже 100, з яких переважна більшість — селяни»⁵. Наприкінці 1926 р. окружком організував 7 шестимісячних політшкіл з контингентом понад 200 слухачів⁶.

Чітке уявлення стратегічної лінії партії допомагало успішному виконанню конкретних завдань на кожній ділянці роботи. Вступали до ладу нові промислові підприємства, електростанція, мости, інші споруди, значних успіхів було досягнуто в колективізації. Велика увага приділялася

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область.— К., 1972, с. 600.

² Нариси історії Сумської обласної партійної організації.— Харків, 1981, с. 43.

³ Там же, с. 59.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 856, арк. 75.

⁵ Там же, арк. 94.

⁶ Історія городів і сел Української ССР. Николаевская область.— К., 1981, с. 582.

окружкомом КП(б)У заходам щодо зміцнення обороноздатності країни, зв'язків трудящих округу з Червоною Армією.

Нові завдання соціалістичного будівництва вимагали ґрунтовної загальної і політичної освіти. Д. С. Коротченко неодноразово звертався з проханням послати його на навчання. Восени 1928 р. ЦК КП(б)У направив Дем'яна Сергійовича на курси марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б).

На початку 1930 р. Д. С. Коротченко був направлений на роботу в Наркомзем СРСР. Згодом Московський комітет партії послав його в Бауманський район столиці, де він працював завідуючим агітмасовим відділом, головою виконавчого комітету районної Ради, секретарем райкому ВКП(б). У 1936 р. столичний міськком та обком партії направили Д. С. Коротченка в Первомайський район Москви. Незабаром його обрали секретарем райкому партії, а згодом — секретарем і другим секретарем Московського обласного комітету ВКП(б).

Московська партійна організація завжди була важливим резервом партійних, радянських, господарських кадрів⁷. За рекомендацією ЦК ВКП(б) Д. С. Коротченка у червні 1937 р. обрали секретарем Західного обласного і Смоленського міського комітетів ВКП(б), а після поділу Західної області на Орловську й Смоленську — першим секретарем Смоленського обкому і міськкому партії. Через кілька місяців ЦК ВКП(б) направив Дем'яна Сергійовича на Україну, в Дніпропетровську область, де у листопаді 1937 р. об'єднаний пленум обкому і міськкому КП(б)У обрав Д. С. Коротченка першим секретарем Дніпропетровського обкому партії.

У лютому 1938 р. Д. С. Коротченко був затверджений Головою Ради Народних Комісарів Української РСР. На липневому (1939 р.) пленумі ЦК КП(б)У Дем'яна Сергійовича обрали секретарем Центрального Комітету Компартії України. Він багато зробив по організації партійного і радянського будівництва в республіці, зокрема в західних областях, визволених Червоною Армією восени 1939 р., по мобілізації трудящих на боротьбу за перетворення життя на соціалістичних засадах.

З початком Великої Вітчизняної війни Дем'ян Сергійович організовував евакуацію населення, промислових підприємств, майна колгоспів і радгоспів, матеріальних та культурних цінностей у глибокий радянський тил. Значний вклад він вніс в будівництво військово-оборонних об'єктів у прифронтових районах, був головою Республіканського комітету по обслуговуванню поранених і хворих бійців та командирів Червоної Армії. Д. С. Коротченко відав також питаннями забезпечення фронту зброєю, боеприпасами, продовольством, турбувався про збільшення випуску воєнної техніки, видобутку вугілля тощо.

Діяльну допомогу обкомам партії подавала оперативна група ЦК КП(б)У, очолювана Д. С. Коротченком, по створенню підпілля, організації партизанських загонів, диверсійних загонів і груп та навчанню їх особового складу.

Під час тимчасової окупації України Коротченко керував бойовими діями партизанів і підпільників, координував їх діяльність, надсилав у ворожий тил уповноважених, партійних організаторів і зв'язкових ЦК КП(б)У. Дем'ян Сергійович був одним з організаторів партійного та комсомольсько-молодіжного підпілля в Кrasнодоні⁸.

Д. С. Коротченко входив до складу нелегального ЦК КП(б)У, створеного за рішенням ЦК ВКП(б) 2 жовтня 1942 р. Нелегальний ЦК розгорнув активну діяльність по керівництву боротьбою в тилу ворога. Основні завдання в цьому напрямі були викладені в його постанові в жовтні 1942 р. про розвиток партизанського руху на Україні, підписаній Д. С. Коротченком⁹.

⁷ Очерки истории Московской организации КПСС. 1883—1965.— М., 1966, с. 502.

⁸ Палажченко О. Дем'ян Сергійович Коротченко.— К., 1974, с. 141—143.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 220, оп. 1, спр. 1, арк. 19—22.

В ході визволення Червоною Армією тимчасово окупованої території республіки центр партизанського руху поступово перемістився на Правобережжя. У зв'язку з необхідністю тісної координації дій народних месників Д. С. Коротченко з групою партійних і комсомольських працівників був відряджений у глибокий тил ворога¹⁰. 20 квітня 1943 р. група прибула в розташування Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака на Прип'яті. У своїх спогадах Сидір Артемович з приводу цього писав: «Спочатку ми ніяк не могли освоїтися з думкою, що серед нас, у тилу німецько-фашистських загарбників, перебуває секретар Центрального Комітету КП(б)У. Радіючи, думали: от якого значення надає нашим діям партія! ...А потім так звикли бачити товариша Коротченка у таборах месницьких підрозділів, у розмовах з бійцями та командирами біля багать, що почало здаватися, ніби він — старий партизан, який був з нами завжди і всюди»¹¹.

Дем'ян Сергійович брав безпосередню участь у боях, жив одним життям з бійцями. Коли виникла необхідність у побудові переправи, щоб відірватися від ворога, «вийшов на берег і товариш Коротченко з групою прибулих працівників ЦК партії і ЦК комсомолу України,— писав С. А. Ковпак.— Майже півтори тисячі бійців і командирів усю ніч працювали по пояс у холодній воді, стягаючи колоди в річку і зв'язуючи їх дротом у плоти»¹². 28—29 травня 1943 р. Д. С. Коротченко провів у тилу ворога нараду з командуванням найбільших партизанських з'єднань¹³. «Секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко на невеликій лісовій галявині серед вікових дубів відкриває нараду,— писав С. А. Ковпак.— Присутні Сабуров, Маликов, Федоров, Дружинін, Бегма, Мельник, я, Руднєв. Серед нас п'ять генералів. Усі в повній формі, при орденах і медалях. Кожен доповідає про результати партизанської діяльності за перше півріччя 1943 року. За кожним доповідачем — тисячі бійців. Вони стоять у лісах заганами, але як не відчуті їх присутності, коли всі ми так зв'язані воєдино великою метою, керівництвом партії!»¹⁴.

Комісар ковпаківського з'єднання С. В. Руднєв записав тоді в щоденнику: «Протягом двох днів тривала ця чудова історична нарада у глибокому тилу ворога на р. Уборть... У кінці наради виступив тов. Коротченко, підбив підсумки наради і дав ряд практичних вказівок. Нарада прийняла історичне рішення»¹⁵.

Дем'ян Сергійович провів Сумське з'єднання в далекий карпатський рейд. С. В. Руднєв яскраво описав враження від перебування посланців партії серед партизанів: «А як за ці 50 днів я зжився з групою ЦК і особисто з тов. Коротченком, які чудові товариші, а особливо серед них виділяється тов. Коротченко...»¹⁶.

Високу оцінку діяльності Дем'яна Сергійовича в роки Великої Вітчизняної війни дав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький: «Важливе значення для посилення керівництва партійним підпіллям і партизанським рухом у тилу ворога мали створення за рішенням ЦК ВКП(б) нелегального ЦК КП(б)У, організаторська і політична робота, проведена на окупованій території групою визначних партійних і комсомольських працівників на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Дем'яном Сергійовичем Коротченком»¹⁷.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни Д. С. Коротченко всю свою енергію, багату досвідом, віддав справі відбудови народного господарства. Особливу увагу приділяв він відродженню

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 528—529.

¹¹ Ковпак С. А. Від Путівля до Карпат.— К., 1984, с. 205—206.

¹² Там же, с. 220.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 240, оп. 1, спр. 2, арк. 40.

¹⁴ Ковпак С. А. Назв. праця, с. 224, 225.

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 240, оп. 1, спр. 3, арк. 17.

¹⁶ Там же, арк. 26.

¹⁷ Цит. за кн.: Палаженко О. Назв. праця, с. 157.

Донецького басейну, залізничного транспорту, сільського господарства, закладів науки і культури. Як секретар ЦК КП(б)У багато займався питаннями відновлення і розгортання діяльності партійних, профспілкових, комсомольських організацій.

Наприкінці 1947 р. Д. С. Коротченко був призначений Головою Ради Міністрів УРСР. Висока державна посада вимагала максимального напруження сил, вдумливого вирішення різнопланових питань. Першочергову увагу він звертав на реалізацію ключових завдань, часто відвідував заводи, фабрики, будови, колгоспи і радгоспи, зустрічався і розмовляв з людьми, добре знав їх настрої і турботи. З перших днів своєї роботи на новому посту Дем'ян Сергійович націлював Ради депутатів трудящих республіки на розв'язання народногосподарських завдань.

У січні 1954 р. вищий законодавчий орган державної влади республіки обрав Д. С. Коротченка Головою Президії Верховної Ради УРСР. Він був також заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР. На цих посадах залишався до кінця свого життя. Д. С. Коротченко був делегатом XIV, XV, XVII—XXIII з'їздів партії, XVI—XXIII з'їздів Компартії України. З 1939 р. Д. С. Коротченко — член ЦК КПРС, в 1952—53 рр. — член Президії ЦК КПРС, 1957—61 рр. — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1938 р. — член ЦК Компартії України, з 1938 р. — член Політбюро (1952—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—7 скликань.

Батьківщина високо оцінила самовіддану працю Д. С. Коротченка. Йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (1964 р.), він нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Суворова I-го ступеня, орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, медалями.

Помер Д. С. Коротченко 7 квітня 1969 р.

Пам'ять про Дем'яна Сергійовича увічнена в погруддях у м. Києві та на батьківщині. Його ім'я носять Київський інститут народного господарства, вулиці багатьох міст і селищ республіки.

І. О. ОВСІЙ (Київ)

**АКАДЕМІК АН УРСР
П. П. ЄФИМЕНКО**

[До 100-річчя з дня народження]

Наукова громадськість Радянського Союзу відзначила 100-річчя з дня народження радянського археолога, історика, етнографа та краєзнавця академіка АН Ук-

раїнської РСР Петра Петровича Єфименка (21.XI. 1884 — 15.IV. 1969).

П. П. Єфименко народився у Харкові в сім'ї відомих вчених. Його батько — Петро Савич Єфименко — був одним з організаторів Харківсько-Київського таємного товариства (1856—1860). Після ліквідації останнього перебував на засланні у Пермі. Там він продовжував свою революційну діяльність, став одним з ініціаторів створення нового гуртка, для якого й написав статут. За це був знову заарештований і висланий в Архангельську губернію, де він познайомився з місцевою вчителькою Олександрою Яківною Ставровською, яка згодом стала його дружиною. О. Я. Єфименко — перша в Росії жінка — доктор історії, професор Харківського університету та Бестужевських вищих жіночих курсів (Петербург)¹. Сестра П. П. Єфименка Тетяна — талановита поетеса.

В 1904 р. П. П. Єфименко став студентом історичного факультету Харківського університету. Він не стояв осторонь революційної бороть-

¹ Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966.

би. За підпільну роботу та участь у студентському русі в 1906 р. був заарештований і виключений з університету².

В 1906—1912 рр. Петро Петрович навчався на фізико-математичному факультеті (природознавчий відділ — спеціальність «доісторична археологія») Петербурзького університету. Після його закінчення майбутнього вченого залишили в аспірантурі.

Він особливо цікавився археологією, історією та етнографією. Ще під час Харківського (1902) і Катеринославського (1905) археологічних з'їздів П. П. Єфименко брав участь у роботі підготовчих комітетів. У той же період дослідник написав свої перші наукові праці.

У 1906 р. за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії Петро Петрович був удостоєний премії ім. О. О. Потебні.

Ще у студентські роки П. П. Єфименко багато свого часу і зусиль віддав створенню (одного з найкращих як на той час) учбового кабінету антропології та географії Петербурзького університету. Одночасно він працював позаштатним співробітником етнографічного відділу Російського музею, займався розкопками палеолітичного поселення у с. Мезин біля Новгород-Сіверського (1909)³, результати яких привернули увагу делегатів Міжнародного конгресу в Женеві.

В 1913 р. П. П. Єфименко одержав міжнародну стипендію Кана, яку вчений використав для дворічної кругосвітньої подорожі. Петро Петрович відвідав наукові центри і музеї Західної та Південної Європи (Лондон, Париж, Берлін, Цюрих), античні міста Греції та Італії. Дослідник ознайомився з палеолітичними печерами, свайними будівлями, іншими історичними пам'ятками.

П. П. Єфименко побував також у Північно-Східній Африці, Південній Азії, Китаї, Японії. Експозиція Петербурзького музею етнографії і антропології завдяки його турботам поповнилася дуже цінними колекціями, деякі з яких демонструються й нині.

Після повернення додому Петро Петрович був обраний членом Російських географічного, антропологічного і археологічного товариств. Це було визнанням його таланту та здібностей дослідника.

Наприкінці 1915 р. учений переїжджає в Москву. Він очолив відділ народного побуту в Державному історичному музеї. У 1923 р. повертається в Петроград. Обирається дійсним членом Державної Академії історії матеріальної культури.

В 1934 р. Президія АН СРСР присудила йому науковий ступінь доктора археології.

П. П. Єфименко вперше в історичній науці висунув питання про характер пам'яток перехідного періоду — від палеоліту до неоліту, характерних для Східної Європи. Він розробив методику хронологічної класифікації поховань у могильниках масового типу, яка була спрямована проти пануючого на той час методу формально-типологічних співставлень. П. П. Єфименко — автор нових прийомів розкопок палеолітичних поселень (Костенки I, Тельманська, Мезинська та ін.).

Він був організатором розкопок від Воронежем (1926—1927). Їх результати дали можливість довести наявність давньоруських поселень IX—X ст. у середній частині Дону. В 1927—1928 рр. він розкопки у Середньо-Волзькій експедиції, а пізніше, в 1943 р., досліджував пам'ятки ананьєвської культури в районі м. Єлабуги ТАРСР.

Основна праця вченого «Первобытное общество» (1938, 1953) була першою в історичній науці спробою створення історичної концепції епо-

² Центральний науковий архів Академії наук УРСР. Особиста справа П. П. Єфименка.

³ Єфименко П. П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезин, Черниговской губ.— Ежегодник Русского антропологического общества. Т. IV, 1912, с. 67—102.

хи палеоліту. В редакційній статті до другого видання підкреслено: «Книга, яка насичена величезним фактичним матеріалом, яка висуває й часом успішно та оригінально вирішує вузлові питання історії первіснообщинного ладу, без сумніву, служитиме основним посібником для всіх, хто цікавиться стародавньою історією і, зокрема, історією нашої країни»⁴.

На сесії Академії наук УРСР (1945 р.) П. П. Єфименка обрано дійсним членом АН УРСР. У тому ж році він був нагороджений орденом Леніна. За визначні наукові досягнення Петро Петрович був обраний почесним членом Королівського антропологічного товариства в Лондоні. В 1945 р. ученого призначено директором Інституту археології АН УРСР, в якому було розгорнуто дослідження, що стали новим етапом у вивченні історичного минулого нашої країни і, зокрема, УРСР. Співробітники інституту разом із своїми колегами з Ленінграда, Москви та інших міст взяли участь у Київській, Кіровоградській, Одеській, Білгород-Дністровській експедиціях⁵.

Вчений зробив значний вклад у розробку археологічної карти України. Він також був головним редактором таких періодичних видань, як «Археологія» (з 1947 р.), «Археологічні пам'ятки УРСР» (з 1949 р.), «Краткие сообщения Института археологии» (з 1952 р.). За його ініціативою та під керівництвом у 1957 р. вийшла з друку колективна монографія «Нариси стародавньої історії Української РСР». Це була перша узагальнююча праця з історії населення території України від найдавніших часів і до періоду Київської Русі. В ній розглянуто ряд важливих теоретичних питань, що стосувалися, зокрема, походження слов'ян, виникнення у них культури і державності та т. ін.

Після виходу на пенсію протягом п'ятнадцяти років П. П. Єфименко працював в Ленінграді, виховуючи висококваліфікованих археологів. Він був редактором ряду наукових праць, рецензував їх.

Петро Петрович помер 15 квітня 1969 р. на 85-му році життя. Свій талант і знання він віддав вітчизняній науці. Вчений — автор більш як 80 праць з археології, історії, етнографії та краєзнавства⁶, один із засновників журналу «Советская археология». Творчий доробок П. П. Єфименка, його відкриття не втрачають своєї наукової ваги та значення й нині.

О. О. ФРАНКО (Київ)

⁴ Див. вступ до книги: Єфименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953, с. X.

⁵ Єфименко П. П. Короткий звіт про археологічні експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1946 р.: Єфименко П. П., Богусевич В. А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві.— Вісник Академії наук УРСР, 1952, № 12, с. 38—46.

⁶ Борнсковский П. И., Григорьев Г. П. Список печатных трудов П. П. Ефименко.— Советские архивы, 1964, № 4.

**УКРАЇНСЬКИЙ
РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК
М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ**

(До 90-річчя з дня народження)

До числа вчених, з іменами яких був пов'язаний процес становлення української радянської історіографії, належав Микола Неонович Петровський. Він народився 14 (26) листопада 1894 р. в с. Кудрівці

Сосницького повіту на Чернігівщині в сім'ї священика. Початкову освіту здобув у духовному училищі, а потім навчався у Чернігівській духовній семінарії. В 1915 р. майбутній вчений вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, де, зокрема, ґрунтовно вивчав грецьку і латинську мови. Однак основним предметом його наукових інтересів

була історія рідного краю, якою захоплювався юнак ще під час навчання в семінарії.

В 1919 р. майбутній історик з відзнакою закінчив історичне відділення інституту і тоді ж успішно захистив кандидатську дисертацію (дипломну роботу), присвячену селянсько-козацьким повстанням на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. Й надалі М. Н. Петровський досліджував важливі питання історії українського народу феодальної доби. Його наукова спадщина налічує ряд праць про боротьбу пригноблених народних мас України за соціальне і національне визволення, історичні зв'язки і дружбу двох братніх народів — українського і російського.

У 1919—1923 рр. М. Н. Петровський працював учителем історії в Сновській трудовій школі на Чернігівщині, а з 1924 до 1933 р. читав курси лекцій з історії України в Ніжинському і Київському інститутах народної освіти¹. В 1928 р. йому було присвоєно звання професора. Лекції Миколи Неоновича справляли на студентів велике враження глибиною знань джерельної бази, яскравістю і доступністю викладу матеріалу і користувалися великою популярністю.

Педагогічну діяльність професор М. Н. Петровський поєднував з науково-дослідною роботою. Невтомно працюючи в архівах, він розробляв важливі питання визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Ще в 1927 р. Микола Неонович опублікував працю «Три Поповичі» (Записки Ніжинського інституту народної освіти, 1927, кн. VII), в якій висвітлював хід повстання Паволоцького полку 1663 р. на Правобережній Україні, очолюваного полковником Іваном Поповичем. Його учасники ставили своєю метою повалити владу шляхетської Польщі і знову возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Для цього Іван Попович навіть вів переговори з царським воєводою у Києві і підтримував контакти з наказним гетьманом Лівобережної України Якимом Сомком.

В 1928 р. було надруковано розвідки М. Н. Петровського «До історії Руїни» (Ніжин) і «Псевдодіяріуш Самійла Зорки» (Київ). В останній праці переконливо на основі численних документальних матеріалів XVII ст. спростовуються твердження українського літописця С. Величка про Самійла Зорку як певну історичну особу, що фіксувала в своєму щоденнику тогочасні події.

В наступні роки вчений написав праці «Українські діячі XVII віку. Тиміш Цецюра» (Київ, 1929), «До історії полкового устрою гетьманщини» (Ніжин, 1929), «До біографії Івана Богуна» (Ніжин, 1930), «До історії державного устрою України XVII віку» (Ніжин, 1931) та ряд інших.

Ввівши до наукового обігу великий фактичний матеріал, автор показав розстановку класових сил на Україні наприкінці 50-х — на початку 60-х років XVII ст., критикував ідеалістичну реакційну «теорію» про безкласовість українського народу і розглядав українську державність XVII ст. як апарат гноблення широких народних мас козацькою старшиною.

Ці положення були розвинуті М. Н. Петровським у дослідженні «З історії класової боротьби на Україні в XVII столітті» (Ніжин, 1932). Соціально-економічні відносини на Україні після возз'єднання її з Росією вчений висвітлив у монографії «Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (досліди над літописом Самовидця)» (Харків, 1930). Як видно з підзаголовку книги, її автор поставив завдання перевірити правильність свідчень «Літопису Самовидця». З цією метою він проаналізував величезну кількість архівних і друкованих джерел, а також численну вітчизняну й іноземну літературу. Микола Неонович переконливо довів, що автором ґрунтового і в основі свій достовірного «Літопису Самовидця» був представник козацької старшини Роман Ракушка-Романовський —

¹ Історія Академії наук УРСР. К., 1967, т. II, с. 602.

учасник і свідок подій на Україні, які відбувалися в роки визвольної війни і певний час після неї. В цьому дослідженні висвітлено соціально-економічний розвиток України після її возз'єднання з Росією, правильно підкреслюється соціально-економічна і політична роль козацької старшини — керівної сили гетьманської адміністрації, яка за допомогою царського уряду намагалася зміцнити феодальні відносини на Україні, ослаблені внаслідок визвольної війни. Щоправда, в той час (початок 30-х років) М. Н. Петровський під впливом М. М. Покровського називав визвольну війну 1648—1654 рр. «революцією торговельного капіталу» або «українською революцією» (с. 187), але в наступних працях він відмовився від такої її оцінки.

З 1934 р. Микола Неонович працював старшим науковим співробітником відділу стародруків бібліотеки АН УРСР, а з 1937 р. — старшим науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР, який було створено в липні 1936 р. на базі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів, а також ряду наукових установ (кафедр і комісій) Академії наук Української РСР². Тоді інститут складався з трьох відділів: історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. В них працювали лише 16 наукових співробітників. Незважаючи на це, ще в довоєнні роки вони підготували і видали «Історію України. Короткий курс» (К., 1940) та кілька монографій з серії «Нариси з історії України». Автором однієї з них був М. Н. Петровський.

Слід зауважити, що загалом ці праці мали помилки методологічного характеру. В них ще не було науково розробленої періодизації історії України, в основу якої було б покладено марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічні формації. В ті роки припускався помилок і М. Н. Петровський, зокрема, у висвітленні ряду питань визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Так, не розуміючи історичного значення возз'єднання України з Росією, він оцінював цей волелюбний акт як «менше зло»; неправильно характеризував роль Російської держави в об'єднанні всіх російських земель. З часом погляди історика еволюціонізували, він прийшов до правильного трактування цих питань.

Наприкінці 30-х років було опубліковано ряд науково-популярних праць М. Н. Петровського, присвячених героїчному минулому українського народу. Серед них — «З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі» (Більшовик України, 1938, № 6), «Военное прошлое украинского народа» (М., 1939), «Західна Україна у визвольній війні проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр.» (За більшовицьку пропаганду і агітацію, 1939, № 21), «Дмитро Гуня» (Комсомолец-пропагандист, 1940, № 11), «Коліїщина 1763 р.» (Українська література, 1941, № 1—2) та ін.

В той час науковці відділу історії феодалізму згаданого інституту, керуючись ученням класиків марксизму-ленінізму про феодальну суспільно-економічну формацію, проводили велику дослідницьку роботу в напрямі вивчення характеру і рушійних сил визвольної війни 1648—1654 рр. та історичного значення возз'єднання України з Росією. Серед праць з цієї проблеми необхідно виділити монографію М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654)», яка відіграла значну роль у правильному розумінні характеру, рушійних сил, соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр. і значення возз'єднання України з Росією. Цю працю М. Н. Петровський захистив як докторську дисертацію на Вченій раді Інституту історії АН СРСР в 1939 р.

На початку Великої Вітчизняної війни установи Академії наук УРСР були евакуйовані до Уфи. Спочатку Інститут історії України разом з Інститутом археології увійшли на правах відділу до Інституту суспільних

² Там же, с. 18.

наук АН УРСР, а в червні 1942 р. відділ історії та археології було реорганізовано в Інститут історії та археології АН УРСР. Його директором було призначено М. Н. Петровського. Одночасно він працював професором Башкирського педагогічного інституту, де читав курс лекцій з історії СРСР.

У ті грізні роки перед історичною наукою було поставлено відповідальні завдання, які вимагали великого творчого напруження вчених. Як зазначалося в передовій статті газети «Правда», «діяльність науки, техніки, літератури і мистецтва у воєнний час потрібна не менше, а напевно ще й більше, ніж за мирного часу... Вчені беруть участь у війні поряд з бійцями»³.

Широко розгортаючи патріотичну і масово-оборонну роботу серед населення, Комуністична партія спиралася й на кадри радянських істориків. У брошурах, журнальних та газетних статтях яскраво й дохідливо вони висвітлювали героїчне минуле народів нашої країни, їх самовіддану боротьбу проти іноземних загарбників у різні періоди історії⁴. Центральне місце в дослідженнях істориків відводилося оборонній та антифашистській тематиці. Вони неодноразово виступали перед населенням, у госпіталях та військових частинах з лекціями та доповідями. У липні 1942 р. за дорученням відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У М. Н. Петровський виїжджав у прифронтові міста та на бойові позиції, де читав лекції воїнам Червоної Армії.

У важких матеріально-побутових умовах доводилося працювати українським вченим, як і всім радянським людям, у тиллових районах країни. Часто науковці, зокрема М. Н. Петровський, М. Т. Рильський, Й. З. Штокало, брали активну участь у збиранні врожаю зернових культур, овочів і фруктів, інших видах польових робіт, допомагаючи башкирським друзям. Восени 1942 р. автор цих рядків, також будучи учасником таких корисних заходів, спостерігала, як Микола Неонович разом з колегами по роботі працював у лісі над річкою Білою, заготовляючи на зиму дрова. Як розповідав пізніше Ф. Є. Лось, всі присутні дивувалися, як уміло виконував Микола Неонович важку роботу на заготівлі палива — рубав дерева, розпилював їх і складав у стоси.

Під керівництвом М. Н. Петровського наукові працівники Інституту історії та археології працювали над створенням «Короткого курсу історії України», який було видано в грудні 1942 р. Продовжувалася також підготовка першого тому «Історії Української РСР», розпочата ще в Києві. В Уфі було започатковано випуск «Наукових записок» Інституту історії та археології. Їх перший том, який вийшов у 1943 р., дістав високу оцінку відомого вченого В. І. Пічети⁵.

Розуміючи, яке велике значення в роки війни мала непорушна єдність багатонаціонального радянського народу, М. Н. Петровський написав і видав ряд праць, присвячених дружбі українського і російського народів, їхній спільній героїчній боротьбі проти іноземних загарбників та викриттю ідеології українського буржуазного націоналізму. До них належать: «Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів» (Праці січневої сесії Академії наук УРСР. Уфа, 1942, т. 1), «З героїчного минулого Києва» (Українська література, 1942, № 3—4), «Богдан Хмельницький» (Советская Украина, 1942, 15 авг.), «Іван Богун» (Саратов, 1942), «Михайл Кутузов» (Красная Башкирия, 1942, 28 апр.), «Незламний дух українського народу» (Харків, 1943), «Боротьба українського народу за волю» (К., 1944), «Російський воїн на захисті України» (Україна, 1944, № 1), «Максим Кривоніс» (К.,

³ Правда, 1941, 26 дек.

⁴ Докладніше про це див.: Коваль М. В. Українська радянська історична наука фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). — З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961). К., 1963, с. 56—83.

⁵ Исторический журнал, 1944, № 9, с. 101.

1944), «Українсько-російське листування 1649 р.» (Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, 1943, кн. 1).

Влітку 1943 р. Інститут історії та археології АН УРСР було переведено до Москви, де невдовзі побачив світ перший том «Історії України», редактором і одним із авторів якого був М. Н. Петровський. Незабаром у Москві вийшло монографічне дослідження вченого про возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі⁶.

В березні 1944 р. Інститут історії та археології повернувся до Києва, де його було розділено на дві наукові установи — Інститут історії України АН УРСР та Інститут археології АН УРСР. Тоді М. Н. Петровський написав працю «Визвольна війна українського і білоруського народів проти польських загарбників». У післявоєнний період учений доклав багато зусиль для викриття ідеології українського буржуазного націоналізму. Широко відомими є його статті на цю тему, зокрема «До кінця викрити націоналістичні концепції історії України» (Радянська Україна, 1946, 24, 26 лип.), «Против буржуазно-националистической школы М. Грушевского» (Правда Украины, 1946, 25 июля), «Наклеп і неучтво під маскою науковості» (Радянська Україна, 1947, 13 серп.), «Американський професор у ролі фальсифікатора історії України» (Сучасне і майбутнє, 1948, № 7).

Багато зробив учений у галузі археографії. За його активною участю було видано цінні збірники документів «Історія України в документах і матеріалах» (т. III. К., 1941; т. I. К., 1946), «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (К., 1946).

Праці М. Н. Петровського передруковували прогресивні видавництва ряду країн, періодика США, Канади, Франції, Польщі.

В 1945 р. М. Н. Петровського було обрано членом-кореспондентом Академії наук Української РСР⁷. Працюючи директором інституту до 1947 р., а потім — завідуючим відділом історії феодалізму, вчений успішно поєднував наукову роботу з педагогічною в Київському державному університеті, куди його було запрошено на посаду завідуючого кафедрою історії України. Під його керівництвом було написано і захищено ряд кандидатських дисертацій. Його учні В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші згодом стали відомими істориками.

М. Н. Петровський проводив значну громадську роботу, часто виступав з лекціями і доповідями перед трудящими, періодично виконував важливі державні доручення. Він був консультантом Міністерства закордонних справ УРСР, членом делегації УРСР на асамблеях ООН, брав участь у конференціях по розробці Статуту Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франціско (1945 р.), у Лондоні (1946 р.) та в Паризькій мирній конференції (1946 р.), а також активно працював у Всеслов'янському комітеті. Зокрема, влітку 1945 р. М. Н. Петровський разом з іншими членами делегації Української РСР, яку очолював заступник Голови РНК УРСР, народний комісар закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльський, побував у Сан-Франціско на Установчій сесії ООН. До її складу входили заступник Голови РНК УРСР І. С. Сенін, віце-президент АН УРСР академік О. В. Палладін, учений секретар Президії АН УРСР професор П. С. Погребняк, ректор Київського університету професор В. Г. Бондарчук. М. Н. Петровський і В. Г. Бондарчук стали членами комітетів, які визначали повноваження Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради. Перебуваючи в США, Микола Неонович відвідав Каліфорнійський університет, познайомився з рядом американських істориків, на зборах Товариства радянсько-американської дружби розповів про наукову роботу в галузі історичної науки в Українській РСР⁸.

⁶ Петровський Н. Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве. М., 1944.

⁷ Історія Академії наук УРСР, т. II, с. 102.

⁸ Історія Української РСР. К., 1977, т. 7, с. 486, 491.

М. Н. Петровський був енциклопедично освіченою людиною. Крім історії СРСР, історії України, він глибоко знав історію російської та української літератур, володів грецькою, латинською, старослов'янською мовами, вільно читав німецькою, англійською, французькою і польською мовами.

За своє недовге життя (він помер 20 липня 1951 р.) Микола Неонович Петровський зробив багато, написавши понад 200 наукових праць, серед яких — фундаментальні монографії, брошури, журнальні та газетні статті.

Багаторічна науково-педагогічна та громадська діяльність М. Н. Петровського була високо оцінена Радянським урядом — його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Наукова громадськість республіки глибоко шанує пам'ять про відомого вченого. В Ніжинському педінституті встановлено меморіальну дошку, на якій викарбувані імена видатних учених і письменників, що тут працювали або вчилися, зокрема й М. Н. Петровського. Нещодавно Вчена рада Інституту історії АН УРСР схвалила до друку науковий збірник, присвячений 90-річчю з дня народження українського радянського історика М. Н. Петровського.

К. І. СТЕЦЮК (Київ)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ДОСЯГНЕННЯ І ЗАВДАННЯ ІСТОРИКІВ РЕСПУБЛІКИ

Санцевич А. В.

Українська радянська історіографія
(1945—1982).

К.: Головне видавництво видавничого
об'єднання «Вища школа», 1984.— 144 с.

У рецензованій книзі, яка допущена Мінвузом УРСР як навчальний посібник для студентів історичних факультетів вузів, аналізуються здобутки української радянської історіографії (1945—1982 рр.). Така праця вперше опублікована в нашій республіці.

Посібник відкриває короткий вступ, в якому стисло визначено предмет й завдання історіографії як окремої дисципліни, види і форми досліджень, досягнення радянських учених з історіографії післявоєнного періоду.

Хронологічно-тематичний принцип побудови книги, обраний автором, виявився зручним не тільки для розкриття основних етапів розвитку історичної науки в цілому, а й для висвітлення її окремих проблем і тем. Цілком слушно, що загальні питання автор розглянув в окремому розділі. Це дало можливість уникнути можливих звернень (в наступних параграфах) до фундаментальних праць, в яких проаналізовано великі узагальнюючі проблеми. Автор згадує книги з історії Української РСР і Компартії України, робітничого класу, селянства, культурного будівництва, методології, джерелознавства, історіографії, краєзнавства тощо. Це свідчить, як відзначає дослідник, про наявність в республіці кваліфікованих наукових кадрів, здатних розв'язувати найскладніші завдання, які ставить перед ними Комуністична партія та уряд.

Аналізуючи літературу з історії України, А. В. Санцевич користується загальноприйнятою періодизацією історичного процесу — починаючи з первіснообщинного ладу і закінчуючи сучасним періодом розвинутого соціалізму. Виняток зроблений лише для досліджень з питань історичних зв'язків та дружби народів СРСР, які розглядаються в окремому розділі. З такою комбінованою структурою посібника, на наш погляд, можна погодитися, особливо якщо враховувати виняткове значення висвітлення важливих проблем національної політики КПРС в сучасних умовах. Хоча, звичайно, це привело й до деяких повторень, оскільки автор був змушений так чи інакше висвітлювати аналогічні питання і в інших розділах праці (див. с. 34—35, 54, 64 та ін.).

Характеризуючи основні досягнення вчених у плані дослідження первіснообщин-

ного ладу й періоду феодалізму, автор визначив основні проблеми, відзначив цінність багатьох книг, зокрема з історії Київської Русі, стародавнього Києва. А. В. Санцевич підкреслює, що на досягнуті результати позитивно вплинуло творче співробітництво істориків та археологів. Значну увагу в книзі приділено вивченню визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., возз'єднанню України з Росією, суспільно-політичного устрою Лівобережжя в другій половині XVII—XVIII ст., історії класової боротьби. Етнографи працювали над дослідженням побуту, звичаїв, техніки виробництва. З'явився цикл праць із соціально-економічної історії України, визначено особливості промислового перевороту. Історики РРФСР та УРСР розробляли важливі питання політичної й воєнної історії першої половини XIX ст. Надруковано ґрунтовні монографії, присвячені 250-річчю Полтавської і 150-річчю Бородінської битви, а також руху декабристів, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, петрашевців, «Руської трійці».

Автор рецензованої книги всебічно проаналізував літературу періоду капіталізму. А. В. Санцевич справедливо зауважує, що дослідники цього періоду особливу увагу приділили історії робітничого класу. Питання формування, становища й революційної боротьби пролетаріату розглядалися не тільки в масштабах України, а й її окремих регіонів (особливо Донбасу). Щоправда, автор обмежився тим, що лише згадав одну книгу С. І. Потолова (с. 48). Слід було б навести ще й праці В. В. Модестова, О. М. Максимова, М. Я. Запорожець. Історики активно досліджували селянську реформу 1861 р., вивчали її економічні та політичні наслідки, особливості розвитку капіталізму і класової боротьби на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

У рецензованому посібнику підбито підсумки досліджень вчених республіки з питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. На думку автора, чимало було зроблено в цьому напрямі протягом першого післявоєнного десятиріччя. З другої половини 50-х років, особливо в зв'язку з відзначенням 40-ї річниці Жовтня, радянські історики значно розширили діапазон розглядуваних проблем, що стосувалися цієї тематики. У численних працях показано роль В. І. Леніна в організації боротьби за владу Рад, партії більшовиків, робітничого класу як гегемона революції, висвітлено діяльність Рад, фабзавкомів і профспілок, розглянуто питання створення збройних сил, здійснення ленінської національної політики в УРСР. Здобутки вчених та широка джерельна база дали мож-

ливість підготувати ґрунтовні синтетичні праці з історії громадянської війни, в яких докладно розглянуто її хід, йдеться про розгортання радянського, господарського й партійного будівництва на Україні.

А. В. Санцевич відзначає успіхи, досягнуті у справі вивчення основних проблем соціалістичного будівництва в республіці у 1921—1941 рр. У центрі уваги істориків перебувають питання відбудови народного господарства, його реконструкції. Вони розповідають про трудовий героїзм трудящих у процесі індустріалізації і виконання планів перших п'ятирічок, кількісне і якісне зростання робітничого класу, підвищення його культурно-технічного рівня. Узагальнюючі дослідження присвячено колективізації сільського господарства, культурному будівництву, вкладу Радянської України в утворення і зміцнення Союзу РСР. Вчені не випускали з поля зору проблеми боротьби трудящих окупованих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною, оцінили пам'ятні події 1939 і 1940 рр. як торжество історичної справедливості. На наш погляд, автору слід було б більше уваги приділити розгляду літератури з історії західноукраїнських земель, особливо Закарпаття, Північної Буковини і придунайських районів.

Значний вклад українські історики зробили у вивчення періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. А. В. Санцевич проаналізував праці, в яких показано героїчну боротьбу радянського народу проти фашистських окупантів, керівну роль Комуністичної партії, яка згуртовувала народні маси, надихала на перемогу. Науковців цікавили як бойові подвиги, так і трудові звершення радянських людей на фронті і в тилу. Знайшла своє відображення бойова співдружність народів-братів, їх взаємодопомога, солідарність трудящих різних країн світу у спільній боротьбі проти фашизму. Автор рецензованого посібника згадує перші історіографічні праці про Велику Вітчизняну війну, які надруковано на Україні (монографії В. І. Клокова і Л. В. Кондратенко), відзначає значення тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» і, водночас, визначає ті теми, які ще вимагають дальшого вивчення.

Розглядаючи історіографічні дослідження, присвячені періоду відбудови народного господарства, зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства у післявоєнний час (друга половина 40-х—50-ті роки), А. В. Санцевич аналізує спеціальні праці з окремих питань, показує те нове, що внесли в історичну науку їх автори. Автор рецензованого посібника зазначає, що найбільшу увагу вчені приділили самовідданій праці робітничого класу, формам допомоги, яку він подав колгоспному селу, а також проблемі зміцнення міжнародних зв'язків з трудящими соціалістичних країн. Активно досліджувалися соціалістичні перетворення, що відбувалися в західних областях Української РСР. І все ж таки перед істориками стоїть зав-

дання продовжити вивчення особливостей суспільно-політичного життя трудящих, питань, що стосуються культурного будівництва, зростання добробуту населення.

Як важливе досягнення істориків Української РСР А. В. Санцевич оцінює їх внесок у дослідження етапу розвиненого соціалізму. Цей висновок він зробив на основі аналізу праць з історії створення матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу в промисловості, а також діяльності партійних організацій по піднесенню трудової активності радянських людей тощо. Вже опубліковано монографії, в яких підбито перші підсумки цих досліджень на Україні. Оскільки проблематика періоду зрілого соціалізму залишається провідною, А. В. Санцевич справедливо виділяє недостатньо вивчені проблеми соціально-економічної історії, зокрема, питання про роботу виробничих агропромислових об'єднань, хід виконання Продовольчої програми, розвиток сфери обслуговування, яка зростає швидкими темпами й успішно індустріалізується, про зміни у соціальній структурі населення Української РСР.

Автор рецензованої книги проаналізував також праці про історичні зв'язки і дружбу народів СРСР. З другої половини 50-х років, після XX з'їзду КПРС, науковці почали глибше вивчати ці проблеми, на конкретних прикладах показувати боротьбу Комуністичної партії за розв'язання національного питання в нашій країні, утворення СРСР як союзу рівноправних радянських республік, а також за зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР на всіх етапах соціалістичного будівництва. На початку 70-х років з'явилися нові праці з розглядуваної тематики.

У рецензованій монографії не тільки підбито підсумки досягнутого, а й визначено завдання, що стоять перед істориками республіки в плані дальшого вивчення окремих проблем та тем. Автор вносить конкретні пропозиції і рекомендації після детального аналізу літератури з кожної висвітленої ним проблеми. Це, безперечно, допоможе дослідникам, особливо молодим, обрати теми їх нових наукових розвідок та дисертацій.

Достоїнством посібника є й те, що творчий доробок істориків Української РСР розглядається на фоні розвитку всієї радянської історіографії. Поряд з фундаментальними працями А. В. Санцевич згадує і ряд книг з історії України, підготовлених і виданих у Москві, Ленінграді і Ростові-на-Дону (Л. М. Іванова, С. Я. Найді, С. І. Потолова, Г. Ф. Чмиги та ін.). Проте в книзі зустрічаються й певні недоліки. Зокрема, вимагає уточнення й сам термін «українська радянська історіографія». В анотації до посібника вказується, що в ньому «аналізуються узагальнюючі праці з історії Української РСР і історії Комуністичної партії України» (с. 2). У вступі А. В. Санцевич говорить вже про досягнення науковців республіки за 1945—1982 рр. (с. 4), тобто про всю їх продукцію, а не лише з історії УРСР і Компартії

України. Адже відомо, що вчені Української РСР не обмежуються рамками своєї республіки, а й вносять певний вклад у дослідження історії СРСР, а також зарубіжних країн. Щодо вітчизняної історії, то тут дослідник називає ряд фундаментальних публікацій, зокрема книгу Ю. Ю. Кондуфора і В. Н. Котова «Історія СРСР», розраховану на абітурієнтів вузів, яка витримала вже кілька видань. На жаль, здобутки українських вчених — фахівців з питань зарубіжної історії — зовсім не згадано. Думається, що при перевиданні посібника його автору необхідно ввести спеціальний розділ, в якому їх праці будуть проаналізовані належним чином. Тоді назва посібника відповідатиме його змісту.

Історіографічні дослідження мають свою специфіку і вимагають від науковця високої кваліфікації та знання теми. А. В. Санцевич справився із своїм складним завданням, детально розглянувши основну літературу, не збиваючись на її бібліографічний опис, охарактеризував позитивні риси фундаментальних видань і, водночас, указав на їх недоліки (див. с. 9, 12, 13, 14, 16, 18, 24, 26 та ін.). Щоправда, обсяг посібника не дає можливості згадати всі наукові публікації істориків республіки.

Але цю прогалину деякою мірою допомагають заповнити посилання на історіографічні праці, в яких читач зможе відшукати потрібні йому дослідження. Очевидно, слід було б послатися й на спеціальні бібліографічні посібники. Варто було б вмістити в книзі й іменний покажчик, список історіографічних і бібліографічних публікацій, оскільки не всі вони названі в книзі.

Автор аналізує третє видання історії ЛКСМУ (с. 19), хоча через рік, у 1979 р., вийшло четверте, доповнене. А. В. Санцевич згадує фундаментальний тритомник акад. І. І. Мінца «Історія Великого Октябрю» (с. 65) і нічого не говорить про його друге видання. Інколи порушується хронологія при переліку наукових праць (с. 52, 53, 55). Допущено помилки в написанні прізвища А. Б. Дольчука та ініціалів П. С. Федорчака (с. 113).

Загалом книга А. В. Санцевича є помітним вкладом в українську радянську історіографію. Нею можуть зацікавитися не лише студенти вузів, а й науковці, які досліджують питання історіографії Української РСР.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця),
П. М. ШМОРГУН (Київ)

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК БУКВАРЯ

Ботвинник М.

Откуда есть пошел Букварь.

Минск: Вышэйшая школа, 1983.— 198 с.

В цьому році минає 410 років з часу виходу першого на східнослов'янських землях букваря, якого видав у Львові в 1574 р. російський першодрукар, гуманіст і просвітитель Іван Федоров. Він започаткував традицію видання навчальних посібників, яку продовжили інші друкарі та книговидавці Росії, України й Білорусії. Поява друкованих букварів мала велике значення для подальшого розвитку освіти, поширення знань серед різних соціальних верств суспільства того часу.

Значний інтерес становить рецензована книга, в якій автор аналізує друковані навчальні посібники з кінця XVI ст.— до початку XVIII ст. У хронологічній послідовності в праці характеризуються, зокрема, букварі Івана Федорова, Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Спиридона Соболя, Василя Бурцева, Симеона Полоцького, Каріона Істоміна та Федора Полікарпова. Поряд з цим автор наводить відомості про життєвий і творчий шлях друкарів, публікує окремі уривки з підготовлених ними букварів. Все це обумовило своєрідну структуру книги, яка водночас є дослідженням з книгознавства та історії культури.

Велику увагу у праці приділено букварям Івана Федорова (львівське видання

1574 р., острозьке — 1578 р.). Автор рецензованої книги підкреслює, що першодрукар був не лише видавцем, а й талановитим укладачем навчальних посібників. Він прагнув побудувати свої буквари так, щоб діти навчилися не тільки читати, а й писати. М. Ботвинник відзначає, що острозький буквар одночасно був посібником для вивчення грецької мови, оскільки в ньому містився відповідний алфавіт та греко-слов'янські тексти для читання. Таку структуру цього навчального посібника автор книги пояснює тим, що Іван Федоров мав рахуватися з поглядами викладачів Острозької школи, для яких було призначено буквар й які вважали грецьку мову основою «православного канону» (с. 30). Поряд з цим слід було б підкреслити, що цей навчальний посібник призначався насамперед для даної школи, в програмі якої значна увага приділялася вивченню грецької й церковнослов'янської мов. Її викладачі розглядали ці мови як складову частину спільної для східних слов'ян «греко-слов'янської» духовної традиції. Це мало важливе значення для подальшого розвитку культури українського і білоруського народів та зміцнення їх культурних зв'язків з російським народом.

Традиції Івана Федорова на Україні й у Білорусії наприкінці XVI ст.— на початку XVII ст. продовжили друкарні братств. У 1596 р. з друкарні Віленського братства вийшов буквар Лаврентія Зизанія — вчителя Львівської, Брестської та Віленської братських шкіл. Він називався «Наука ку читаню, разумению писма словенского...». М. Ботвинник відзначає своєрідність струк-

тури цього букваря, в якому поряд з алфавітом і текстами для читання вміщений невеликий «Катехізис», написаний Стефаном Зизанієм — братом Лаврентія, відомим проповідником, педагогом, активним борцем проти католицької експансії й уніатства. Складовою частиною букваря автор книги вважає також «Лексис» Лаврентія Зизанія. Не можна погодитися і з твердженням автора про те, що місце народження Лаврентія й Стефана Зизаніїв точно не встановлено (с. 42). Опублікований документ (див.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні XVI — перша половина XVII ст. К., 1975, с. 134) переконливо свідчить, що Зизанії були вихідцями з міста Потелича, що на Галичині.

Протягом XVI—XVII ст. структура букварів не була стабільною. Автори, враховуючи вимоги часу, програми різних шкіл, продовжували вдосконалювати навчальні посібники. Так, «Буквар языка славенска», виданий друкарнею Віленського братства у 1618 р., на відміну від попередніх посібників, мистів значно більше граматичного матеріалу. Порівнюючи його з «Граматикою» Мелетія Смотрицького, М. Ботвинник аргументовано доводить висловлену в науковій літературі думку про те, що автором букваря також є Мелетій Смотрицький. Слід було б підкреслити, що саме у цьому виданні вперше на титулі з'явилося слово «буквар».

Значна увага в книзі приділена аналізу навчальних посібників білоруського книгодрукаря Спиридона Соболя. Його діяльність була тісно пов'язана з Києвом, де в 20-х роках XVII ст. він працював у братській школі й мав друкарню. Порівняно з попередніми виданнями буквар Спиридона Соболя (перше видання в Кутейно, 1631 р.) мистів значну граматичну частину. Могилівське його видання (1636 р.) було розширене за рахунок різноманітних текстів для читання на теми християнської моралі. Автор відзначає роль Спиридона Соболя у справі підготовки та видання навчальних посібників.

Видання букварів у Росії пов'язане з іменем друкаря Василя Бурцева. В книзі відзначається, що він творчо підійшов до досягнень своїх попередників, розширив далі граматичну частину посібника і прагнув пристосувати її до літературної мови того часу. Його букварі (видання 1634 р. й 1637 р.) були значним кроком вперед у справі дальшого вдосконалення структури навчальних посібників XVII ст.

У другій половині того ж століття питання дальшого розвитку освіти в Росії набуло значної актуальності. Прогресивні кола країни розуміли необхідність поширення знань, поліпшення навчання молоді як важливої умови дальшого суспільного розвитку. В Москві у той період організовуються перші «греко-латинські» школи, де поряд з традиційними грецькою та церковнослов'янською мовами почали вивчати латинську і польську.

Значний вклад у розвиток шкільної освіти вніс Симеон Полоцький — білорус за походженням, вихованець Київського коле-

гіуму. З 1664 р. він працював у Москві, був відомий як поет, перекладач, педагог, автор навчальних посібників. Симеон Полоцький проповідував необхідність реформи шкільної освіти, розширення шкільних програм, відстоював принцип загальнодоступності освіти. Він сприяв організації «Слов'яно-греко-латинської» академії, що була відкрита в Москві у 1687 р. В 1679 р. Симеон Полоцький видав «Букварь языка словенска». У рецензованій праці відзначається, що він значно розширив свою книгу порівняно до існуючих тоді посібників, ввів до неї матеріал з теорії віршування — популярного предмета в шкільній освіті того часу.

На значно вищій щабель підняв навчальну літературу Каріон Істомін, якому належить перший на східнослов'янських землях ілюстрований буквар, опублікований у 1694 р. Принцип наочності, як зазначає М. Ботвинник, допомагав учням краще засвоювати матеріал, розширював їх кругозір, розвивав пам'ять. Він був розрахований на широке коло читачів у Росії, на Україні та в Білорусії.

Завершує книгу аналіз букваря Федора Полікарпова — відомого культурного діяча початку XVIII ст. Він є автором також «Лексикона» та «Граматики». Характерною особливістю цього посібника, як підкреслюється в праці, було пристосування його до вивчення не лише церковнослов'янської, а й грецької та латинської мов.

М. Ботвинник зазначає, що навчальна література, яка поширювалася на східнослов'янських землях незалежно від місця видання, мала багато спільного. Це є яскравим свідченням єдності духовних культур російського, українського і білоруського народів. Авторів слід було б більше наголосити на їх спільній культурній традиції. Характеризуючи посібники, автор розмежовує у них світську частину, тобто, власне, буквар, і церковну — тексти для читання, в яких проповідувалися норми християнської моралі (с. 192). На нашу думку, такий поділ недоцільний, оскільки сам буквар — це вже світська книга, а його структура зумовлювалася характером освіти того часу, коли монополія на останню зосереджувалася у руках духовенства. Видання навчальної літератури свідчило про появу світської течії в книгодрукуванні, як і в культурі загалом.

Автор поєднує аналіз букварів з книгознавчою характеристикою стародруків, спинається на їх художньому оформленні, наводить дані про збереження примірників. Опубліковані їх фрагменти дають можливість широким колам читачів наочно ознайомитися з першими букварями. Це дуже важливо, оскільки ряд видань дійшли до нашого часу в одиничних примірниках, а деякі з них до того ж зберігаються у зарубіжних книгосховищах.

Книга М. Ботвинника, безперечно, викличе інтерес серед тих читачів, які цікавляться історією вітчизняної культури.

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ І ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ»

5—7 вересня 1984 р. у Луцьку відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Шляхи удосконалення навчально-виховного процесу і підвищення якості підготовки вчителів історії», організована Міністерством освіти СРСР та Міністерством освіти УРСР, а також Луцьким державним педагогічним Інститутом ім. Лесі Українки. В її роботі взяли участь ректори, проректори, завідувачі кафедрами й декани історичних факультетів педагогічних вузів країни та представники навчальних закладів багатьох наукових центрів, відповідальні працівники Міністерства освіти СРСР, Міністерства освіти УРСР та видавництва «Просвещение», редакції журналів «Коммунист», «История СССР», викладачі Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ.

Вступним словом конференцію відкрив заступник міністра освіти Української РСР, д-р істор. наук В. М. Курило.

На пленарному засіданні було заслухано п'ять доповідей, присвячених окремим проблемам поліпшення якості навчально-виховного процесу в педвузах і завданням виховної роботи.

Секретар Волинського обкому Компартії України Е. А. Поліванов у своїй доповіді висвітлює величезні зміни, які відбулися у соціально-економічному і культурному житті на Волині за роки Радянської влади. Начальник управління навчальних закладів Міністерства освіти СРСР В. К. Розов охарактеризував основні напрями підготовки педагогічних кадрів у світлі реформи загальноосвітньої і професійної школи. Заступник міністра освіти УРСР В. М. Курило ознайомив слухачів з досвідом роботи педагогічних інститутів республіки по підготовці молодих спеціалістів і вніс пропозиції щодо дальшого удосконалення цієї роботи.

З доповіддю «Про стан і завдання розвитку історичної науки у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» на конференції виступив директор Інституту історії АН УРСР, член-кор. АН УРСР, професор Ю. Ю. Кондуров. Він розповів про основні напрями історичних досліджень вчених України, підкресливши, що в умовах різкого загострення протиріччя двох соціальних систем історики спрямовуватимуть свої зусилля на викриття концепцій антикомунізму, буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму і клерикалізму.

Ректор Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, доцент

Н. В. Бурачак спинився на питаннях підготовки вчителів історії до здійснення економічного виховання учнів.

На конференції працювало 8 секцій. Було заслухано 116 доповідей. Секцією «Удосконалення організації навчально-виховного процесу на історичних факультетах педвузів» керував проректор по навчальній роботі МДПІ ім. В. І. Леніна, доцент В. А. Корнілов, секцією «Актуальні проблеми викладання суспільних наук на історичних факультетах» — зав. кафедрою історії того ж вузу професор, засл. діяч науки РРФСР О. І. Терновий. Секцію «Поліпшення професійної підготовки вчителів при вивченні вітчизняної історії» очолював зав. кафедрою історії СРСР (дорадянський період) МДПІ ім. В. І. Леніна проф. В. Г. Тюкавін.

В центрі уваги учасників конференції була робота секції «Підвищення рівня викладання історії радянського суспільства та історіографії в світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС» (керівник — зав. кафедрою історії СРСР (радянський період) МДПІ ім. В. І. Леніна, проф. Е. М. Шагін).

Проблеми викладання історії стародавнього світу, середніх віків, нової і новітньої історії обговорювалися на секції «Удосконалення викладання циклу дисциплін загальної історії», якою керував зав. кафедрою загальної історії ЛДПІ ім. О. І. Герцена, член-кор. АПН СРСР, професор В. К. Фуряєв. Питання психолого-педагогічної, методичної і правової підготовки майбутніх спеціалістів розглядалися учасниками конференції в секціях під керівництвом зав. кафедрою психології ЛДПІ ім. О. І. Герцена, проф. А. І. Щербакіна, зав. кафедрою методики викладання історії, суспільствознавства і права МОПІ ім. Н. К. Крупської, доцента О. В. Волобуєва та голови комісії з питань правового виховання студентів науково-методичної ради з історії Міністерства освіти СРСР Г. П. Давидова.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки роботи. Було прийнято рекомендації щодо дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в педагогічних вузах, викладання суспільних і психолого-педагогічних дисциплін, поліпшення якості підготовки вчителів історії. Матеріали конференції буде видано наступного року.

І. В. КІЧИЙ (Луцьк)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 35-Й РІЧНИЦІ НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

26—30 вересня 1984 р. у Москві відбулася наукова конференція, присвячена 35-й річниці Німецької Демократичної Республіки з проблеми «НДР — форпост миру й соціалізму в Європі». Її організували Академія наук СРСР, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Академія суспільних наук при ЦК КПРС.

Вступним словом її відкрила голова оргкомітету, директор Інституту загальної історії АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР З. В. Удадьова. З вітальним словом виступили від імені віце-президента АН СРСР, академіка АН СРСР П. М. Федосеева д-р істор. наук, проф. В. О. Куманьов, від німецької делегації — її керівник, зав. відділом Центрального інституту історії АН НДР, д-р, проф. Рольф Бадштубнер і зав. політичним відділом Посольства НДР у Радянському Союзі Хайнц Хаухольм.

З доповідями виступили: зав. сектором ІМЛ при ЦК КПРС, д-р істор. наук, проф. В. Д. Єжов — «Інтернаціональне співробітництво КПРС та СЕПН у боротьбі за мир», Р. Бадштубнер — «Будівництво розвинутого соціалістичного суспільства в НДР. Історія і сучасність», старший наук. співробіт. Інституту загальної історії АН СРСР, відповідальний редактор «Ежегодника германской истории», д-р істор. наук Б. А. Айзін — «Прогресивні традиції німецької історії і виникнення соціалізму на німецькій землі», д-р істор. наук, проф.

Академії суспільних наук при ЦК КПРС М. Ю. Овчаренко — «Бойовий союз КПРС та СЕПН — рушійна сила братерської дружби народів СРСР і НДР», д-р, проф. Академії суспільних наук при ЦК СЕПН Еміль Лангнер — «Боротьба НДР за мир і міжнародна солідарність», заст. директора по науковій роботі Інституту загальної історії СРСР, заст. голови Комісії істориків СРСР і НДР, д-р істор. наук, проф. І. І. Жигалов — «Вклад двосторонньої радянсько-німецької Комісії істориків у зміцнення дружби народів СРСР і НДР», д-р, проф. ІМЛ при ЦК СЕПН Герхард Науман — «Боротьба НДР за мир в 60-ті роки», старший наук. співробіт. Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук І. М. Кулинич — «Робітничий клас НДР — провідна сила в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства», старший наук. співробіт. Інституту загальної історії АН СРСР, д-р істор. наук В. Д. Кульбакін — «ОВНП — спадкоємець прогресивних традицій вільних німецьких профспілок» та ін.

Було прийнято рішення про публікацію матеріалів цієї конференції.

Учасники конференції відвідали квартиру-музей В. І. Леніна в Кремлі. Газета «Нойс Дойчланд» — орган ЦК СЕПН від 27 вересня 1984 р. вмістила інформативний матеріал власного кореспондента в Москві про цю конференцію.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

РАДЯНСЬКО-ГРЕЦЬКА ЗУСТРІЧ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ

28—31 серпня 1984 р. в Одесі відбулася радянсько-грецька зустріч учених-істориків, присвячена 170-річчю заснування в місті повстанської організації «Філікі Етерія», яка відіграла важливу роль у розгортанні визвольної боротьби грецького народу проти османського панування. Зустріч була організована Союзом радянських товариств дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами, Національним комітетом істориків Радянського Союзу, Українським товариством дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами та Товариством «СРСР—Греція» (при сприянні Грецько-Радянського товариства).

Радянську сторону представляли вчені-історики, спеціалісти з питань російсько-грецьких та радянсько-грецьких відносин — співробітники інститутів загальної історії АН СРСР, слов'янознавства та балканістики АН СРСР, історії АН УРСР, а грецьку — працівники Грецько-Радянського товариства, культурного товариства «Скуфас», науковці Інституту балканських досліджень (м. Салоніки), університету м. Яніна та ін.

Делегацію вчених Греції очолив член ЦК КПГ, учасник руху Опору проти гітлерівських загарбників історик Н. Кепесис.

Від імені грецького уряду до учасників зустрічі з привітанням звернувся Надзвичайний і Повноважний Посол Грецької Республіки в СРСР І. Григоріадис. Він відзначив значення плідних дружніх зв'язків, які встановилися між двома країнами, роль стабільного різнобічного економічного й культурного співробітництва між народами світу для розрядки міжнародної напруженості.

Учасників зустрічі також вітали голова виконкому одеської міської Ради народних депутатів В. К. Симоненко, голова правління Одеського відділення товариства «СРСР—Греція», начальник Управління пасажирського флоту Чорноморського морського пароплавства М. М. Комисаров, заст. директора Інституту історії АН УРСР д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань.

У своїх виступах вони відзначали, що «Філікі Етерія» вписала яскраву сторінку

в історію боротьби грецького народу за національну незалежність. Ця організація стала символом міцних історичних зв'язків, які протягом століть підтримували й нині підтримують між собою народи СРСР та Греції. Д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань зазначив, що багатотомова історія добросусідських взаємовідносин між обома країнами, традиції духовного спілкування, економічні та політичні контакти є основою для зміцнення та розвитку політичних відносин, співробітництва на різних рівнях між СРСР та Грецією.

29 серпня відбулася наукова конференція на тему: «Філікі Етерія» — символ радянсько-грецької дружби». Було заслухано 11 доповідей та повідомлень. Жваво обговорювалися питання про роль організації «Філікі Етерія» в національно-визвольному русі, а також традиційних російсько-грецьких та радянсько-грецьких відносин.

Д-р істор. наук Г. Л. Арш детально висвітлив процес створення «Філікі Етерія», відзначив її значення для розгортання боротьби грецького народу за національну незалежність. У доповідях грецьких учених було розглянуто деякі ідеологічні аспекти політичної програми «Філікі Етерія» (д-р істор. наук К. Хадзапулос); питання про визволення Греції в XIX ст. і роль, яку при цьому відіграла європей-

ська дипломатія, особливо російська (проф. Ст. Папандопулос); проблему створення та діяльності театру «Філікі Етерія» в Одесі (проф. З. Георгіс).

Деякі проблеми розвитку традиційних російсько-грецьких відносин у XVIII — на початку XX ст. було проаналізовано у виступах канд. істор. наук Т. О. Дмитрієнко та Н. О. Терентьєвої.

На зустрічі значну увагу було приділено питанням діяльності громадських організацій СРСР та Греції по зміцненню дружби та співробітництва, миру і безпеки народів світу. Цій проблематиці було присвячено доповіді д-рів істор. наук Б. І. Марушкіна, Н. В. Смирнової та І. М. Славина.

Підбиваючи підсумки наукової конференції, Н. Кепесис (Греція) та П. С. Сохань відзначили, що доповіді та повідомлення, заслухані учасниками форуму, свідчать про глибину традиційних російсько-грецьких та радянсько-грецьких зв'язків між двома народами. Вони також підкреслили, що ця зустріч учених-істориків стала ще одним кроком на шляху розвитку дружніх, добросусідських відносин між СРСР та Грецією. Нову зустріч заплановано провести в Афінах.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ВШАНУВАННЯ

ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АН УРСР Ф. П. ШЕВЧЕНКА,
ДОКТОРА ІСТОР. НАУК І. М. КУЛИНИЧА,
ДОКТОРА ІСТОР. НАУК, ПРОФ. А. В. САНЦЕВИЧА
У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХ ЮВІЛЕЯМИ

11 вересня 1984 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування чл.-кор. АН УРСР, д-ра істор. наук, Федора Павловича Шевченка з нагоди його 70-річчя, д-ра істор. наук Івана Марковича Кулинича з нагоди його 60-річчя та д-ра істор. наук, проф. Анатолія Васильовича Санцевича з нагоди його 60-річчя.

Директор інституту, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, який відкрив засідання, від імені колективу, партійної організації інституту сердечно поздоровив ювілярів. Про життєвий шлях і наукову діяльність учених розповів чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова.

Ф. П. Шевченко народився 11 (24) серпня 1914 р. у с. Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії (нині м. Дунаївці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) у бідній селянській сім'ї. Після закінчення семирічки (1930 р.) працював у колгоспі. Восени 1932 р. вступив на вечірній робітфак, водночас працював робітником на взуттєвій фабриці. В 1933 р. поступив у Московський державний історико-

архівний інститут, який закінчив з відзнакою в 1937 р. і був залишений в аспірантурі. У 1943 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1940—1945 рр. — праця в архівних органах. Одночасно в 1944—1947 рр. працював зав. кафедрою архівознавства Київського університету. Член КПРС з 1945 р.

У системі Академії наук УРСР Ф. П. Шевченко працює з 1945 р. Був заст. голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, ученим секретарем Президії АН УРСР. У 1963 р. захистив докторську дисертацію. З 1964 р. по 1967 р. Федір Павлович працював заст. директора Інституту історії АН УРСР, а з 1968 р. по 1972 р. — директором Інституту археології АН УРСР. У 1969 р. його було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. З 1972 р. він працює в Інституті історії АН УРСР, з 1982 р. очолює сектор історичної географії і картографії, колектив якого готує фундаментальну працю — «Атлас історії Української РСР».

Ф. П. Шевченко — відомий радянський вчений у галузі історії України періоду фео-

далізму, історії Великої Вітчизняної війни, історіографії, джерелознавства, історії зарубіжних соціалістичних країн, проблем слов'янознавства. Його перу належить понад 400 наукових праць, ряд індивідуальних і колективних монографій, у тому числі «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії», «Великий советський народ» та ін. Ф. П. Шевченко вніс значний вклад у підготовку монографій: «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978); «Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов» (К., 1980); «Дружба и братство русского и украинского народов» в 2-х т. (К., 1982).

З 1957 р. по 1972 р. він був головним редактором «Українського історичного журналу».

Ф. П. Шевченко успішно поєднує багатогранну науково-дослідну роботу з активною громадською діяльністю — він член

Вченої ради Інституту історії АН УРСР. Наукової ради Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Федір Павлович неодноразово брав участь у наукових конференціях і конгресах істориків соціалістичних країн. Він є членом Міжнародного комітету славістичних досліджень.

Багато сил вчений віддає підготовці наукових кадрів. Він підготував 5 докторів і близько 40 кандидатів історичних наук, викладав у Київському держуніверситеті та інших учбових закладах.

Глибока ерудиція і високі ділові якості здобули Федору Павловичу заслужений авторитет серед наукової громадськості. Він удостоєний урядових нагород — ордена «Знак Пошани», 5 медалей.

За значний вклад у розвиток історичної науки та підготовку наукових кадрів 23 серпня 1984 р. д-ра істор. наук, члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

* * *

І. М. Кулинич народився 15 серпня 1924 р. у с. Грушківці на Черкащині в родині селянина-бідняка. В роки Великої Вітчизняної війни у складі гвардійської Черкаської повітряно-десантної дивізії II Українського фронту брав активну участь у Корсунь-Шевченківській битві, Яссько-Кишинівській операції, де його було тяжко поранено. Він утратив зір, став інвалідом Вітчизняної війни I групи. Незважаючи на це, поступив на історичний факультет Львівського університету ім. І. Франка, який закінчив у 1953 р. У 1953—1956 рр. І. М. Кулинич вчився в аспірантурі Інституту історії АН УРСР і з того часу вся його наукова діяльність тісно пов'язана з інститутом, де він сформувався як відомий учений, висококваліфікований спеціаліст з історії країн соціалістичної співдружності, зокрема, проблем історії Болгарії, НДР, слов'яно-німецьких відносин, міжнародних зв'язків Української РСР.

У квітні 1957 р. Іван Маркович став членом КПРС. У 1970 р. він захистив докторську дисертацію.

І. М. Кулинич — автор більше 240 наукових і науково-популярних праць, у тому числі понад 10 монографій, розділів у колективних дослідженнях, серед яких слід відзначити «Україна у загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.)», «Українсько-німецькі історичні зв'язки», «Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму», «Робітничий клас НДР — провідна сила в будівництві соціалістичного суспільства», «Траса братерського співробітництва». В 1976 р. за участь у створенні колективної праці «На магістралях дружби і братерства» І. М. Кулинич був удостоєний премії Президії АН УРСР ім. Д. З. Мануїль-

ського. Його праці, частина яких видана німецькою, італійською і болгарською мовами, позитивно оцінені науковою громадськістю пашої країни та зарубіжних соціалістичних країн.

І. М. Кулинич підготував 5 кандидатів історичних наук. Він успішно поєднує багатогранну науково-дослідну роботу з активною громадською діяльністю. Багато років Іван Маркович очолював парторганізацію відділу історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, нині він — секретар партбюро інституту, голова групи ветеранів війни і бібліотечної ради.

Як член Комісії істориків СРСР і НДР Іван Маркович неодноразово брав участь у міжнародних конференціях, які проходили у Москві, Києві, НДР та Італії. Він є також членом кількох вчених і наукових рад, входить до складу редколегій колективних монографій і збірників, є заст. голови правління Українського відділення радянського товариства дружби з НДР. Учений проводить велику пропагандистську роботу серед трудящих республіки. Його нагороджено Почесним знаком Спідки радянських товариств дружби «За вклад у зміцнення дружби», а також почесними золотим і срібним знаками Товариства німецько-радянської дружби.

І. М. Кулинич нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора, 8 медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

За вклад у розвиток історичної науки і підготовку наукових кадрів І. М. Кулиничу 15 серпня 1984 р. присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки УРСР.

А. В. Санцевич народився 23 червня 1924 р. у с. Костромі Крюківського району Полтавської області в сім'ї службовця. Свою трудову діяльність він розпочав у 1941 р.—працював трактористом у радгоспі. З 1942 р. по 1947 р. перебував в рядах Радянської Армії. Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1945 р. У 1947—1952 рр. навчався в Київському держуніверситеті на факультеті міжнародних відносин, а в 1952—1955 рр.—в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, де успішно захистив кандидатську дисертацію. З 1955 р. працював старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, а з 1961 р.—Інституту історії АН УРСР. У 1968 р. А. В. Санцевич захистив докторську дисертацію. В 1982 р. йому присвоєно вчене звання професора. В 1979—1983 рр. А. В. Санцевич виконував на громадських засадах обов'язки заст. директора Інституту історії по науковій частині. З 1981 р. він—зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін.

А. В. Санцевич—один з провідних спеціалістів в Українській РСР у галузі історіографії, джерелознавства, а також сучасної вітчизняної історії. Він—автор 12 монографій і брошур. А. В. Санцевич опублікував понад 300 праць, у тому числі монографії: «Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941», «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії», «Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970)», «Українська радянська історіографія (1945—1982)» та ін. Своїми працями А. В. Санцевич поклав початок монографічному дослідженню української історіографії і джерелознавства радянського періоду. Він—автор циклу статей про розвиток української радянської історіографії в 1961—1971 рр. За праці з історіографії і джерелознавства історії Української РСР вчений удостоєний премії Президії АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського за 1983 р.

Значну увагу А. В. Санцевич приділяє питанням методики дослідної роботи. Вивчення цих питань в узагальнюючому вигляді дано у виданій нещодавно монографії «Методика історического дослідження». Праці А. В. Санцевича дістали високу оцінку спеціалістів та широких кіл громадськості. Він проводить велику науково-редакторську роботу, зокрема, був заступником головного редактора «Українського історичного журналу», є членом редакційних колегій ряду тематичних і серійних збірників, головних редколегій багатомовної «Істории Украинской ССР», тримовної «Історин Києва». Велику роботу виконує як член редколегії «ВІЖУ».

Вчений читав спецкурси в ряді університетів республіки. Активно виступає з лекціями перед трудящими, науковою громадськістю. Багато сил А. В. Санцевич віддає підготовці наукових кадрів. Він підготував 2 доктори і 6 канд. істор. наук.

Плідну наукову діяльність Антолій Васильович поєднує з активною громадсько-політичною роботою. Він—член бюро Відділення історії, філософії і права АН УРСР, неодноразово обирався членом партбюро і місцевого інституту.

Велику допомогу А. В. Санцевич подає установам Міносвіти УРСР як автор методичних посібників, член Науково-методичної ради з історії і суспільствознавства Міносвіти УРСР, керівник секції історії Малої академії наук м. Києва.

А. В. Санцевич має урядові нагороди—5 медалей, грамоту Президії Верховної Ради УРСР.

Зі словами привітання до ювілярів звернувся консультант Відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України Р. Я. Пиріг, який відзначив значний вклад учених у розвиток радянської історичної науки, високо оцінив їх громадську діяльність.

Привітання від Президії Академії наук Української РСР і бюро Відділення історії, філософії і права АН УРСР виголосив заст. академіка-секретаря цього ж Відділення, д-р істор. наук С. В. Кульчицький.

Заступник міністра освіти УРСР В. М. Курило вручив Ф. П. Шевченкові та І. М. Кулиничу знаки «Відмінник народної освіти УРСР», а А. В. Санцевичу—медаль А. С. Макаренка.

Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук В. О. Горбик за дорученням Президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури вручив ювілярам грамоти Правління товариства.

З щирими поздоровленнями і добрими побажаннями на адресу ювілярів виступили: заст. голови Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Л. П. Бондаренко, проф. Волгоградського педінституту, д-р істор. наук Б. С. Абаліхін, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбей, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р істор. наук М. В. Коваль, секретар партбюро історичного факультету Ужгородського держуніверситету, доц. В. І. Ілько, декан історичного факультету Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук, проф. А. Ф. Кізченко, заст. директора Інституту археології АН УРСР, д-р істор. наук В. Ф. Геннінг, начальник відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, канд. істор. наук В. Г. Шмельов, зав. сектором методики викладання історії, суспільствознавства і географії Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти УРСР, д-р істор. наук М. М. Лисенко та інші товариші.

На адресу ювілярів надійшло також багато вітальних телеграм, пам'ятних адресів від наукових установ, вузів, колег, учнів і друзів.

В. В. РУМЯНЦЕВА (Київ)

СУПРУНЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ

11 вересня 1984 р. на 85-му році життя після тяжкої хвороби помер відомий радянський вчений, член КПРС з 1925 року, дійсний член Академії наук УРСР, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР, лауреат Державної премії УРСР, завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР Микола Іванович Супруненко.

М. І. Супруненко народився 17 лютого 1900 р. у Полтаві в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав складачем друкарні в м. Катеринославі (нині — Дніпропетровськ).

У 1920 р. вступив добровольцем у ряди Червоної Армії і зі зброєю в руках захищав завоювання Великого Жовтня на фронтах громадянської війни, в боях з білогвардійцями був тяжко поранений.

З часу закінчення в 1936 р. республіканського Інституту червоної професури і до кінця життя працював в Інституті історії АН УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни — секретар парткому АН УРСР, член

комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни. В повоєнний період М. І. Супруненко опублікував ряд фундаментальних досліджень, присвячених актуальним проблемам вітчизняної історії. За участь у підготовці двотомної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» удостоєний Державної премії УРСР. Автор — близько 200 наукових праць. Створив у республіці школу дослідників, яка плідотно займається вивченням історії Великого Жовтня і громадянської війни. М. І. Супруненко вів активну громадську, пропагандистську роботу.

Партія і уряд високо оцінили заслуги М. І. Супруненка, нагородивши його орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, двічі — орденом «Знак Пошани», багатьма медалями СРСР.

Світла пам'ять про Миколу Івановича Супруненка назавжди збережеться в наших серцях.

О. С. КАПТО, М. А. ОРЛИК, Б. Є. ПАТОН, Ф. М. РУДИЧ, І. І. ЛУКІНОВ,
Д. Б. ГОЛОВКО, Б. М. БАБІЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, І. М. КУЛІНИЧ

НОВІ КНИГИ

ЧЕРНЕНКО К. У. Народ и партия едины: Избранные речи и статьи.— М. : Политиздат, 1984.—496 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. По-ленінськи жити, працювати, боротися : Промова на Всеарм. нараді секретарів комс. орг. 28 травня 1984 р.—К. : Політвидав України, 1984.—15 с.

БАБІЙ З. М. Ідеологічне забезпечення виконання Продовольчої програми.— К. : т-во «Знання» УРСР, 1984.—48 с.

БОРИСОВ Ю. В. СССР и Франция: 60 лет дипломатических отношений.— М. : Междунар. отношения, 1984.—240 с.

БЕЛАН П. С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии. 1941—1944 гг.— Алма-Ата: Наука, 1984.—175 с.

ВОЛОБУЕВ О. В. Идейно-теоретическая борьба по вопросам истории революции 1935—1907 гг.— М. : Высш. школа, 1984.—159 с.

ГАВРИЛЮК А. Е. Социальная политика КПСС на селе : Из опыта работы партийных организаций Украины.— К. : Вища школа. Изд-во при КГУ, 1984.—270 с.

Герои Советского Союза : Ист.-стат. очерк.— М. : Воениздат, 1984.—288 с.

ДЕМОЧКИН Н. Н. Советский рабочий класс и управление государством.— М. : Мысль, 1984.—285 с.

ЖЕЛИЦКИЙ Б. Й. Рабочий класс социалистической Венгрии 60-х и первой половины 70-х годов : Социальное развитие.— М. : Наука, 1984.—336 с.

ЖУЧЕНКО И. Я., САВЧУК П. А. Поднимая партизан в атаку : Парт. руководство деятельностью партиз. формирований Украины в годы Великой Отеч. войны.— К. : Политиздат Украины, 1984.—220 с.

ЗУЕВ Ф. Г. Социалистическое содружество и разрядка в Европе : Ист. опыт, полит. разрядки второй половины 60-х — первой половины 70-х гг.— М. : Наука, 1984.—335 с.

История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества [1921—1941].— К. : Наук. думка, 1984.—719 с.

Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. 4-х кн. Т. 2. Створення соціалістичної економіки [1917—1937 рр.].— К. : Наук. думка, 1984.—439 с.

КАНДРЕНКОВ А. А., АРХИПОВ Б. В. Преодоление различий между городом и деревней.— М. : Мысль, 1984.—159 с.

Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. науч. тр.— К. : Наук. думка, 1984.—181 с.

КИЗИЛОВ Ю. А. Земли и народы России в XIII—XV вв.— М. : Высш. школа, 1984.—160 с.

МАРАХОВ Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении.— К. : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1984.—119 с.

МАРЬИНА В. В. Крестьянство в революциях 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.— М. : Наука, 1984.—312 с.

НЕМЯТЫЙ В. Н. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор Великой Победы : К 40-летию Победы сов. народа в Велик. Отеч. войне.— К. : О-во «Знание» УССР, 1984.—48 с.

НЕЧАЙ П. Є. Чапаєвці.— К. : Політвидав України, 1984.—126 с.

Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов.— М. : Наука, 1984.—213 с.

ПАНЕЯХ В. М. Холопство в первой половине XVIII в.— Л. : Наука, 1984.—261 с.

Партия и рабочий класс СССР в период Великой Отечественной войны: Вопросы историографии.— Л. : Изд-во ЛГУ, 1984.—159 с.

Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. : Документы.— М. : Наука, 1984.—430 с.

ПОЛЬСКИЙ М. П. Ленинская забота о трудящихся : Организация питания населения Советской страны. Окт. 1917-го — 1930-е гг.— М. : Мысль, 1984.—192 с.

Проблемы социалистического соревнования: теория и опыт.— М. : Наука, 1984.—303 с.

Продовольча програма республіки.— К. : Урожай, 1984.—255 с.

Рабочий класс и профсоюзы: Пробл. историографии и источниковедения.— М. : Наука, 1984.—207 с.

РЕМЕЗОВСКИЙ И. Д. Киевский университет : страницы революционной борьбы.— К. : Вища школа, Изд-во при КГУ, 1984.—69 с.

РУМЯНЦЕВ А. П. Реализация экономических интересов стран социалистического содружества: [Интеграц. аспект].— К. : Вища школа. Изд-во при КГУ, 1984.—135 с.

СЕРОБАБА В. Я. Советская Украина.— К. : Политиздат Украины, 1984.—42 с.